

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

НАШ КРИМ

Випуск III

Київ – 2017

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies

OUR CRIMEA

Volume III

Kyiv – 2017

UKRAINA MILLIY ILIMLER AKADEMIYASI
M.S. Gruşevskiy adına
Ukraina arheografiya ve menbaşınaslıq institutu

BIZIM QIRIMIMIZ

III sanı

Kiyev – 2017

УДК: 930.2:94(477.75)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. Папакін (голова); д. іст. н., проф. В. Брехуненко; д. іст. н. І. Гирич;
д. іст. н. О. Однороженко; д. іст. н. В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Ю. Мицик;
д. іст. н., проф. В. Піскун; д. іст., проф. Р. Ковальчик; к. іст. н. О. Маврін;
к. іст. н. Д. Бурім; к. іст. н. Д. Гордієнко (відповідальний секретар).

ISSN 2522-4654

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. III: До 700-річчя проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму / ред. кол. Г. Папакін (голова) та ін. – К., 2017. – 240 с.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22715–12615Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 7 від 21.11.2017)

ISSN 2522-4654

© Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2017
© Автори статей, 2017

Дмитро Гордієнко

ДЕОКУПАЦІЯ КРИМУ Й ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Події весни 2014 року – російська анексія Криму та агресія на сході України з усією очевидністю виявили слабкі місця в системі національної безпеки України, невід’ємною складовою якої є культура, насамперед система історичної свідомості населення. Сама російська агресія була забарвлена в історичні концепти, фактично подавалась як битва за історію, за відновлення уявного минулого. Так, Крим фігурував як ісконноросійська територія, яка належить Москві на праві завоювання кінця XVIII ст. Попри те, що для початку XXI ст. цей аргумент сам по собі не є прийнятним, він демонструє неоімперські тенденції російської зовнішньої політики, коли про жодні права корінних народів не йдеться. Так само і на Донбасі розігрувалась історична карта “Недоросії”, апелюючи до абсолютно неіснуючих історичних реалій.

При цьому, схиблена історична свідомість проявилась не лише у частини населення, яка піддалась російській пропаганді, – сепаратистів, а й, на перший погляд, патріотично налаштованих мешканців центральної та західної України. Упродовж останньої російської окупації Криму та частини Донбасу час від часу лунають різноманітні заклики про зречення частини території, звинувачення в зрадництві всіх мешканців окупованих регіонів тощо, що не лише є неконституційним, а й показує нерозуміння інтегративної цілісності всієї України, що значною мірою зумовлено несвідомими, а у випадку Табачника, Квіта та їх послідовників свідомими спотвореннями українського минулого.

Окупація Криму, порівняно з Донбасом, відбулась менш драматично, однак саме кримський приклад зі всією очевидністю демонструє провали не лише в державній політиці, а й культурній, у тому числі недопрацювання як громадських інституцій, так і наукових та різноманітних паранаукових інституцій. Власне кримський досвід і є чіткою моделлю для зрозуміння ситуації в багатьох інших, насамперед порубіжних регіонах України. Зрозуміння ж проблеми у всій її глибині й має сприяти її вирішенню, у даному випадку – деокупації Криму та окупованих районів Донбасу.

Можна говорити про внесок і місце у цьому питанні всіх соціогуманітарних дисциплін, однак, виходячи з власної кваліфікації і того,

що саме історія є інтегральною дисципліною, зупинюсь саме на історичних аспектах.

Серед найвагоміших упущень сучасної української історіографії щодо Криму можна виділити такі:

1) Крим майже не розглядався як невід’ємна частина української історії. Він виступав зовнішнім фактором, інколи в категоріях суто негативного змісту. Попри те, що власне з Криму розпочинається шкільних курс української історії – власне з грецьких колоній південної України, далі кримський сюжет не знаходить свого продовження в дидактичній схемі історії України. Така ж ситуація і з університетськими курсами історії України, як пропедевтичного курсу, так і спеціальних курсів історичних факультетів. Таким чином, з історії України випадають такі складові, як, наприклад, візантійський Крим, князівство Теодоро, історія кримських татар, караїмів, італійські колонії тощо. І навіть грецький сюжет не має продовження за межами античності, що призвело до такого спотворення сучасної дійсності, коли кримські греки історично і юридично розглядаються як нацменшина, а не корінний народ, попри те, що їх історія в Криму складає понад дві тисячі років і при тому, що назва “греки” не є самоназвою, а є зовнішнім окреслення народу, що відображає власне російське розуміння православного населення півострова кінця XVIII ст.

2) Становлення української історичної науки відбувалось у рамках загальноросійської, відтак з останньої перейшла й низка оціночних суджень щодо певних етапів української історії. Серед них погляд на Кримський Ханат, особливо в дидактичній історіографії, як антагоніста України – Гетьманщини, коли увага акцентується на воєнному протистоянні. У той же час фактів мирного співіснування і взаємовпливу культур було більше, як і багато є яскравих прикладів союзів проти спільних ворогів, у тому числі Росії. Так, можна навести приклад союзу Михайла Дорошенка, Богдана Хмельницького з Кримом, антимосковський українсько-кримський союз 1709 р. та інші. У “Конституції” гетьмана Пилипа Орлика 1710 р. між іншим проголошувалось:

“Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Військо Запорозьке для своєї оборони, отож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегачії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її

будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невисипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки суцідську згоду та приязнь, а й мирні союзи”¹.

Власне, на землях Кримського Ханату існувала й Олешківська Січ, що вже, здавалося б, мало зруйнувати цей російський міт. З іншого боку, силові засоби вирішення найрізноманітніших питань загалом були притаманні суспільству ранньомодерної доби і застосовувались навіть у вирішенні спірних питань християнськими владиками.

З іншого яскравого прикладу слідування російській історіографії, можна назвати оцінку Кримської війни. Якщо для російської науки – це війна майже священна, то для української – елемент національно-визвольної, позаяк українське питання – питання створення Української держави порушувалось саме у таборі союзників, де були створені і козацькі підрозділи Михайла Чайковського, що брали участь у бойових діях проти російських військ². Таким чином український і російський текст Кримської війни знаходиться по різні боки фронту.

3) І на сьогодні в українській гуманітаристиці побутує російська схема, коли історія Криму починається з кінця XVIII ст. – з часу першої російської окупації півострова. Тим самим українській гуманітаристиці нав'язується спільний з Росією історичний міт Криму, коли викреслюються з його історії корінні народи, насамперед кримські татари та греки. Така схема притаманна і низці так званих “неросійських”, у той же час промосковських текстів сучасної української гуманітаристики.

4) Кримська археологія, з “легкої” руки Петра Толочка, майже цілковито була віддана на дослідження, а фактично пограбування пам'яток археології Криму, російським науковим та паранауковим установам. Навіть нечисленні українські експедиції діяли як спільні українсько-російські. Це спричинило й до того, що в Україні на належному рівні не розвивалось і українське антикознавство та візантиністика.

5) Останнє призвело до того, що кримська історія досліджувалась майже винятково кримськими та російськими дослідниками, у кращому разі в рамках “краєзнавства”. Більшість часописів, присвя-

¹ Т. Чухліб, *Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа*, К. (Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”) 2011, с. 280–281.

² Див. вип. II збірки “Наш Крим”.

чених кримській минувшині, виходили або в Росії, або ж безпосередньо в Криму, будучи майже винятково російськомовними, тим самим розвиваючи як російський науковий дискурс, так і формуючи проросійський світогляд широкого кола реципієнтів. Як приклад можна навести московський часопис “Северное Причерноморье в средние века”, вже сама назва якого проголошує не лише Крим, а все північне узбережжя Чорного моря російською територією. Лише останнім часом, у березні 2014 р., під час розгортання подій окупації Криму був заснований наш кримиознавчий часопис “Наш Крим” в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної Академії Наук України. До того ж, це перший загальнодержавний часопис, в якому кримськотатарська мова визнана як офіційна, при тому у лагінській транскрипції. На сьогодні часопис вже має певний успіх, про що свідчать крайньо негативні реакції в Росії і інтелектуальні крадіжки в Україні³.

Таким чином, окупація Криму та частини Донбасу чітко сформулювала перед українською історичною наукою такі основні завдання:

1) повернення до методологічного підходу Володимира Антоновича – до порегіонного дослідження історії України від давнини до сьогодення. Однак, В. Антонович виходив з позиції етноцентризму і звертав увагу на етнічні українські землі. Проте вже М. Грушевський підійшов з державницької позиції і запропонував як українську етнічну схему – “Історію українського народу”, так і державну – “Історію України-Руси”, куди чітко включив Крим та його історію, у тому числі античний, середньовічний та ранньомодерний Крим, включив історію кримських татар, як окрему, самобутню, і в той же час як невід’ємну складову української політичної історії. Тим самим М. Грушевський і заклав підвалини до формування української поліетнічної політичної нації. Цей приклад показує нерозуміння й незасвоєння сучасною українською історіографією наукового спадку М. Грушевського.

2) Дослідження кримського минулого має набути україноцентричного підходу. Це зумовлено не лише державним класифікатором професій, а й історичними реаліями. Ніколи в історії Крим не був самодостатньою частиною, відірваною від материкової України. Найяскравіший приклад – Кримський Ханат, територія якого зовсім не обмежувалася Кримським півостровом, а виходила далеко за його

³ Мається на увазі однойменний проект С. Громенка, виданий під егідою т. зв. “Інституту національної пам’яті” В. Вятровича: *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*, упоряд. С. Громенко; Український інститут національної пам’яті, К. (К.І.С.) 2016, 313 с.

межі, включаючи до свого складу й землі південної та південно-східної України. Такий підхід не лише повертає кримську історію у свої межі, а й наповнює історичним змістом історію південної України, періоду до російської окупації другої половини XVIII ст. Варто наголосити, що україноцентричний, а не суто києвоцентричний підхід має бути поширений на дослідження всієї України, частина регіонів якої в різний історичний період не завжди була тісно пов'язана з Києвом, як наприклад, Закарпаття, Буковина, південна Бессарабія тощо.

3) Особливі завдання стоять перед українським джерелознавством та археографією. Як показав досвід трьох років праці над проектом “Крим в історії України”, українські архівосховища, у тому числі обласні, місять значний пласт “кримських” матеріалів, що дає змогу більш глибоко і на джерельній базі дослідити кримську історію. При цьому, дослідження показують кримськотатарський елемент як невід’ємну складову історії всієї України, включаючи північну та західну Україну, починаючи з півзньосередньовічного часу і ранньомодерної доби. Міцне джерельне підґрунтя кримської історії – найкраща протитрута російській пропаганді. Осмислення та переосмислення минулого у всій його палітрі – найкраща запорука майбутнього розвитку України, позбавленого етнічних, регіональних та інших стереотипів. При цьому археографічні публікації мають не лише полегшити доступ до джерел української та зокрема кримської історії, а й залучити до досліджень якнайширше коло фахівців, тим самим включити кримський текст у широкий науковий дискурс на всій території України та за її межами. У цьому плані вже зроблені перші вагомі кроки. Як приклад, можна навести корпусну публікацію джерел “Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)” (Київ, 2016) за редакцією Олега Бажана, що мала як науковий, так і суспільний резонанс.

Адекватна, інтегративна модель українського минулого є базовою підставою формування в Україні громадянського, демократичного суспільства, відповідального перед собою і державою. Розуміння суспільством територіальної, економічної, історичної та культурної цілісності України – невід’ємна запорука державної незалежності, а в даному випадку – відновлення територіальної цілісності України.

Таким чином, розвиток України у всіх складових, насамперед науковій та освітній, що має створити міцний фундамент для розвитку держави, суспільства й політичних інституцій, дасть запоруку не лише успішного повернення окупованих Росією Криму та територій Донбасу у склад України, а й успішному їх ре-інтегруванню, забезпечить цілісність держави, поверне Україну в Україну.

Олександр Джанов

НАРИС ОСВОЄННЯ ГЕНУЕЗЦЯМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
НА ПІВНІЧ ВІД КРИМУ ТА ТАНИ.
ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ТА
МАТЕРІАЛЬНІ ЗАЛИШКИ XIII–XV ст.

Освоєння генуезцями Чорного моря і півдня Східної Європи відбувалося у декілька етапів і різними маршрутами. Традиційно цей процес ілюструється прикладом Тани у нижній течії Дону та Кафи – найбільшого портового і торгівельного центру, заснованого Генуєю на місці античного поліса Феодосії в Криму. Кафа була класичною моделлю генуезького торгівельного емпорія на кордоні Монгольської імперії, від якої починалися сухопутні маршрути углиб Євразії¹. Юридично вона була повністю генуезьким соціальним організмом, хоча залежала й від благовоління монгольських властей. У дійсності лігурійський елемент у населенні цього найбільшого міста Північного Причорномор'я майже ніколи не панував чисельно, хіба що за винятком початкового етапу. Багатонаціональніс була найяскравішою рисою повсякденності в левантійських “колоніях” Генуї. Проте, жителі Кафи проявляли неабияку згуртованість у веденні торгівлі, а також у періоди озброєних конфліктів з сусідами².

Торгівля з країнами Середнього й Далекого Сходу в працях істориків XIX та першої половини XX ст. виявляється чи не пріоритетним напрямком економічного життя генуезьких факторій Леванту та Романії. Саме вона позначила, широко відомий по опису Франческо Пеголотті, напрям сухопутного караванного маршруту: Кафа – Тана – Сарай – Хорезм і далі аж до Пекіна в Китаї (Ханбалік – *Chambalich*)³. Але якщо бути об'єктивнішим, діяльність лігурійців була більш різноманітною, як і напрями їх комерційних інтересів.

¹ M. Balard, *Gênes et la mer Noire (XIIIe–XVe siècles)?*, Revue Historique, t. CCLXX, Paris 1983, p. 31–54. Перевидано у: *La mer Noire et la Romanie génoise: XIIIe–XVe siècles*, London (Variorum Reprints) 1989, (Collected studies series: CS294).

² M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, t. I, Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie, vol. XVIII (XCII), fasc. I, II (нумерація сторінок наскрізна), *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 235, Genova; Rome 1978, p. 199–215.

³ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, edit. by A. Evans, Medieval Academy Books 24 (Cambridge, Mass. 1936) p. 21.

Історія генуезьких факторій у Криму документована численними письмовими джерелами. До того ж, у багатьох місцях, незважаючи на мінливість долі, збереглися матеріальні сліди їх перебування у вигляді кріпосних стін Кафи, Солдайї, Чембало, Алушти, Гурзуфа та Сімеїзу⁴. Доля лігурійської історичної спадщини на північ від Криму виявилася більш ефемернішою.

Генуезці почали проникати до Східної Європи ще до середини XIII ст. разом з торговцями з інших італійських міст-держав: Венеції, Пізи та ін. Після заснування Монгольської імперії вони, очевидно, уклали відповідні договори для торгівлі на території монгольського Улусу Джучи. Саме генуезці часто служили провідниками для католицьких місіонерів, що вирушали в країни Сходу, Північного Кавказу, Східної Європи. У 1246 р. Джованні дель Плано Карпіні зустрів у Києві впливових генуезьких торговців Михайла та Варфоломея, що прибули з Константинополя (Пери)⁵. Детальніше відомо про присутність генуезців у гирлах Дунаю, Дністра і Дніпра⁶ (мал. 1).

На перших порах вони розпочали провадити свої торгівельні операції в **Вічині** (*Vicina*) (1273 р.), яка після реставрації Візантійської імперії на деякий час увійшла (мабуть тільки формально) до її складу разом з іншими містами на островах нижнього Дунаю – Парістрію (*καὶ νῆσοι πολλαὶ αἱ Παρίστριοι*)⁷. Також у третій чверті XIII ст. Вічина була піднесена до рангу митрополії. Це виглядає дивним, адже поряд знаходилась велика єпархія Варни⁸. Надання Вічині високого церковного статусу можна пояснити лише потенційною роллю її як місіонерського центру, адже вона знаходилась в оточенні “варварських” кочових народів (тобто під протекторатом Золотої

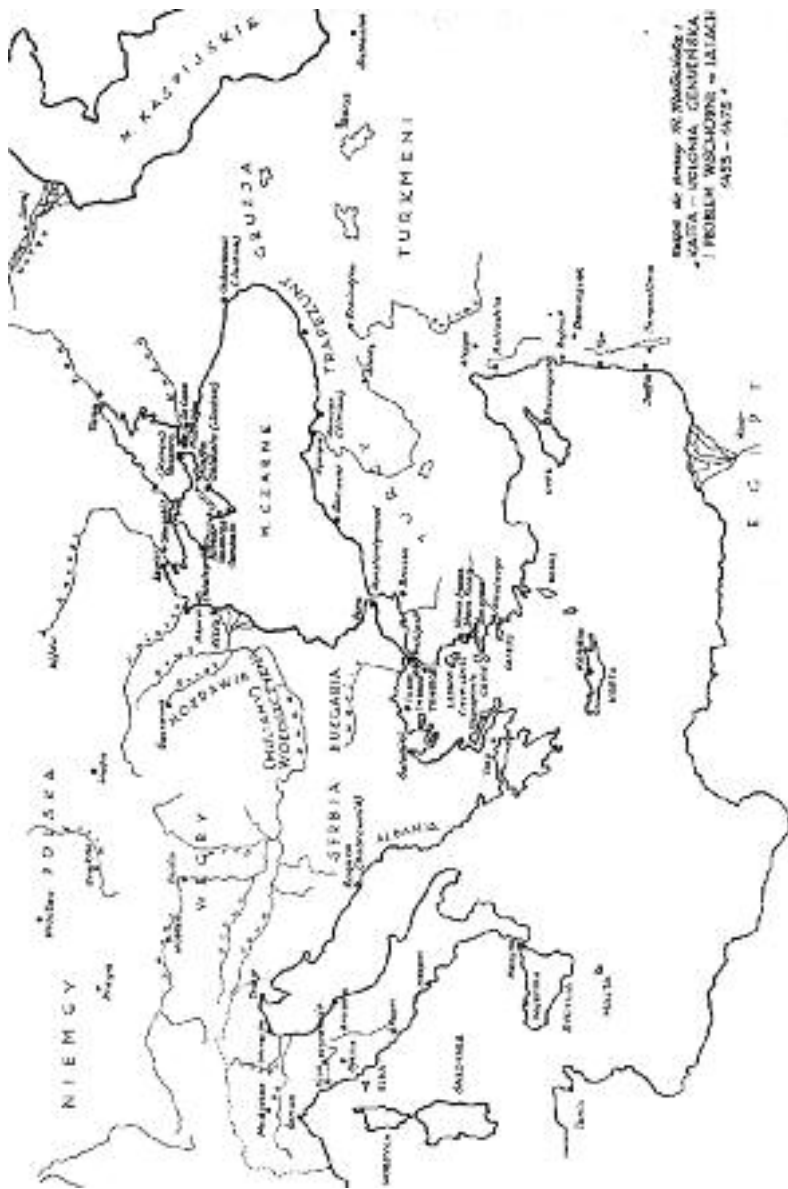
⁴ О.В. Джанов, В.В. Майко, О.М. Фарбей, *Генуезці в Криму*, К. (Горобець) 2009, 232 с.

⁵ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, пер. А.И. Малейна; редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной, Москва 1957, с. 82.

⁶ E. Todorova, *Gli insediamenti genovesi alla foci del Danubio: Vicina, Chilia, Licostomo*, Genova e la Bulgaria nel medioevo, ed. G. Pistarino, Genova 1984, p. 427–459.

⁷ L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1942) 36–37.

⁸ V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, *Revue historique du Sud-Est européen* 22 (1945) 183–198; G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*, vol. I: *Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padua (Messaggero) 1988, p. 406–407, 40.2.3.

Мал. 1. Мапа Східного Середземномор'я та Чорноморського басейну. За М. Malowist, 1947

Орди). Зважаючи на це, підвищення церковного рангу Вічини потрібно ставити в один ряд з фактом заснування православних митрополій у Сараї та в Каїрі, а це, в свою чергу, – широким політичним альянсом між Візантією, Золотою Ордою та Єгиптом, який утворився після низки дипломатичних контактів близько 1261 р. Треба зазначити, що дуже значну роль у налагодженні контактів між цими трьома сторонами відігравали генуезькі комерсанти, які були зацікавлені в налагодженні безперервної торгівлі між Північним Причорномор'ям та Єгиптом з Сирією⁹. Місіонерський потенціал Вічини підкреслюється також заснуванням у ній не пізніше 1284 р. францисканського монастиря, що могло бути можливим лише за умови існування тут значного осередку вихідців із Заходу¹⁰.

Вже в 1281 р. генуезці з Пери (Константинополь) здійснювали тут торгівельні операції. На той момент на Вічину припадало 20% (3453 іперперів) товарообігу Пери в Чорному морі, зареєстрованого нотаріальними актами нотарія Габріеле де Предоно¹¹. В нотаріальному акті від 8 серпня 1290 р. Лукіно Гатілузіо отримав у Кафі 6125 аспрів-барикатів для того, щоб закупити товар у Вічини¹². У 1294 р. генуезець Роландо де Куарто, прибувши із товаром з Вічини до Константинополя, був вимушений сплатити там мито. Джерела 1298 р. згадують генуезького консула Вічини (*consul Ianuensium in*

⁹ R. Amitai, *Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late thirteenth century in Light of the Existing Early Correspondence*, Oriente Moderno, nuova serie, anno 88, № 2: Les relations diplomatiques entre le monde musulman et l'occident latin (XIIe–XVIe siècle) (2008), p. 349–368; H. Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260–1500*, Washington (Columbia University) 2014, 460 p.

¹⁰ В останній раз згадується в 1334 р. Див.: G. Golubovich, *Biblioteca Bio-bibliografica della Terra Sancta e dell'Oriente Franciscano*, Quaracchi 1913, vol. II, p. 66–73.

¹¹ Генуезькі нотаріальні акти стосовно торгівлі з Вічиною були видані румунським дослідником Георгіу Бретіану: G.I. Bratianu, *Vicina. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, Bulletin historique de l'Académie roumaine 10 (1923) 113–190; G. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba: contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatar et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer noire*, Bucarest 1935. Також див.: M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIIe siècle*, Actes du XIVe Congrès international des Études byzantine, t. 2, Bucarest 1975, p. 21–32. Перевидано: M. Balard, *Gênes et la mer (Genova e il mare)*, Quaterni della Società Ligure di Storia Patria 3 (Genova 2017) 757.

¹² M. Balard, *Les actes de Caffa du notaire Labmerto di Sambuceto 1289–1290*, Gênes et l'Outre-Mer, t. 1, Paris 1973, p. 368.

Vicina) – *Montano Embriaco*, який мав повернути до Генуї майно померлого там громадянина Генуї – *Andrea Barbaria*¹³. Генуезька факторія в Вічині вірогідно визнавала номінальну владу місцевої імперської (візантійської) та монгольської адміністрацій, на той час, в особі джучида Ногая. Генуезький консул, мабуть, був лише представником генуезької громади перед адміністрацією регіону. Необхідно відмітити, що після загострення відносин Ногая з генуезцями та вбивства в Кафі його сина Актача в 1298 р., вірогідно репресії Ногая торкнулись і генуезців Вічини. Мабуть не врятувала становище генуезців і поразка та загибель Ногая в 1300 р., після чого резиденцію Ногая на Нижньому Дунаї – Сакджи (Ісакчи) займає син хана Токти – Тукбуга¹⁴. На зламі XIII–XIV ст. Вічина перейшла до складу Болгарського царства, яке перебувало під протекторатом Золотої Орди. Напруженість у відносинах Золотої орди та генуезців знов загострилась до краю в 1309 р., коли була знищена Кафа. Лише через кілька років з'явилась можливість її відновити. В особливому статуті, який регламентував порядок відновлення Кафи від 22 квітня 1316 р. (*Ordo di Caffa*), у зв'язку з відмовою болгарського царя Теодора Святослава (1300–1321) компенсувати збитки, які зазнали генуезькі комерсанти на території його держави, Генуя забороняє своїм громадянам заходити в порти Болгарії (Загори)¹⁵. Настає тривала перерва в присутності генуезців у гірлі Дунаю. Але з відокремленням у 1325 р. від Болгарії Добружанського деспотату, в італійців знов з'являється можливість повернутись у свої старі емпорії, але політичні та військові обставини в гірлі Дунаю тому не сприяли. В 30-х рр. XIV ст. християнське населення Вічини зазнавало тиску з боку тодішньої мусульманської влади

¹³ M. Balard, *Les Génois dans l'ouest...*, p. 21–32; *ASGe*, *Notai antichi*, n. 45, cc. 95v, 192r-v.

¹⁴ В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*, т. I. *Извлечения из сочинений арабских*, Москва 1884, с. 93–117; И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*, Москва (Памятники исторической мысли) 2000, с. 92–94; И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.*, Древнейшие источники по истории Восточной Европы, Москва (“Восточная литература” РАН) 2009, с. 150–152.

¹⁵ *Monumenta Historiae Patria*, t. II: *Leges Municipales*, Torino 1838, p. 382–383. V. Gjuzelev, *Du commerce génois dans les terres bulgares durant le XIVe siècle*, *Bulgarian Historical Review* 7, no. 4 (1979) 36–50.

міста¹⁶. Але згодом, мабуть ще до 1343 р., Золота орда втрачає контроль на правому березі Дунаю¹⁷. З перемогою ж у 1445 р. угорського воєводи Андрія Лакфі над татарами почалася зміна розкладу сил у регіоні. У 1351 р. генуезька колонія в Вічині не тільки була відновлена, а й вже була настільки потужною, що влада Генуї веде тут збір коштів, потрібних на ведення війни з Венецією¹⁸. У третій чверті XIV ст. місто, мабуть, починає по-малу занепадати, що вірогідно було пов'язано з переміщенням торговельних шляхів дещо східніше від Вічини. У 1358 р. купці з Брашова отримали від угорського короля Людовіка I (1343–1350) привілей на вільну торгівлю на всьому шляху до гирла Дунаю, оминаючи Вічину, в напрямку до Кілії-Лікостомо¹⁹. У 1359 р. митрополит Вічини – Іоканф, на прохання валашського господаря Миколая Олександра (1352–1364), залишив місто і за згодою константинопольського патріархату став митрополитом Угровалахійським²⁰. В останнє Вічина як мета торговельних операцій згадується в нотаріальних актах, складених в іншій торговельній факторії генуезців – Кілії-Лікостомо у 1361 р. Тоді ж у документах в останнє згадується генуезький консул Вічини *Bartolomeo de Marcho (consul Ianuensium in Vicina)*²¹. Однак ще тривалий час у генуезьких документах з'являються імена вихідців з неї²².

Згідно писемних джерел, Вічина була розташована вище розділення русла Дунаю на три гирла: Кілійське, Сулінське, Георгіївське²³. До нашого часу тривають запеклі наукові дискусії про

¹⁶ V. Laurent, *Le metropolitte de Vicina Macaire et la prise de la vi lie par Les Tartares*, *Revue historique du Sud-est européen* 23 (1946) 225–232.

¹⁷ L.T. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera adunati dal socio L.T. Belgrano*, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. XIII (1877) 304.

¹⁸ L.T. Belgrano, *Cinque documenti genovesi-orientali pubblicati dal socio T.L. Belgrano*, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. XVII (1885) 250.

¹⁹ E. Hurmuzaki, *Documente privitore la Istoria Romanilor*, vol. I, part. 2, Bucuresci 1890, p. 58, № XLI.

²⁰ F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, t. I, Vienna 1860, p. 383–388, CLXXI.

²¹ G. Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360–61)*, *Collana storica dell'Oltremare Ligure* 1, *Collana storica di fonti e studi* 12 (Genova 1971) 66, № 40.

²² M. Balard, *Les Génois dans l'ouest.*, p. 760–761.

²³ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212.

місце розташування цієї торгівельної факторії²⁴. Більшість дослідників вважає, що воно розташовувалось поблизу сучасного містечка Ісакчі. Східні джерела кінця XIII – першої половини XIV ст. згадують місто Сакджа, яке було в цей час резиденцією місцевих монгольських династій. Поблизу сучасного Ісакчі збереглися руїни римської фортеці *Noviodunum*, у стінах якої тривало життя до кінця XIV ст. Але метричні дані з рукописного портолану “*Il compaso navigare*” 1296 р. надають певні аргументи для локалізації Вічини на місці острівної фортеці Пекулуй-луй-Соаре, зведеної ще візантійським імператором Йоанном Цимісієм у 972–976 рр. Існують декілька інших спроб локалізації цього потужного портового міста, наприклад у Мачині, Ені-Салі, Махмудіє, Ізмаїлі та ін.²⁵ Таким чином, хоча ми й маємо можливість пунктирно простежити історію Вічини та присутності в ній генуезької факторії, але з впевненістю вказати на матеріальні залишки цього міста все ж не вдається. Досить велика кількість руїн середньовічних міст та фортець на нижньому Дунаї може претендувати на це²⁶.

Отже, в другій половині XIV ст. генуезці переміщують свою торгівельну факторію ближче до гирла Дунаю, куди було зручніше доставляти зерно з півночі по річках Прут та Сирет. Емпорій мав дві назви: Кілія та Лікостомо (район сучасного м. Кілія, *Licostomo, Licostono, Nicostono*). Ця назва вперше зафіксована рукописним портоланом 1296 р. *Il compaso navigare*, де воно, виходячи з контексту, означає лише північне гирло Дунаю (сучасне Кілійське)²⁷. Грецьке слово *Licostomo* в перекладі означає: ‘вовче горло’, ‘вовче русло’.

²⁴ G.I. Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, 186 p.; P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica 3 (1970) 275–295; P. Diaconu, *Cintare pentru verificat gren-tatea perperitor de Vicina*, Studii și cercetării de Numismatica 6 (Bucarest 1975) 243–245; P. Diaconu, *Păciul-lui-Soare – Vicina*, Byzantina 8 (1976) 407–447; Ș. Papacostea, *De Vicina a Kilia, Byzantins et Genoıs aux bouches du Danube XIIe siecle*, Revue des itudes sud-est europeennes, vol. XVI, № I (București 1978) 65–79; C. Giurescu, *Les Genoıs au Bas-Danube aux XIIIe et XIIe siecles*, Colocviul româno-italian “Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV”, Bucharest 1977.

²⁵ S. Lazăr, *Stadiul actual al cercetărilor privind localizarea Vicinei*, Buletinul cercurilor științifice studentești, arheologie – istorie 8 (2002) 88–91.

²⁶ Огляд археологічних пам’яток та бібліографію див.: А.-Д. Станіца, *Віаța economică din Nordul Dobrogei în secolele X–XIV*, Tulcea (Editura Dobrogea) 2015, 474 p.

²⁷ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212.

У сучасній назві містечка Вилкове дослідники схильні бачити спотворене *Волково*. Топонім відомий ще у візантійських джерелах з IX ст. На той час у ньому, мабуть, знаходився візантійський митний пункт²⁸.

Щодо ідентичності Кілії (*Cilia, Chilia, Chieli*) та Лікостомо (*Licostomo*) досі триває дискусія між дослідниками. Одна з сторін вважає, що обидві назви стосуються одного і того самого населеного пункта, тобто Кілії. Друга частина стоїть на тому, що це два різні портові міста. Для видатного румунського історика Ніколае Йорга, який ще в 1899 р. видав свою класичну працю з історії Кілії та Монкастро, ідентичність Кілії та Лікостомо була очевидною²⁹. Адже ще Димитрій Кантемір у своєму описі Молдавії стверджував буквально: “*Килією называлась отъ Молдавцовъ, а отъ Турковъ Кили, у новѣйшихъ же Грековъ Ликостомонъ...*”³⁰. Все це має низку підтверджень у середньовічних документах. В одному з актів константинопольського патріархату від 1321 р., в якому перелічені фортеці або монастирі³¹ митрополії Варни, що канонічно належать патріарху, згадується Кілія або Лікостомо (*τὰ Κελλία ἤτοι Λικωστόμιον*)³². Подібні ж словосполучення зустрічаються в коротких пост-візантійських літописах: “*...ἀπὸ Λικωστόμου οἶον τοῦ Κελλίου... ἀπὸ Λικωστόμου ἤτοι τοῦ Κελλίου...*”³³. Чомусь ніхто з дослідників раніше не помічав, що про ідентичність цих двох пунктів впевнено писав польський хроніст Ян Длугош (1415–1480 рр.) в історичному пасажі

²⁸ O.A. Iliescu, *La Recherche de Kilia byzantine*, Revue des études sud-est européennes vol. XVI, № 2 (1978) 229–239.

²⁹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, Bucarest 1899.

³⁰ Д. Кантемір, *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии*, Москва 1789, с. 49.

³¹ Октавіан Ілієску звернув увагу, що сполучник *ἤτοι* між назвами Кілія та Лікостомо можна перекласти не тільки як “або”, але ж і як “і”. Хоча наведені цитати з пост-візантійських хронік суперечать такому висновку. Також Ілієску помітив, що терміном *καστέλλια* (*castelli*) середньовічні джерела називають не тільки фортеці та міста, обнесені мурами, але і укріплені монастирі. Для підтвердження своєї думки про те, що Кілія та Лікостомо були різними населеними пунктами, він припустив, що в цьому патріаршому документі йдеться про монастир, розташований десь між цими містами. Див.: O. Iliescu, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, Revue roumaine d'histoire, t. XXXIII, № 1–2 (1994) 159–167.

³² F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata...*, t. I, p. 95, LII–II.

³³ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, t. 1, Einleitung und Text, Corpus Fontium Historiae Byzantine, vol. XII/1, Wien 1975, S. 215.

про боротьбу за Кілію в 1465 р.: “...*Kilia cum arce super Danubii littus situm, quod, Greci Licostomos appellant...*”³⁴. Такі ж відомості є в анналах венеційського хроніста Стефана Великого, де під 1475 р. згадується також “...*Chili: credo vuol dir Licostoma...*”³⁵.

Однак на одному з середньовічних портоланів 1532 р. було вказано два окремі пункти в дельті Дунаю: Кілія та Лікостомо³⁶. До подальших сумнівів призвела публікація актів генуезького нотарія Антоніо Понцо 1360 та 1361 р., який за приблизними розрахунками встиг скласти в Кілії-Лікостомо більш, ніж 400 нотаріальних актів. Виявилось, що нотарій час від часу в документах виправляв назву *Chilia* на *Licostomo*. Єдиного разу назва була записана двома словами *Chilia Licostomo*. Тому виникла здогадка, що ці пункти були різними, але розташовувались на дуже близькій відстані один від одного. Кілію XIV ст. дослідники бажали бачити десь поблизу румунського містечка Кілія Векья та сучасного міста Кілія на українському березі. Лікостомо – навпроти міста Вілкове, десь неподалік румунського села Періправа. Треба сказати, що в актовому матеріалі з Лікостомо 1373 та 1384 р. чітко визначено, що Лікостомо розташовувався на одноіменному острові. Місцевість, де розташована Кілія Векья, дійсно являє собою острів, що з’явився ще до формування сучасної дельти Дунаю. Ще й зараз він залишається островом, оточеним болотними наносами Дунаю та масою потоків та проток, густо порослими очеретяними чагарниками³⁷.

³⁴ J. Długosz, *Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae liber XIII et ultimus, tomus secundus*, Lipsae (Symtibus Io. Ludov. Gleditschii et Maurith Georgii Weidemanni) 1712, col. 344. Ще раз в тексті Длугоша ця же фраза вставлена в оповідь про османський штурм 1484 р., але в дещо викривленому вигляді “...*Kiliam quoque, quam veteres Clitostastum vocauerunt...*”, що можливо пояснити лише помилкою переписувача: J. Długosz, *Op. cit.*, col. 544. Ці ж слова повторює Мацей Меховський, який був популяризатором праці Длугоша, якій був відомий впродовж тривалого часу лише в рукописах. Меховський повторює фразу Длугоша лише одного разу – під час опису подій 1465 р., а під 1484 р. опускає її, таким чином виправивши помилку свого славного попередника: M. Miechowita, *Chronica Polonorum*, 1521, p. 333, 345.

³⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Romînilor*, vol. III, București (Imprimeria statului) 1897, p. 89.

³⁶ O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, Studii. Revistă de istorie t. XXV, № 2 (1972) 435–462.

³⁷ P. Conet, *Delta Dunării – geneza și evoluție*, peuce. I, Tulcea 1971, p. 27, fig 5.

Північний берег його омиває потужне кілійське гирло Дунаю. Місцевість у районі Періправи вже на початку нашої ери являла собою частину морської бар'єрної піщаної коси – острів Лета (*Letae*), судноплавання біля якого було дуже небезпечним до початку формування сучасної дельти *Kilia III* десь наприкінці середньовіччя³⁸.

П. Діакону аргументовано розглянув всі випадки виправлення в актовому матеріалі *Chilia* на *Licostomo* та прийшов висновку, що у всіх випадках, коли в заключній частині документів, де були перелічені місця, де документ мав чинність, Кілія та Лікостомо ніколи не поміщені разом. Під назвою *Licostomo* місто було більш відомо в *Романії* та на Заході. І. Коновалова та В. Перхавко на основі того ж актового матеріалу ще більш переконливо довели синонімічність цих двох ойконімів³⁹.

Кілія розташовувалась на правому березі широкого північного русла Дунаю в рівнинній болотистій місцевості. Ця протока була мало пристосована для проходу великих суден, як і Меотійські болота (Азовське море) в той же період. Свої великі кораблі торговці були вимушені розвантажувати при вході в гирло та витягували їх на піщаний берег. Кілії-Лікостомо генуезькі торговці досягали вже на малих судах. До XVIII ст. місцевість поблизу гирла біля сучасного міста Вилкове на італійських мапах мала назву *Porto Chili*⁴⁰. Цей допоміжний пункт виконував ту саму роль, що і Матрега (Тамань) на східному березі Боспора Кіммерійського⁴¹.

Згідно с даними, які можна знайти в актах генуезького нотарія Антоніо Понцо (1360–61 рр.)⁴², Кілія-Лікостомо виглядає як повноцінна генуезька колонія, що управляється консулами, які призначалися безпосередньо адміністрацією Генуї. У загальних рисах, на ранніх етапах існування її зовнішній вигляд нагадував

³⁸ N. Panin, G. Ion, E. Ion, *The Danube Delta-Chronology of Lobes and Rates of Sediment Deposition*, GEO-ECO-MARINA 9–10 (2003–2004). Proceedings of Euro-Eco-GeoCentre-Romania.

³⁹ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 124–130.

⁴⁰ O. Iliescu, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, Revue Roumaine d'Histoire, t. XXXIII, janvier–juin, 1–2 (București 1994) 159–167.

⁴¹ C. Carossi, *Un emporio genovese alla foce del Danubio (Chilia, 1360–1361)*, Rivista del notariato (2015) 217–221.

⁴² G. Pistarino, *Notai genovesi...*; M. Balard, *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponso 1360*, Gênes et l'Outre-Mer, t. 2, Paris 1980, 212 p.

Кафу і Тану. Місто було обнесене лише ровом і валом з частоколом. Дані актів Кілії змальовують її як місто, надійно захищене безліччю каналів. Саме місто, очевидно, і саме було пронизано ними вздовж і впоперек. На березі Дунаю розташовувалися дерев'яні пристані, одна з яких використовувалася для будівництва і ремонту кораблів (*scharium*). Поряд з ними знаходилося приміщення для стягування торгівельного мита (*comerchium*). У центрі міста розташовувалася будівля міської ради (*domus communis Ianiensis*), лоджія Генуї (*logia Ianiensium*), чотири банківські контори, грецький храм Йоана Хрестителя, декілька таверн, лавка кравця, два зернові склади і чотири склади для вина⁴³. Генуезькі джерела згадують одночасно: острів Лікостомо (*insula Licostomi*) та каструм острова Лікостомо (*castrum insule Licostomi*)⁴⁴. Очевидно під островом слід розуміти первісну основну генуезьку факторію на острові – Старий Лікостомо (*Licostomo Vecchio*) або Стара Кілія, (*Kilia Vecchia, Chilia Vecchia*). Згодом на протилежному лівому березі Кілійської протоки виникло нове поселення Новий Лікостомо або Нова Кілія (*Licostomo, Kilia, Chilia, Chilia Nova*), де згодом була зведена невеличка фортеця⁴⁵.

Основними товарами, що проходили через ринок Кілії, в цей час були татарські раби і причорноморське зерно. Основний вантажопотік товарів вирушав у напрямку до Константинополя (Пери). Серед генуезців, що брали участь у торгівельних операціях, переважали вихідці саме з Пери. У зворотному напрямку надходили переважно дорогі італійські та східні тканини. В актах не згадується нічого, що стосувалося б сім'ї та шлюбу (заповіти, шлюбні контракти). Це говорить про те, що емпорій у цей період

⁴³ M. Balard, *Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV siecle*, Sudostforschungen vol. XXXVIII (Munich 1979) 1–12; Перевидання у: *La mer Noire et la Roumanie génoise: XIIIe – XVe siècles*, London (Variorum Reprints) 1989, (Collected studies series; CS294); G. Pitarino, *A Chilia e Licostomo sulla foce del Danubio*, I gin dell'Oltremare, Civico istituto Colombiano, studi e testi, serie storica 11 (Genova 1988) 247–370; C. Carossi, *Un emporio genovese...*, p. 217–221.

⁴⁴ S. Raiteri, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383–84)*, [in:] G. Balbi, S. Raiteri, *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Collana storica dell'Oltremare Ligure 2, Collana Storica di Fonti e Studi 14 (Genova 1973) 249 p.

⁴⁵ C.C. Giurescu, *Targuri sau orase și cetati moldovene din secolul al X-lea pana la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucuresti 1977, p. 218.

перебував ще на першому етапі свого формування, коли переселенці ще не вирішили осісти на місці і обзавестися сім'ями та домогосподарством. Торгівельні операції з імпорту зерна в Лікостомо генуезькі торговці почали здійснювати ще в 1358 р. Нотаріальні акти і записи в книгах массарії Кафи (*cartulario Introitus et Exepnse de massarie comunis Ianue in Caffa*) 1374, 1381, 1386 рр. згадують серед посадових осіб Лікостомо: консула, каваллерія, массарія, ката, перекладача. Городяни Лікостомо були організовані в маону (*mahone*) – співтовариство пайовиків, якою керувала рада торговців. Відомі імена восьми консулів Кілії-Лікостомо: Антоніо де Кастро (1360 р.), Ніколао Бранкалеоне (1360–1361 рр.), Бернабо де Карпена (1361 р.), Пьетро Емброно (1372 р. і 1382 р.), Паоло де Подіо (1373 р.), Коррадо Донато (1381 р.), Лука Узодімаре (1384 р.) та Ніколо де Фьєски (1403 г.). Очевидно, в період військової конфронтації з добруджанським деспотом Добротичем у 1373 р. була введена додаткова військова посада – губернатор острова, яку на той час обіймав Лукіано де Нігро. Острів охороняла озброєна галера. Війна вимагала додаткових витрат, тому в 1381–1382 р. в Кафі був введений окремий податок на переміщення товарів із Кафи в Лікостомо, та в зворотному напрямку. У містечку існували дві католицькі церкви (мабуть монастирські): св. Франциска і св. Домініка, що свідчить про звичайну в генуезьких факторіях конкуренцію між орденами міноритів та проповідників. Також існувала православна церква св. Йоанна⁴⁶. Останні відомості про генуезьку факторію в Лікостомо відносяться до 1403 р., коли для неї з бюджету Пери було витрачено суму в 5015 переперов і 15 каратів.

Вже з 1360-х рр. генуезці Лікостомо перебували в постійній воєнній конфронтації із добруджанським князем Добротичем. Князь, маючи флот із чотирнадцяти галер, постійно погрожував генуезцям та захоплював їх торговельні суда. У 1374–75 рр. в Кафі були зняряджені декілька галер для війни з Добротичем⁴⁷. Війна

⁴⁶ G. Airdi, *I Genovesi a Licostomo nel sec. XIV*, Studi medievali, vol. XIII, fasc. II, Spoleto 1972, p. 968–969.

⁴⁷ В. Гюзелев, *Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век)*, София (Борина) 1995, с. 46–75; Г. Атанасов, *Добруджанското деспотство*, Велико Търново (Фабр) 2009, с. 90–114.

тривала до 1387 р., коли між генуезцями та сином Добротича – князем Іванко було підписано мирний договір⁴⁸. З 1402 р. Кілія поперемінно входить до складу Валахії, Угорщини та Молдови. Надалі основна торгівельна активність генуезців у регіоні, ймовірно, поступово переміщувалась в Аккерман-Монкастро.

У 1465 р. молдавському господарю Стефану Великому (1457–1504) вдається підкорити Кілію, спираючись на підтримку польського короля⁴⁹ та місцевих жителів, які не бажали опинитися під владою османів. Стара фортеця в 1475 р. була зруйнована, “щоб вона не була підкорена турками як Кафа”⁵⁰. Оборона острівної фортеці проти османського війська була дуже незручна, оскільки вона могла бути легко блокована турецьким флотом, якого у Молдавії бракувало. Жителі перейшли на інший берег Кілійського русла. У 1479 р. тут за наказом Стефана упродовж 25 днів відбувається будівництво фортифікаційних споруд⁵¹. Досить ймовірно, що нова фортеця замінила собою старе укріплення генуезців, або короткостроковими фортифікаційними роботами 1479 р. була лише посилена фортеця, яка вже існувала. 1484 р. вона була завойована турками, які відремонтували та посилили фортецю, яка зазнала руйнувань під час п’ятиденної облоги. Жителів міста не стали брати у полон, як то було перед тим у Монкастро, де з 20000 людей залишилось лише 200 сімей рибаків. Все населення було відправлене відроджувати старе зруйноване місто на острові, навпроти нової фортеці⁵².

Про зовнішній вигляд фортеці Нової Кілії ми можемо судити лише з пізніх, але докладних описів турецького мандрівника Евлія

⁴⁸ E. Basso, *Genova: un impero sul mare*, Collana di studii italo-iberici 20 (Calgari 1994) 267–276.

⁴⁹ P.P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul al XV și problema Chilei*, Romanoslavica III (1958) 95–116.

⁵⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente...*, p. 89: *Per un’ altra lettera, dise che fò al Chili: credo vuol dir Licostoma; el qual luogo tròve ruvinado, però Valacchi l’ havea ruvinado, amid non havesse in quelli intendimento, com’ in Caffa.*

⁵¹ *Славяно-Молдавские летописи XV–XVI вв.*, сост. Ф.А. Грекул, Москва (Наука) 1976, с. 26, 29.

⁵² *Annali Veneti dall’anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malpiero*, Archivio Storico Italiano, t. VII, parte I (1843) 135: *Poi andò all’ impresa de Licostomo, et l’ hebbe in 5 giorni: non mandò alcun di quel luogo a Constantinopoli, ma i messe tutti a refer Licostano vecchio, situa sopra un scoglio nel Danubio...*

Челебі (1657 р.)⁵³, планів останньої чверті XVIII ст. й акварелей художника Михайла Матвійовича Іванова 1790 р.⁵⁴ Треба зазначити, що опис міста Евлії Челебі дуже нагадує те, що ми знаємо про старий генуезький Лікостомо. Вулиці міста являли собою мережу каналів, які у мирний час були накріті дерев'яними помостами. Прибравши помости підчас військових дій захисники перетворювали своє місто на пастку для ворогів. Для того, щоб уявити собі, що являло собою така мережа каналів серед міста, слід відвідати сучасне місто Вилкове, розташоване дещо нижче по течії Кілійської протоки.

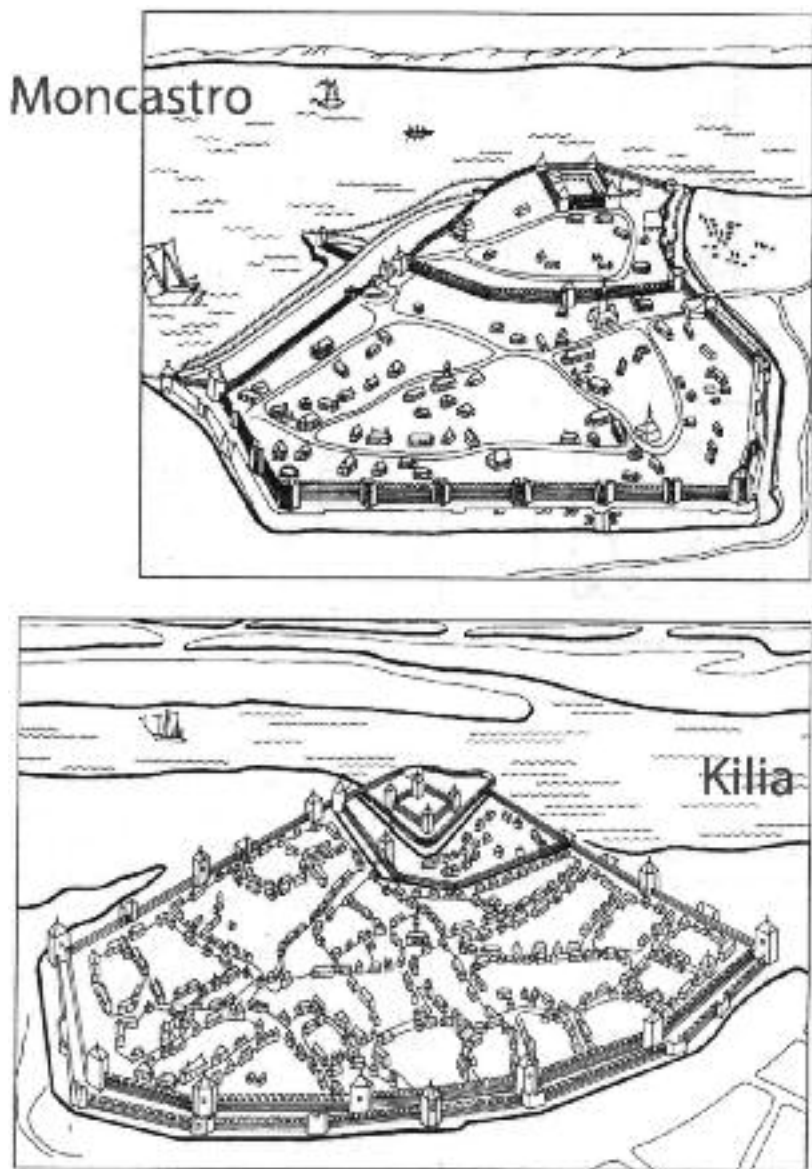
Планувальна структура фортифікаційних споруд Кілії була класичним прикладом мисового укріплення секторного типу. На невеличкому мисі, що ледве виступає за берегову смугу в бік води, була розташовувана цитадель, оточена стінами і глибоким ровом з водою. У середині неї знаходився правильний чотирикутний замок, фланкований чотирма баштами, як і в сусідньому Білгороді. У бік суші до цитаделі примикає велика фортеця, також укріплена стінами і ровом з водою. До міста прилягало велике передмістя (*suburbis*). План міста (мал. 2) був, загалом, трикутним зі сторонами довжиною близько 500 м (площа – близько 25 га).

У 1794 р. фортеця Кілії була перебудована османською владою в чотирикутне бастионне укріплення, що назавжди змінило зовнішній вигляд містечка. У свою чергу і воно було знищене в 1856 р. при залишенні російськими військами південної Бессарабії, після поразки в Кримській (Східній) війні⁵⁵. У наш час від кріпосних споруд 1794 р. збереглися лише північний і східний рови. Вони і маркують на місцевості межі середньовічного городища. На більшій частині Кілійської фортеці в наш час розташовується міський парк. Археологічні дослідження на території середньовічної Кілії ніколи не проводилися. Проте, пам'ятка є перспективною археологічною зоною, яка може дати важливі дані про освоєння Східної Європи лігурійцями в середині XIV ст.

⁵³ Евлия Челеби, *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, вып. 1. Земли Молдавии и Украины, Памятники литературы народов Востока. Переводы. VI, пер. под ред. А.С. Тверитиновой, Москва (Восточная литература) 1961, с. 154–160.

⁵⁴ M. Şlapak, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolui al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chişinău (ARS) 2004, p. 127–130.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 130.

Мал. 2. Порівняльна планіметрія Білгород-Дністровської та Кілійської фортець.
За М. Шларак, 2004

Аккерман (*Акджа-Кермен, Asprocastron, Maurocastro, Mo-castro* – сучасне м. Білгород-Дністровський), що виник на місці античної грецької колонії Тіри⁵⁶, відомий своєю кам'яною фортецею першокласної збереженості. Місто розташоване на правому західному обривистому березі Дністровського лиману поблизу морського узбережжя. Як показали археологічні дослідження, в XIII – початку XIV ст. на території фортеці і в найближчих її околицях вже існувало велике міське поселення з хаотичним плануванням, характерним для золотоординських міст Східної Європи та Криму⁵⁷. Упродовж XV ст. в основному оформився архітектурний вигляд білгородської фортеці. У XIV–XVII ст. місто відіграло найважливішу роль у постачаннях східноєвропейських товарів у країни Середземномор'я, насамперед: зерна, воску, меду, хутра та рабів. У середині XIX ст. Білгород став першим історико-архітектурним заповідником на території України.

До 1290 або 1394 р. відноситься найдавніша звітка про відправку в Мавракастро (*ad Mauracastrum*) торгівельного корабля генуезьких громадян *Gullielmi de Berzezis et Iohanni Mussus*⁵⁸. Тоді ж у 1290 р. в Кафі був виданий кредит, на який генуезький торговець мав закупити товари в *Мальвокастро* для відправки до Константинополя⁵⁹. Відомості про місто є в найдавніших італійських географічних джерелах починаючи з 1296 р. (рукописна лоція *Il compaso navigare*)⁶⁰. Вже в 1314 р. тут існував францисканський монастир⁶¹. У 1316 р. Генуя була вимушена звернути на короткий час свою торгівлю в Монкастро, який підпав під владу болгарського царя Теодора Святослава Тертера (1300–1322)⁶². Ймовірно,

⁵⁶ Н.А. Сон, *Тира римского времени*, К. (Наукова думка) 1993, 169 с.

⁵⁷ А.А. Кравченко, *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)*, К. (Наукова думка) 1986, 128 с.

⁵⁸ G. Bertolotto, A. Sanguineti, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova con l'impero bizantino*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, vol. XXVIII (1896) 517.

⁵⁹ M. Balard, *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290*, Genes Et L'Outre-Mer, t. I, Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves, et leurs relations commerciales au moyen âge. XII, Paris-La Haye (Mouton & Co) 1973, p. 203.

⁶⁰ И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Op. cit.*, с. 212–214.

⁶¹ G. Golubovich, *Biblioteca Bio-bibliografica...*, p. 72, 102, 266–268.

⁶² *Monumenta Historiae...*, p. 36–50.

вже до 1351 р. тут постійно був присутній значний генуезький анклав, оскільки Монкастро значиться в числі міст, чия фінансова участь у витратах на війну з Венецією вважалась необхідною⁶³. У актах Антоніо Понцо 1360–61 рр. згадані чотири італійські торговці з Монкастро (*Dominco de Sancto Francisco, Michael de Recho, Iuanus de Arzerono, Leonardo de Portu*)⁶⁴, та згадується інша назва міста – *Asperos castro*⁶⁵. Проте, генуезька колонія в Монкастро, судячи з усього, так ніколи і не була оформлена ні адміністративно, ні юридично, ні територіально. Не пізніше за 1386 р. Білгород входить до складу молодого князівства Молдова⁶⁶, після чого стає найважливішим торгівельно-економічним центром і стратегічним пунктом.

Генуя і жителі генуезьких факторій на Чорному морі активно використовували ринок Монкастро для своєї торгівельної діяльності, особливо після значного скорочення об'єму східної торгівлі через Тану⁶⁷. В середині XV ст., після того, як Босфорська протока виявилася повністю під контролем османів, Монкастро стає одним з основних торгівельних партнерів Кафи і перевалочною базою для торгівлі кафійських купців з містами Західної України і Південної Польщі⁶⁸. Через Монкастро пролягали маршрути диплома-

⁶³ T.L. Belgrano, *Cinque documenti...*, p. 250.

⁶⁴ G. Pistarino, *Notai genovesi...*, p. 24, 43, 52, 59, 62.

⁶⁵ M. Balard, *Actes de Kilia...*, p. 41.

⁶⁶ Посольство з Кафи в Монкастро до “Костянтина та Петра воєводи”. Див.: G. Musso, *Note d'archivio sulla “Massaria” di Caffa*, Studi Genuensi V: 1964–65 (1968) 8; Ş. Paracostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, Studii și materiale de istorie medie, vol. VI (1973) 43–59; Перевидано у: *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București (Ed. Corint) 1999, p. 104–121: *Item die XIII augusti pro Bartholomeo Finamore et Luchino et sunt pro expensis factis pro unius brigantis qui portavit Carollum de Orto et Illarium de Duria Maocastro, ambaxiatores euntes Constantino et Petro vayvoda occasione guerre de Sorcati ex de liberatione domini consulis et officii monetarum asperos 2 000 <?>, die iune VIII*. Також див.: В. Жосану, “Constantino et Petro vayvoda”. *Заметки для постановки вопроса в новом ключе*, Stratum plus 5: 2005–2009. “Русское время” (Кишинев 2009) с. 539–543.

⁶⁷ N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 101–118; Н.Д. Руссев, *Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье*, Генуэзская Газария и Золотая Орда, Кишинев (Stratum Plus) 2015, с. 31–32.

⁶⁸ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. I, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VI, Genova 1868, p. 109, 115, 305, 368; № 33, 36, 119, 152; A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. II, parte I, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VII, parte I, Genova 1871, p. 339, № 658.

тичних стосунків із Західною Європою, Генуєю та папським престолом. У 50-і рр. XV ст. генуезькі власті були дуже стурбовані масовим переміщенням населення з Кафи в Монкастро⁶⁹.

Нещодавно будівельна періодизація Білгородської фортеці була детально досліджена Андрієм Красножонюм. Він прийшов до висновку, що її перші кам'яні укріплення (чотиривежовий замок – майбутня цитадель) були зведені молдавськими воєводами лише в 1414–1420 рр. Основний периметр фортечних мурів був зведений у середині XV ст. Остаточно фортеця придбала свій сучасний вигляд лише за османів у XVI ст.⁷⁰

Планіметрія Білгородської фортеці майже повністю збігається із Килійською. Усередині цитаделі, розташованої на невеликому мисі, що видається углиб лиману, знаходиться чотирикутний замок, фланкований чотирма круглими баштами. До цитаделі примикала територія міста, обнесеного не пізніше за середину XV ст. кам'яною оборонною стіною. До фортеці примикало велике передмістя, а поруч знаходився дуже зручний великий порт⁷¹. Незважаючи на те, що оборонні споруди Монкастро-Білгорода були зведені молдавською адміністрацією, в їх планувальній структурі і елементах декору просліджуються яскраво виражені кримські і навіть кримсько-генуезькі риси. Схожий план просліджується в укріпленнях Керчі (*Vosporo*) (мал. 3), які дослідники мабуть марно приписують генуезцям⁷². Особливий інтерес викликає наявність двох виносних башт, призначених для оборони торгівельних пристаней, що було дуже характерно для генуезьких факторій Середземномор'я⁷³. Зважаючи на вказані паралелі, можливо слід ще раз порушити питання про італійське (генуезьке) походження цих трьох фортифікаційних комплексів, хоча б на етапі первісного пла-

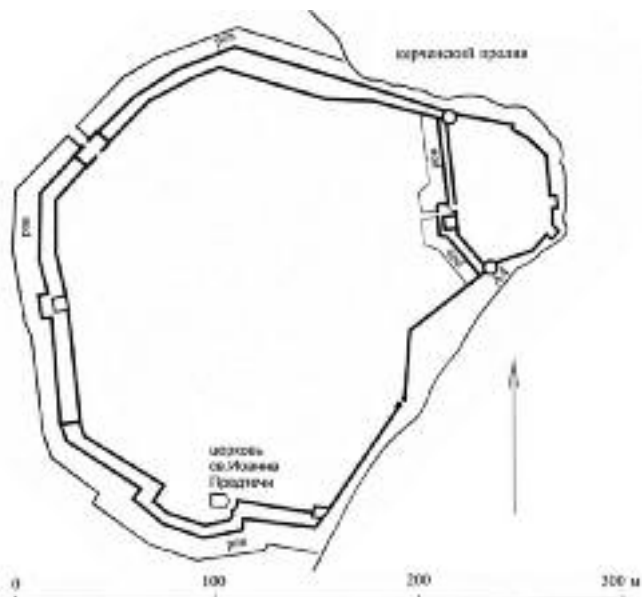
⁶⁹ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri, 1453–1475*, t. I, parte II, Atti Societa Ligure Storia Patria, vol. VII, parte II, Genova 1879, p. 327; № 4.

⁷⁰ А.В. Красножон, *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*, Кишинев (Stratum plus) 2012, 412 с.

⁷¹ M. Şlapak, *Cetăți medievale...*, p. 205.

⁷² С.Г. Бочаров, *Фортификационные сооружения генуэзского Восторо в XIV–XV вв., Причерноморье в Средние века*, вып. IX (Санкт-Петербург 2015) 330–352.

⁷³ P. Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo. Insedamenti e culture urbane*, Genova (Sagep Editrice) 1982, p. 69, 139, 152, 156, 193, 222, 308, 324.

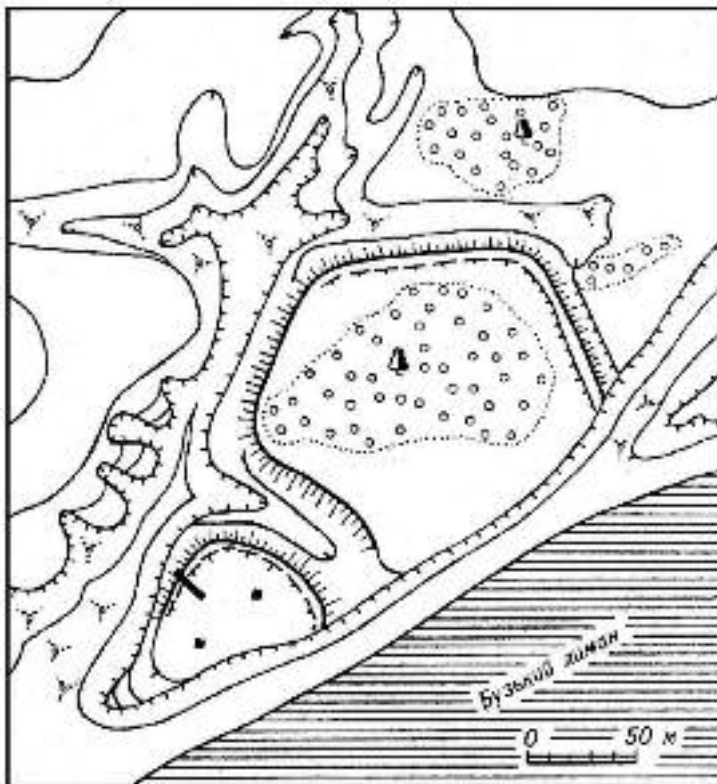

Мал. 3. Реконструкція плану Керченської фортеці на останню чверть XVIII ст.
За С. Бочаров, 2015.

нування. Можливо, в них брали участь фортифікатори з генуезьких колоній, які мали значний досвід у відбудові зруйнованих укріплень за короткий час. Наприклад, грека з Каффи – протомайстра Теодора, який свого часу відновляв фортечні мури в Солдайї та Симиссо, можна пов'язати з протомайстром Федоркою, відомого з будівельної плити 1440 р. зі середньої стіни Білгородської фортеці. На це можуть вказувати грецький текст напису та понтійсько-малоазійське походження орнаментальних мотивів плити (хачкар), що були не зовсім характерні для Північно-Західного Причорномор'я⁷⁴.

Замок **Ілліче** (*Ilici, Illice, Illiche, Lerici, Lerici, Elexe*), як з'ясували дослідження останнього десятиліття, розташовувався на західному обривистому березі в гирлі Південного Буга неподалік від античної грецької колонії Ольвія, на місці поселення античного часу. Для спорудження замку була вибрана зручна ділянка, обмежена

⁷⁴ R. Quirini-Popławski, *Sztuka kolonii genueńskich w basenie Morza Czarnego (1261–1475). Z badań nad wymianą, międzykulturową, w sztuce późnośredniowiecznej*, Kraków (iMEDIUS Agencja Reklamowa) 2017, p. 32–33, 253.

Мал. 4. Археолого-топографічний план замку Ілліче.

За Н. Руссев, О. Мельніков, 2004

з боку суші глибокими ярами. Можливо, на його місці знаходився і відомий з староруських літописів портовий пункт Олешье, в чому може частково перекопати співзвуччя двох різночасних топонімів⁷⁵. Городище замку Ілліче є перспективним археологічним об'єктом, наукове дослідження якого може дати додаткові відомості про присутність лігурійців у Північному Причорномор'ї (мал. 4)

⁷⁵ Н.Д. Руссев, О.Н. Мельников, *Тайна “каратов замка Илличе”*, Stratum plus 6: 2003–2004; “Печати времени” (Кишинев 2004) 479–494; О.В. Господаренко, Е.В. Олейниченко, *К проблеме локализации замка Лериче-Илличе в свете новых нумизматических находок*, Древнее Причерноморье 10 (Одесса 2013) 185–190; Н.Д. Руссев, *Два варианта...*, с. 21–33.

Виникнення укріпленого пункту в гирлі Південного Буга дослідники пов'язують з кризою, що охопила Золоту Орду після епідемії чуми в другій половині 40-х рр. XIV ст., коли виникає багато нових міських поселень у західній частині “імперії”, взамін знелюдненим містам Поволжя⁷⁶.

Вже в актах Антоніо Понцо згадується торгівельна операція Генуї Еліано Дентуто, що закупив 100 модіїв (28,2 т) солі в Кілії, та продав її тут же двом своїм співвітчизникам для постачання в Ілліче⁷⁷. У казначейських книгах Кафи 1374, 1381 і 1386 рр. і Пери 1390 р. присутні численні згадки про вихідців з Ілліче. Там же згадані і генуезькі консули цього замку. Генуезька адміністрація тут, як і в інших місцях, успішно співіснувала з місцевою “татарською” владою. У книгах массарії Кафи 1381 р. згаданий сеньйор Ілліче Акбога (*Acboga*), з яким адміністрація уклала договір про постачання 400 модіїв (112,6 т) проса⁷⁸.

Після значної перерви Ілліче знову з'являється в генуезьких джерелах у 1441 р., коли замком від імені комуни управляв Джуліано де Гвізальді⁷⁹. Разом з іншим генуезцем – Грегоріо де Торріля в 1449 р. він вирішив узурпувати владу в Ілліче і перетворити замок на свого роду приватне володіння (колективну сеньйорію?)⁸⁰. Якийсь генуезець – Бруноро Сальваїго, ще в 1441 р. викупив у Луки Бальбі – одного з господарів недавно побудованого (або перестроеного) замку Ілліче одну чверть замку. Власті Генуї і банку Святого Георгія в 1449 р. в Статуті Кафи (*Statutum Caphe*) наказували генуезцям не будувати нових фортець. У 1453 р. все той же Бруноро Сальваїго безуспішно вимагав від офіції піклування Романії (*Officii Provisionis Romanie*) відшкодування збитків, понесених ним ще в 1441 р.⁸¹ Окремі генуезькі клани продовжували

⁷⁶ Н.Д. Руссев, *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.*, Кишинев 1999, с. 54–58.

⁷⁷ G. Pistarino, *Notai genovesi...*, p. 133–134.

⁷⁸ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, Revue de l'Orient latin, t. IV (Paris 1896) p. 38; M. Balard, *La Romanie genevoise...*, p. 162, 267, 399; О.Н. Барабанов, *Судебное дело Бруноро Сальваиго (Каффа, 1454 г.)*, Причерноморье в Средние века 2 (Москва 1995) 20–36; А.Л. Пономарев, *Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г.*, Причерноморье в Средние века 6 (Москва; Санкт-Петербург 2005) 49, 71, 89.

⁷⁹ N. Iorga, *Notes et extraits...*, p. 59.

⁸⁰ L.T. Belgrano, *Prima serie...*, p. 219, № 139.

⁸¹ О.Н. Барабанов, *Судебное дело Бруноро Сальваиго*.

боротьбу за володіння замком. У 1454–55 рр. ним володіли вихідці з роду Сенарега. Звичайною практикою Сенарега був викуп християнських полонених у татар і звільнення їх теж за викуп. За 14 жителів Монкастро, що попали до них у руки, вони зажадали непомірну суму. У відповідь на це, 60 городян Монкастро під виглядом рибалок проникли в Ілліче, перебили генуезців, спалили замок і звільнили полонених. Кафа і Генуя безуспішно намагалися отримати хоча б компенсацію матеріальних збитків у правителя Монкастро⁸². Відновлений білгородцями Ілліче залишався в їх руках як мінімум до 1484 р. Генуезцям Кафи, яка залежала від постачань продовольства з Монкастро, довелося погодитися з його втратою⁸³.

Присутність генуезців у нижній течії Дунаю, Дністра і Дніпра свідчить про їх комерційні інтереси не лише у Молдавії, але й у межах Великого князівства Литовського і Польського королівства, які володіли в той період більшою частиною території сучасної України. Вперше один зі значних центрів Червоної Русі – Львів у генуезьких документах згадується в 1343 р., коли сенат Генуї відправляє посольство до ординського хана Джанібєка. Вже в середині XIV ст. у Львові з'являються вихідці з генуезької Кафи, які за походженням були вірменами та євреями⁸⁴. 1376 р. датується заповіт вірменина з Кафи і католика за віросповіданням Тайчадіна⁸⁵. Після цього джерела не раз згадують торговців з Кафи – вірмен і євреїв, які ведуть тут свої торгівельні операції⁸⁶.

⁸² A. Vigna, *Codice diplomatico...*, 1868, p. 307–309, 337, 343, 364–368, 539, № 121, 136, 138, 151, 208; N. Iorga, *Acte și fragmente...*, p. 32–36.

⁸³ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, 1868, p. 539, № 208.

⁸⁴ R. Hryszko, *Z Genui nad Morze Czarne. Z kart geneueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Kraków (Historia Iagellonica) 2004, p. 241.

⁸⁵ *Pomniki dziejów Lwowa z archiwum miasta*, t. 1: *Najstarsza księga miejska. 1382–1389*, wyd. A. Czolowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1892, p. 93–95; *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, Lwów 1872, t. 3, p. 49–50; А.Л. Осипян, *Причуды Тайчадіна: Завещание львовского армянина (1376 г.) как источник по истории Великого Причерноморья второй половины XIV века*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.uzluga.ru/potrd/A.+Jl.+Ocipjan+Prichudy+Tajchadinad/main.html>.

⁸⁶ L. Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, *Studia nad historią kultury w Polsce* 1 (Lwów 1925) 53–57; M. Malowist, *Kaffa – Kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego* II (Warszawa 1947) 63–65.

1409 р. датується найраніша звітка про присутність у Львові італійців. Франческо Кантеллі (*Francisco Cantelli*) стає городянином Львова і орендує склад у підвалі під міською ратушею⁸⁷. Також джерела згадують Петро Мессоперо де Ансальдо спадкоємця (та?) консула франків з Лікостомо (*Petrus Messopero de Ansaldo haeres Licostomi consul Francorum*)⁸⁸. Крім того, в різних документах 40–50-х рр. XV ст. згадуються імена інших вихідців з Кафи та Лігурії: Паоло Грімальді⁸⁹, Єронім Ольмеріо⁹⁰, Конрадо ле Порто⁹¹, Йоанна, Юліана, Лукіно, Якобо де Сан-Сальваторе, Анжело Леркаріо (*Angelus de Lerkario Ithalicus*)⁹².

Окремо варто виділити Христофоро Гуардіо де Сан-Ремо, який оселився у Львові та в 1443–1466 рр. здійснював тут свою ділову та комерційну діяльність, неодноразово займав адміністративні посади (глави львівської та люблінської митниці, дрогобицьких солеварень)⁹³. Слід зазначити, що цей приклад зовсім не поодинокий. Генуезці не відмовлялись від королівської служби⁹⁴.

⁸⁷ *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, t. 2. *Księga przychodów i rozchodów miasta, 1404–1414*, wyd. Aleksander Czołowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1896, p. 79, 127–128; № 225, 331, 332; *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, t. 3. *Księga przychodów i rozchodów miasta, 1414–1426*, wyd. Aleksander Czołowski, Lwów (Gmina król. stoł. Miasta Lwowa) 1905, p. 7, 13, 43, 99; № 28, 60, 191, 341; R. Hryszko, *Janiensis ergo mercator? Działalność gospodarcza Genuńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku*, *Pragmateia II* (Kraków) 2012, p. 37.

⁸⁸ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XIV, Lwov 1889, p. 35, 37, 156, 166, 175, 177, 180.

⁸⁹ *Ibid.*, № 101, 275.

⁹⁰ *Ibid.*, № 21, 49, 59, 96, 97, 99, 100, 101, 114, 115, 183, 187, 255, 275.

⁹¹ *Ibid.*, № 1340.

⁹² *Ibid.*, № 20, 23, 30, 165, 166.

⁹³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. VI, Lwov 1876, p. 64, 77; № 43, 50; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. IX, Lwov 1883, p. 73, 76; № 56, 58; *Akta grodzkie...*, t. XIV, № 884, 898, 1340, 1450, 1583, 2105, 2127, 2129, 2132, 2181, 2237, 2245, 3319; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XV, Lwov 1891, № 83, 414, 477.

⁹⁴ D. Quirini-Popławska, R. Hryszko, *Rola włoskich żupników w Polsce w XIV i w XV wieku*, Kazimierz – sławny iz czynów Wielki (Materiały z sesji naukowej, Nowy Wiśnicz, 14–15 maja 2010), Kraków 2011.

Після 1453 р., коли стосунки Кафи з Середземномор'ям припиняються через блокування протоки Босфор османами присутність генуезьких торговців у Червоній Русі стає усе частішою. У документах 1453–1469 рр. згадується Юліано Джебелетто де Кафа (*Julianus Gebeletus de Caffa*), що бере участь у різних фінансових і боргових операціях. Торгівельні операції він веде в основному в напрямку Молдови. Юліан був свідком при складанні акта продажу хутровини, призначеної для відправки до Генуї. Він же виступав поручителем Анастасії Мессоперо (*Nastazia Messopero*), стягаючи на її користь борги її батьку Петру⁹⁵.

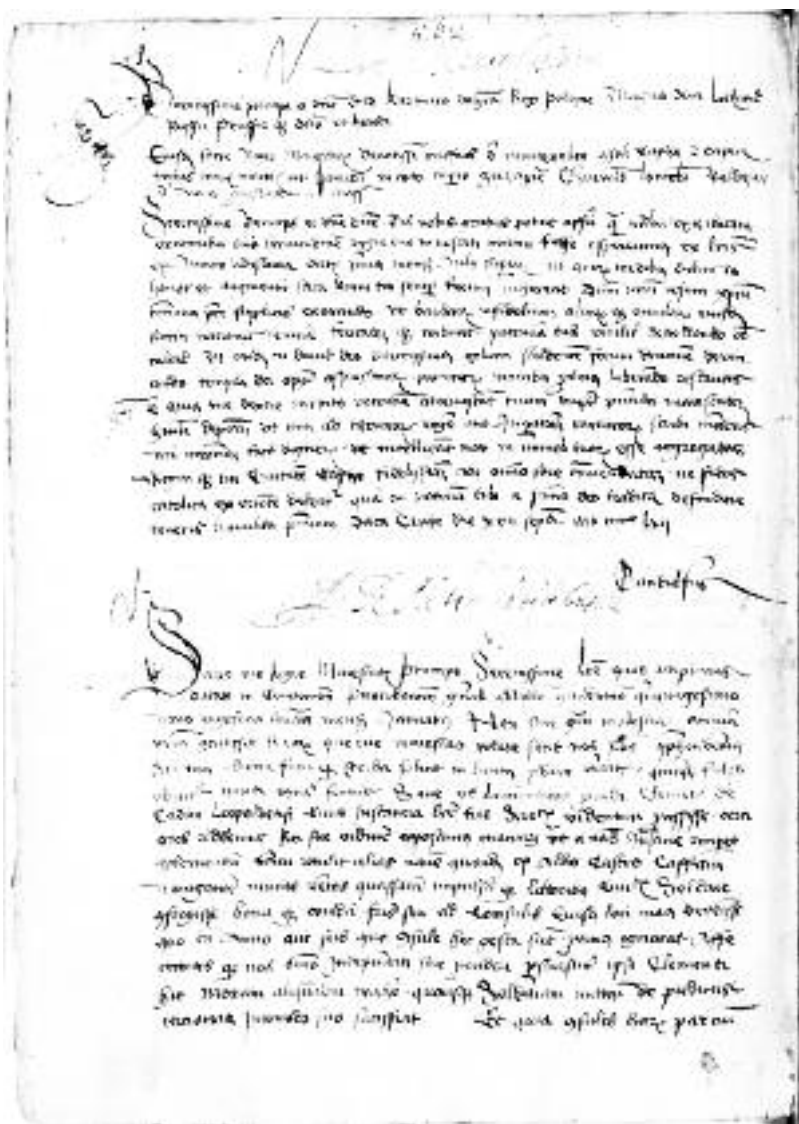
Відомо, що близько 1430 р. литовський князь Вітовт, загрожуючи війною Кафі, вимагав вивісити на її стінах його прапори і герби⁹⁶. Короткочасне посилення Литви не мало наслідків, але авторитет і могутність Польсько-Литовської держави змушував генуезців звернутися саме до нього через загрози захоплення Кафи османами, особливо після 1454 р., коли Кафа стала данницею османського султана⁹⁷ (мал. 5). У квітні 1462 р. генуезький консул Кафи Рафаель де Монтерубео, провізори та массарії Гуїрардо Ломеліно та Балдасар Аурія звертаються до польського короля Казимира IV (1447–1492) з проханням узяти місто під свою протекцію. Але король не поспішав відкрито допомагати данникам турецького султана та кримського хана. Замість цього він вимагав відшкодувати збитки львівського громадянина Клементя де Кадим. Корабель його брата з товарами, які належали Клементу, на маршруті від Альбо Кастро до Кафи зазнав аварії біля Солдайї в 1459 р., а товари були конфісковані консулом того міста. Проте влада Кафи відповідала королеві дуже ухильно⁹⁸. Втім вже в 1466 р., на прохання “славних:

⁹⁵ S. Kutrzeba, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*, Przegląd Polski IV (1903) 846–848; R. Hryszko, *Januensis ergo...*, p. 47–48.

⁹⁶ С.П. Карпов, *Регесты документов фонда diversorum filze Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья*, Причерноморье в средние века 3 (Санкт-Петербург 1998) 36.

⁹⁷ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. I, parte I, 1868, p. 102–112, № 33.

⁹⁸ *Listy Genuczyków z Kaffy do Kazimierza Jagiellończyka*, Pamiętniki historyczne, t. I, wyd. L. Hubert, Warszawa 1861, p. 1–16. Перевидання у: A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte II, 1879, p. 468–472. Цифрові зображення копій цих листів з 11 Księgy Wpisów (Libri Inscriptionum) Метрики Коронней див.: http://agad.gov.pl/szukaj/?zbior=43&zestaw=0&data_od=&data_do=&q=caffa&s=Szukaj.

Мал. 5. Копія листів від 17 вересня 1462 консула Кафи Рафаеля де Монтерубео, провізорів та массаріїв Гуїрардо Ломеліно та Балдасар Аурія до польського короля Казимира IV.

Fol. 565v. з 11-ї книги Метрики Коронної (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

консулів, опікунів і торговців кафійських” (*famosos consulem, provisiones, mercatores et incolas Caffenses*), Казимиром був наданий привілей вільно проживати і торгувати у Львові⁹⁹. Мабуть справа щодо майна Клементя де Кадим до того часу була полагоджена.

У 1463 р. посол з Кафи Галеаццо Бонавентура добився від польського короля дозволу здійснити набір 500 найманців на території королівства для захисту Кафи. Набраний загін так і не дістався до Криму. Проходячи через Брацлав вони влаштували бійку, яка переросла в погром. Литовський намісник Брацлава – князь Михайло Чарторийський зі своїми “холопами” перебив майже усіх найманців¹⁰⁰. Переможцям дістався багатий здобуток – 30000 флоринів. Наявність такої великої кількості грошей у лицарів (600 флоренів на кожного) видає в них не звичайних найманців, а людей, що розраховували зайнятися на місці торгівлею¹⁰¹. Активність кафійців у межах королівства від цього не втихла. Італійські торговці з Кафи на початку 1470-х рр. розвернули у Львові торгівлю невільникми, про яку там до того нічого не було відомо. У цих операціях брали участь мешканці Кафи: Руссето з Бергамо, Франциск з Павії, Джанетто Ломеліно¹⁰².

4 червня 1475 р. Кафа, після п’яти днів облоги, здалася туркам. Майже вся захоплена в місті Генуя була посаджена на кораблі для відправки в Істанбул. Знаходячись вже в морі, на одному з кораблів полоненим удалося звільнитися і розвернути його у бік Монкастро-Білгорода або Кілії. Вийшовши на берег колишні полонені почали розбратити з приводу розподілу захопленої на кораблі здобичі. У справу втрутився молдавський воєвода Стефан Великий (1457–1504). Здобич була ним конфіскована, а учасники сварки знову були полонені та розміщені в Сучаві, звідки згодом частина їх була відпущена на волю¹⁰³.

⁹⁹ *Akta grodzkie...*, t. VI, p. 99–100; № 67.

¹⁰⁰ J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki słynnego Królestwa Polskiego*, ks. 12, Warszawa 2009, p. 69–70.

¹⁰¹ R. Hryszko, *Januensis ergo...*, p. 107–108.

¹⁰² D. Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami*, Krakow (Universitas) 2002, p. 211–223.

¹⁰³ A. Giustiniani, *Castigatissimi annali con la loro copiosa tauola della eccelsa & illustrissima repubblica di Genoa, da fideli & approuati scrittori, per el reuerendo monsignore*

Мартин Стрийковський згадує, що католицький єпископ Кафи Сімон, перебуваючи в Києві при дворі воєводи Мартина Гаштольда, почувши звістку про взяття Кафи, помер від серцевого нападу¹⁰⁴. Метою перебування єпископа Кафи на теренах польсько-литовської Речі Посполитої був збір коштів для оборони міста від турків¹⁰⁵. Ще в середині 1450-х рр. папський престол, на клопотання впливових генуезьких сімей, надав право витратити на це частину коштів, які збиралися від реалізації індульгенцій на території Польщі¹⁰⁶.

Багатьом італійцям вдалося уникнути турецького полону. У числі втікачів з Криму виявився Андреоло, відомий раніше по тяжбі з консулом Солдайї. Він був одним з братів де Гуаско, що самовільно побудували свій замок в околицях Солдайї. У 1481 р. він відправляє зі столиці Литви – Вільно грамоти кримського хана Менглі-Гірея, в яких хан запрошує генуезців повернутися до Криму і зайняти колишні міста на північному узбережжі. У зв'язку з цим папський престол серйозно розглядав можливість організації хрестового походу проти Османської імперії, в якій йшла війна між спадкоємцями покійного султана Мехмеда II¹⁰⁷. Але цим планам

Agostino Giustiniano genoese vescovo di Nebio accuratamente raccolti, Genova 1637. car. 228; A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte II, 1879, p. 475–489; № 19–26; И. Колли, *Исторические документы о падении Кафы*, ИТУАК 45 (1911) 1–18; J. Długosz, *Roczniki...*, p. 376–378; D. da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed.: I. Ursu, Bucuresti 1910, p. 72–83; K. Kévonian, M. Cazacu, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 17. № 4 (octobre-décembre 1976) 495–538.

¹⁰⁴ М. Стрийковський, *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси*, Наукове товариство ім. Шевченка. Історичні джерела, том 10, Львів 2011, с. 785.

¹⁰⁵ Та ж звістка в дефектному вигляді присутня і в “Літописі Биховця”: *ПСРЛ*, т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907, стлб. 550. Стрийковський запозичив цей факт з незбереженої до нашого часу русько-литовської хроніки, знайденої ним у князів Заславських в Берестовицях (*ПСРЛ*, т. 17, кол. 473–474, примітка під зірочкою). Звістки про єпископа Симеона ми не знаходимо в G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. II. Hierarchia Latina Orientis, Studi Religiosi 3 (Verona 1976) 69.

¹⁰⁶ A. Vigna, *Codice diplomatico...*, t. II, parte I, p. 538, doc. DCCXCV, p. 620, doc. DCCCLXII, p. 722, doc. DCCCCXXIX.

¹⁰⁷ G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, *Giornale Ligustiche* 6 (1979) 321–494. Перевидано окрегим виданням у Генуї у 1880 р. D. Quirini-Popławska, *Próby nawiązania anty tureckiego porozumienia geneńsko-polsko-tatarskiego w latach 1480–1481*, *Historia vero tesits tumorum*, Kraków 2008, p. 179–199.

не призначено було збутися. Кафа для Генуї назавжди залишилася лише легендарним спогадом.

Падіння Кафи, Білгорода, Кілії та припинення торгівельних відносин з Північним Причорномор'ям важко вдарило по економіці Львова і навіть позначилося на етнічному складі міської аристократії. Наплив населення німецького походження майже припинився. Та згодом німці позбулися домінуючої ролі в місті, а їх місце зайняли поляки¹⁰⁸. У 1497 р. польський король Ян Ольбрехт передав у безмитне користування львівським райцям (членам міської ради) королівські ваги і воскову комору (склад) до того часу, коли “Кафа, Кілія та Білгород повернуться в підданство і владу християн”¹⁰⁹. Пам'ять про значення лігурійцев в історії й економіці регіону зберігалася в історичній пам'яті століттями. У своїй “Хроніці польській” історик Мацей Стрийковський стверджував, що Монкастро та Кілія побудовані генуезцями¹¹⁰. Аж до нашого часу ще живі легенди про те, що саме генуезці заснували фортеці уздовж “Татарського шляху” від Чорного моря до Львова – у Бендерах, Сороках, Хотині і навіть у Кам'янці-Подільському¹¹¹.

Наприкінці XV ст. папський престол, очевидно, зважаючи на раніші тісні зв'язки Кафи з Польським королівством та Великим князівством Литовським, став призначати номінальних єпископів Кафи з числа польських домініканців та цистеріанців¹¹². Імена деяких з них відомі. У 1493 р. був призначений домініканець Войцех з Щеціна (Wojciech z Sziecina), після 1506 р. – Ян з Радзейова (Jan z Radziejowa), Яків з Міхова (Jacobus Mechowski 1512–1530), Раймунд

¹⁰⁸ М. Долинська, *Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст.*, Л. (Видавництво Українського католицького університету) 2014, с. 72; О. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: Правовий статус, склад, походження*, К.; Л. 2012.

¹⁰⁹ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст, Л. 2010, с. 137–139, № 55.

¹¹⁰ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Maciejá Strykowskiégo. Wydanie nowe, będące dokładné powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582*, t. I. Warszawa (Nakład Gustawa Leona Glücksberga) 1846, p. 169; М. Стрийковський, *Літопис польський...*, с. 132, 235.

¹¹¹ Ідея про заснування цих фортець генуезцями походить від місцевої молдавської традиції. Див.: N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 41.

¹¹² М. Dubiecki, *Kaffa, osada genueńska i jej stosunek do Polski w XV wieku*, Obrazy i studya historyczne, serya II, Kraków 1899, p. 31–41.

Харшевський (Rajmund Charczewski † 1550), суфраган віленський Фелікс (Felix Casmusianus 1532–1554), Станіслав Фаленський (Stanislaus Falenski 1562–?), Йоанн Гняздовський (Joannes Gniasdowski 1583), Анжей Гембіцький (Adrzej Gembicki 1628), Жигмонт М'ясковський (Zygmund Miaskowski † 1648), Мартін Скемпський (Marcin Skempski † 1664)¹¹³. Домініканська місія інколи робила місіонерські поїздки з Польщі до Криму для підтримки католицьких анклавів, яких там залишалася вже нікчемна кількість¹¹⁴.

Таким чином зв'язки генуезьких факторій Криму зі Східною Європою в XIII–XV ст. були досить активними. Можливо, варто було б очікувати, що італійці могли залишити на цих територіях матеріальні залишки своєї присутності, як і в Криму, де після них лишилися кілометри фортечних мурів, десятки, якщо не сотні кам'яних плит з написами, руїни храмів та будівель, витвори мистецтва тощо. Але нажаль, ці пам'ятки залишаються переважно навіть не виявленими, а конкретні місця розміщення багатьох генуезьких емпоріїв залишаються, нажаль, до нашого часу досі невідомими.

¹¹³ P. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel*, vol. III, monasterii, 1923, p. 145, 312.

¹¹⁴ Див. короткий огляд у: Н. Сінкевич, *Домініканська місія в Криму в XIV–XVII ст.*, Наш Крим 2 (Київ 2016) 188–201.

Вячеслав Корнієнко

ДЪДИЛЪЦЕ КАСОЖИЪ ТЪМУТОРОКАНЪЦЪ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

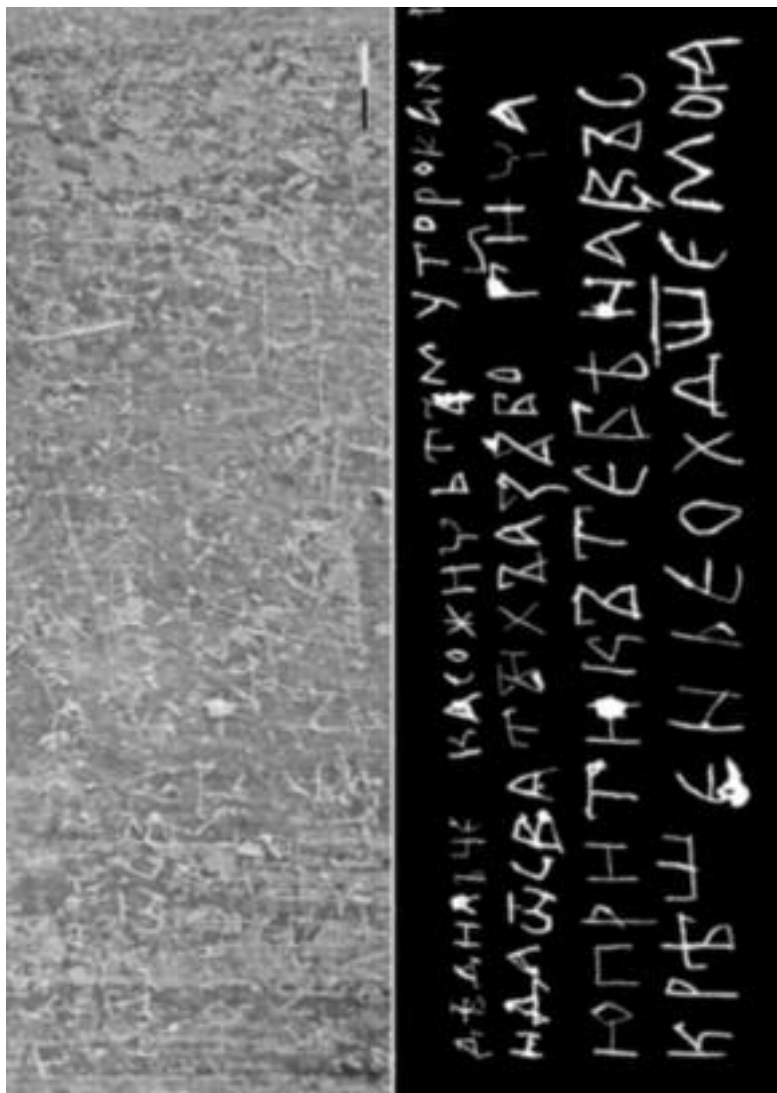
З-поміж низки історичних свідчень, які залучаються дослідниками для вивчення середньовічної історії Тмуророкані та оточуючих її народів північно-західного Кавказу, чільне місце відводиться графіті на фресці з зображенням св. Онуфрія у колишній південній зовнішній галереї Софії Київської. Цей напис декілька століть тому видряпала особа на ім'я Дедилце. Окрім свого особового імені, він зазначив власну етнічну та географічну приналежність, що вже само собою в київській епіграфіці є цікавим та рідкісним явищем.

Першим графіті опублікував С. Висоцький¹, проте тоді він помилково та частково прочитав верхній рядок, внаслідок чого ім'я автора фігурувало як “Дедиліє”. Утім, публікатором було правильно відчитано, що автор цього напису за походженням був касогом. Правильне ж прочитання імені автора напису як “Дедилце” та його походження з причорноморського міста – Тмуророкані, було встановлено лише майже через тридцять років, коли російський дослідник А. Залізняк відкоригував прочитання графіті та дочитав за опублікованою фотографією верхній рядок².

Продовження сучасних планомірних досліджень епіграфічних пам'яток Софії Київської в рамках виконання “Програми дослідження, реставрації та популяризації Софійського собору на 2016–2021 рр.”, які передбачають публікацію всіх наявних на її стінах написів та малюнків, дозволили встановити справедливості більшості пропонованих А. Залізником коректур, а також внести деякі уточнення в прочитання цього, безперечно, цікавого напису.

¹ С.А. Высоцкий, *Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.)*, К. 1976, с. 59–60, табл. LIV; LV, 1.

² А.А. Залізняк, *К изучению древнерусских надписей*, [у:] В.Л. Янин, А.А. Залізняк, А.А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.)*, т. XI, Москва 2004, с. 256–257.

Напис-графіті касожича Дедилца у Софії Київській. Фотографія та прорисовка

Д'БДНЛЗ³Ц⁴Є КАСОЖИЧЪТЗМ⁵УТ⁶ОРОКАН⁷-----⁸
 НДАѠСВАТЪХЪАЗЪВОГНЧА
 ЮПРНТНКЪТЕВЪНАВЪС
 КРЪШЕНЬ⁹ЕОХДАШЕМОА

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Д'бднлзце касожичъ тмурокан[ьць ψ(алз)] ида Ѡ сватыхъ азъ во Г(оспод)и чаю прити къ Тебѣ на възкрѣшенъ ох д(у)ше моа.

Дедилце касожич тмуроканецъ писав, идучи від святих. Я ж бо, Господи, чаю прийти до Тебе на воскресіння. Ох, душе моя.

Як зрозуміло з тексту, касог з Тмурокані Дедилце здійснив паломництво до Києва, де вклонився мощам святих, і тепер вертається додому, помолившись перед дорогою у Святий Софії та залишивши напис-графіті на її стіні. Дослідники, до поля зору яких потрапляв цей текст, одностайно пристали до пропонованого А. Залізником прочитання, що, як бачимо, практично повністю відповідає оригіналові. Проте у тлумаченні закладеної в ньому історичної інформації серед них такої одностайності не спостерігається.

В. Чхайдзе та І. Дружиніна напис-графіті на фресці з Софії Київської розглядають як важливе свідчення процесу християнізації касогів наприкінці XI – на початку XII ст.; посилюючим аргументом цієї тези дослідники називають ту обставину, що у тексті

³ Обидва дослідники читали цю літеру як ь, проте на поверхні фрески чітко видно, що автором виконаний з.

⁴ Літеру С. Висоцький визначив як и, проте вона чітко ідентифікується як ц. Так само її читав А. Залізник.

⁵ А. Залізник вказав на цьому місці знижену вертикальною подряпиною літеру о – складову диграфа оу, проте жодних фрагментів о обабіч подряпини на фресковому тиньку не простежується.

⁶ С. Висоцький помилково ідентифікував цю літеру як п.

⁷ Під час публікації С. Висоцький пропустив закінчення цього рядка. А. Залізник за фотографією зумів відчитати склади ро, що, як вважав, збереглись повністю, та ка, що збереглись фрагментарно. Вивчення поверхні тиньку дозволило встановити наявність п'яти добре збережених літер рокан.

⁸ У цьому місці А. Залізник реконструює літери ьцьѠз або ьцьѠ; зважаючи на розміри пошкодженої ділянки тиньку, останній варіант виглядає більш вірогідним.

⁹ Дослідники ідентифікували цю літеру як и, проте на фресці чітко читається ь.

яскраво виявляється глибоке та щире прийняття Дедилцем християнської віри; та й факт здійснення паломництва до святих місць Києва може підтвердити це¹⁰.

Натомість О. Бубенок схильний бачити в цьому написі свідчення факту переселення вже християнізованих касогів з Тмуторокані до Києва або інших територій Руси-України в XI ст.; для обґрунтування цієї тези дослідник наводить факт доброго знання церковнослов'янської мови Дедилцем, а також те, що він має слов'янське ім'я. Саме тому О. Бубенок вважає Дедилца нащадком переселених в XI ст. з Тмуторокані до Києва касогів-християн, який, до того ж, народився та виріс вже або у Києві, або в якомусь іншому місті князівства, однак не у Тмуторокані¹¹.

Визнаючи за Дедилцем походження з Тмуторокані та етнічну приналежність до касогів, В. Франчук пропонує ототожнити автора графіті зі згаданим у літописних повідомленнях під 1175 та 1177 рр. рязанським боярином Дедилцем, взятим у полон володимирським князем Всеволодовичем Юрійовичем після розгрому рязанського князя Гліба¹². На думку дослідниці, після звільнення з ув'язнення цей боярин залишив своє молитовне звернення до Господа на знак подяки за волю. У подальшому він продовжив службу у чернігівських князів¹³.

¹⁰ В.Н. Чахидзе, И.А. Дружинина, *Граффити из Софии Киевской – свидетельство христианизации касогов в конце XI – начале XII вв.*, Материалы и исследования по археологии северного Кавказа 5 (Армавир 2005) 155–158.

¹¹ О.Б. Бубенок, *Касоги в Киеве*, Вестник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований 3(26) (Нальчик 2015) 12–15; Б.Х. Бгажноков, В.А. Фоменко, О.Б. Бубенок, А.М. Новичихин, *Очерки древней и средневековой истории адыгов*, Нальчик 2016, с. 177–180.

¹² *Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй)*, 2-е изд., Москва 2001, стлб. 595; *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков” (Полное собрание русских летописей, том X)*, Москва 2000, с. 5.

¹³ В.Ю. Франчук, *Иноплеменники в структуре государственной власти Руси XII в., Восточная Европа в древности и средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза. XXVII чтения памяти члена-корр. АН СССР В.Т. Пашуто*, Москва, 15–17 апреля 2015 г., Материалы конференции, Москва 2015, с. 292.

Отже, бачимо три абсолютно різні тлумачення та історичні інтерпретації одного й того самого напису. Причина таких розбіжностей криється в низці суперечностей у тексті графіті, який, при прискіпливому розгляді, природно викликає низку запитань.

Так, якщо автор називає себе касогом (касожичъ), чому він носить не касозьке, а слов'янське ім'я Дєдилще? Чому, попри яскраві прояви християнського благочестя та добре знання церковнослов'янської мови, він вказує у графіті своє не християнське (календарне), а поганське ім'я? Чи мешкав Дєдилще у Тмуторокані, чи вже переселився на терени Руси-України? Адже, як зазначає А. Залізняк, на межі XI–XII ст. (саме цим часом він датує графіті), Тмуторокань була захоплена половцями та втратила зв'язок із рештою територій Руси, переставши бути важливим християнським центром¹⁴. Коли взагалі був виконаний цей напис на стіні Софійського собору? Чи дійсно його автором був згаданий у літописі рязанський боярин Дєдилще? Відповівши на ці запитання, стане можливим правильно та максимально повно інтерпретувати історичну інформацію, що міститься у графіті.

Розпочнемо з питання хронології. С. Висоцький відносив графіті до XII ст.¹⁵, у той час як А. Залізняк визнавав за можливе уточнити час появи напису в межах останньої чверті XI – першої чверті XII ст.¹⁶ В. Чахїдзе, І. Дружиніна та О. Бубенок прийняли версію А. Залізняка, натомість В. Франчук відала перевагу датуванню С. Висоцького. Утім, надання переваги пропонованих публікаторами хронологічних рамок здійснювалось дослідниками відповідно до власної інтерпретації цього тексту. Натомість спостереження за формами написання літер дають дещо інші хронологічні віхи.

На підставі низки палеографічних ознак, таких як а з опуклою та видовженою спинкою, в, в, ь, љ та њ з петлями кутом вперед або звичайного вигляду, нахиленої праворуч або вертикальної є, написаної у три змахи зіркоподібної ж, нахиленої праворуч з із переломом, к зі скісними у вигляді зигзагу, прямолінійної р з петлею, кут якої переходить від гори до середини, ѿ округлої без перемички,

¹⁴ А.А. Залізняк, *Op. cit.*, с. 257.

¹⁵ С.А. Висоцький, *Op. cit.*, с. 260.

¹⁶ А.А. Залізняк, *Op. cit.*, с. 257.

ц, яка повністю знаходиться у рядку, з звичайного вигляду, з молодочком, з зі шоглою, яка не виступає над рядком, графіті найвірогідніше датувати в межах середини – кінця XI ст.

Відтак, зважаючи на те, що Дедилце відвідав Софійський собор та видряпав автограф на фресці десь у другій половині XI ст., версію В. Франчук про те, що він і є рязанським боярином Дедилцем, який, за літописними повідомленнями, брав активну участь у міжусобицях 1170-х рр., можемо сміливо відкинути. Адже, навіть якщо припустити, що Дедилце виконав графіті не після звільнення з полону, а десь на зорі своєї юності, навряд чи був сповнений сил та енергії, аби у понад восьмидесятилітньому віці брати участь у князівських міжусобицях. Тим більше, що рязанський боярин був не єдиним носієм цього імені, для прикладу можна назвати берестяну грамоту № 6 зі Старої Русі середини XII ст., в якій згадується особа на ім'я Дедило¹⁷.

На підставі палеографічного датування графіті, а також за висотою його розташування на фресці, що свідчить про виконання дорослою людиною, можна встановити, що Дедилце народився приблизно у другій або третій чверті XI ст., тобто саме у той час, коли Тмуторокань входила до складу Русі-України, перебуваючи в орбіті впливу чернігівських, а згодом – київських князів¹⁸.

Те, що автор софійського графіті народився або, принаймні, тривалий час мешкав у цьому причорноморському місті, свідчить вживання ним утвореного від цього топоніма ідентифікаційного іменника тмутороканьць, який буде абсолютно недоречний за умови народження та проживання Дедилця в якомусь населеному пункті Київського, Чернігівського чи іншого князівства. Бо тоді б автор вжив зовсім інший топонім.

Отже, версія О. Бубенка щодо народження Дедилця у Києві або у Київському князівстві в родині переселених сюди касогів-християн, не має достатньої аргументації. Тим більше, що сам Дедилце

¹⁷ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг.*, Москва 2004, с. 329–330.

¹⁸ Докл. див.: В.Н. Чхаидзе, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI веков*, Вестник Московского городского педагогического университета. Научный журнал, серия “Исторические науки” 1(5) (2010) 20–37.

у тексті вказав, що він не мешкав у Києві: крім іменника “тмутороканець”, на це вказує вживання дієслова *ида*, а не *пришьдъ*, на що звертали увагу попередні публікатори напису¹⁹.

Щодо другого ідентифікаційного іменника, який визначає етнічну приналежність Дедилця – *касожичъ*, то його найвірогідніше розглядати саме як похідне із закінченням *-ичъ* для позначення походження людини з племінних, етнічних чи локальних найменувань (*ватичъ*, *кривичъ*, *нѣмьичъ*, *русичъ* тощо)²⁰. Тобто, Дедилець був касогом, хоча в написі називає себе не касозьким, а слов’янським поганським іменем. Тож об’єктивно варто з’ясувати, як етнічний касог міг його отримати.

Дослідники належної уваги вирішенню цього питання не приділяли. А. Залізник запропонував можливе пояснення тим фактом, що Дедилець народився у змішаному шлюбі касога-батька та слов’янки-матері²¹. Таке тлумачення без особливого акцентування навів О. Бубенок²², позаяк воно добре узгоджувалось з версією про Дедилця як нащадка переселених до Києва касогів-християн. Інші вчені теж згадували аргументи А. Залізника, проте ніяк їх не пояснювали.

Так само у працях публікаторів графіті не знаходила логічного пояснення невідповідність між добре видимою християнською ревністю Дедилця та вживанням мирського нехристиянського імені. А. Залізник зазначав, що це сталося через відносно недавнє хрещення, тому у Дедилця ще не випрацювалась звичка “позначати себе у справах віри своїм хрестильним ім’ям”²³. Інші дослідники графіті на це уваги не звернули.

Так само не аналізувались можливі обставини опанування Дедилцем церковнослов’янської грамоти, адже в написі не виявлено помилок чи відхилень від тогочасної писемної норми. Особливості формульної частини графіті вказують, що його виконав

¹⁹ С.А. Высоцкий, *Op. cit.*, с. 56; А.А. Зализник, *Op. cit.*, с. 257.

²⁰ Див.: А.А. Зализник, *Op. cit.*, с. 257.

²¹ Щоправда, прямо про це не писав, однак викладення варіантів тлумачення імені та прізвиська (чи по-батькові) “касожич” видає саме цю думку автора: А.А. Зализник, *Op. cit.*, с. 257.

²² О.Б. Бубенок, *Op. cit.*, с. 15.

²³ А.А. Зализник, *Op. cit.*, с. 257.

особисто Дедилце, тож припущення про виконання напису третьою особою, а, відтак, і можливість припущення про неписьменність Дедилця, не має під собою підґрунтя. Тож маємо визнати, що він добре вмів читати й писати церковнослов'янською. В. Чхайдзе схиляється до думки, що цьому касог навчився у Тмуторокані, будучи прихожанином руської церкви²⁴. Натомість С. Висоцький та, услід за ним О. Бубенок, вважають, що грамоту він опанував на теренах Руси, де тривалий час мешкав або народився²⁵.

Як бачимо, в усіх випадках дослідники ставили за основу власну концепцію біографії Дедилця, і вже відштовхуючись від цього намагались окреслити окремі віхи його життя. Тим більше, що коментарі публікаторів з низкою можливих інтерпретацій окреслювали широке поле для вибірки окремої з них, що відповідала пропонованим концепціям християнізації касогів, їх переселення на терени Руси-України, ототожненню епіграфічних та літописних повідомлень. Натомість, якщо відштовхуватись від самого тексту напису, поставивши його в історичний порівняльний контекст, суперечності можуть бути розв'язані з великою часткою вірогідності. Тож, що нам може дати аналіз ймовірних обставин отримання касогом слов'янського поганського імені?

Здійснені науковцями дослідження середньовічного іменослову вказали на те, що у ті часи людина за життя могла мати декілька імен, які сприймались нею та її оточенням як рівнозначні. Причому доволі часто могли траплятись зміни імені людини протягом її життя²⁶. Це могло відбуватись у зв'язку з її хрещенням, якщо людина була іншого віросповідання. Також за умови прийняття сану або чернечого постригу. Ім'я могло змінюватись внаслідок зміни регіону або країни проживання, коли людина отримувала притаманний цьому середовищу антропонім. Також нерідко людина ставала більш відомою в соціумі під прізвиськом, під яким вона могла фігурувати навіть у офіційних документах.

²⁴ В.Н. Чхайдзе, *Тмуторакань – владение Древнерусского государства...*, с. 25.

²⁵ С.А. Высоцкий, *Op. cit.*, с. 56; О.Б. Бубенок, *Op. cit.*, с. 14.

²⁶ Докл., напр., див.: И.С. Филиппов, *Крещение языческим именем и другие парадоксы западноевропейской антропонимии в раннем средневековье*, Именослов. Историческая семантика имени, вып. 2, Москва 2007, с. 88–115.

Утім, навряд чи варто припускати, що Дедилце – це лише прізвисько автора, адже це, власне, добре відоме слов'янське поганське ім'я²⁷. Тож спробуємо з'ясувати, за яких умов народжений в родині касогів хлопчик з часом міг його отримати.

Варіант отримання слов'янського імені Дедилце під час хрещення виглядає малоімовірним. Звісно, можливість хрещення некалендарним іменем існувала у західноєвропейській християнській традиції²⁸. Проте подібна практика не знаходила підтримки серед візантійського духовенства, згадуючись як один із закидів проти західної церкви в антикатолицькій полеміці; подібні звинувачення звучали й з боку київських митрополитів²⁹.

У цьому контексті варто все ж розділяти традицію хрещення поганським ім'ям та традицію язичницько-християнської двоіменності на теренах Руси-України, коли поруч із хрестильним календарним ім'ям людини часто вживались некалендарні поганські імена. Дійсно, в низці випадків у писемних пам'ятках домінували саме язичницькі імена, особливо у князівському середовищі, оскільки саме родинні імена фіксували статус їх носіїв у системі родових відносин³⁰. Проте, водночас, для власної ідентифікації князь використовував і свій християнський антропонім, наприклад, на печатках, де зображувалися святі покровителі князів, чиї імена вони отримували під час хрещення³¹. Нерідко трапляються пам'ятки, де одночасно вказувались язичницьке та християнське імена, як от, наприклад, у написі-графіті Брячислава-Павла Святополковича-Михайловича з центральної нави Софійського собору³².

²⁷ Див.: Н.М. Тупиков, *Словарь древнерусских личных собственных имен*, Санкт-Петербург 1903, с. 141.

²⁸ Див.: И.С. Филиппов, *Op. cit.*, с. 88–115.

²⁹ И.С. Чичуров, *Антилатинский трактат киевского митрополита Ефрема (ок. 1054/55–1061/62 гг.) в составе греческого канонического сборника Vat. Gr. 828*, Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. Религиоведение 3(19) (2007) 125–127.

³⁰ Докл. приклади див.: А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 118 та ін.

³¹ Див., напр.: О. Алфьоров, *Молівдовули київських князів*, Сфрагістичний щорічник 2 (2012) 16–74.

³² Докл. див.: В.В. Корнієнко, *Молитовний напис Брячислава Святополковича з Софії Київської*, Праці Центру пам'яткознавства 18 (2010) 211–217.

Тобто, поганські імена в цьому випадку не заміняли християнські, ними не хрестили, проте їх використовували як рівнозначні в залежності від умов, у які потрапляв їх носій.

Тож, коли наш касог прийняв хрещення, то він отримав християнське ім'я, присутнє у святцях. Це ім'я залишилось невідомим, адже автор графіті написав більш звичне для себе поганське ім'я Дедилце. Утім, його вживання у благопристойному християнському тексті на софійській фресці аж ніяк не виявляє глибину вірування/невірування автора, адже на той час християнські та поганські антропоніми вживались як рівнозначні, навіть у середовищі духовенства. Яскравим прикладом такої рівнозначності можна назвати ім'я печерського чорноризця, блаженного священномученика Йоанна, відомого більше саме під поганським ім'ям Кукша³³.

Тобто, історичний контекст традиції середньовічного антропонімікону Руси-України суперечить можливості отримання Дедилцем цього поганського імені через хрещення, рівно як і внаслідок прийняття сану чи чернечого постригу, позаяк у такому випадку в графіті все ж було б присутнє календарне християнське ім'я. Утім, варто зазначити, що з наявного тексту неможливо встановити соціальне походження автора. Більш вірогідним мені видається, що він все ж був світською особою, проте достатніх аргументів на користь цього припущення, рівно як і на його спростування, навести складно.

Отже, єдиним логічним поясненням факту отримання касогом слов'янського імені буде умова перебування його у тому соціумі, в якому подібні імена були природними.

У проміжок часу від другої чверті до кінця XI ст., коли касог міг потрапити до цього соціуму, логічним, на перший погляд, буде припущення про умовну "слов'янізацію" касогів у Тмуторокані. По-перше, Дедилце називає себе тмутороканьць, і це впевнено засвідчує той факт, що він або народився або тривалий час жив у цьому місті, аби приймати його за свою малу батьківщину та вказувати в написі-графіті. По-друге, у названий проміжок часу це

³³ Див.: *Патерик Києво-Печерський*, упорядкувала, адаптувала українською мовою, складала примітки та додатки Ірина Жиленко, К. 1998, с. 249.

причорноморське місто входило до складу Руси-України, тут перебували руські князі або намісники, їх руське оточення, руське духовенство³⁴. Власне, з цих позицій В. Чхайдзе допустив, що тматороканські касоги могли не тільки опанувати руську мову та писемність, але й бути прихожанами руських православних приходів³⁵.

Проте історичний контекст змушує відмовитись від цієї версії. Археологічні дослідження середньовічної Тматорокані та її околиць не зафіксували суттєвої присутності слов'янського населення, натомість доволі сильними в цьому регіоні були саме грецькі (візантійські) впливи³⁶. Тож, касог, який би народився чи перебрався до Тматорокані, перебував радше у середовищі грецької антропонімії, аніж слов'янської. Звісно, можна припустити, що, внаслідок потрапляння Тматорокані до орбіти впливу руських князів та обумовлене цим фактом перебування незначного, проте панівного руського контингенту в місті, відбулась популяризація слов'янських імен³⁷. Проте таке припущення не містить надійної джерельної бази, пам'яток, які б надійно засвідчили поширення слов'янських імен саме серед мешканців Тматорокані в нашому розпорядженні немає. Відтак, касог отримав слов'янське поганське ім'я Дедилце тоді, коли переселився на терени Руси-України. Не виключено, що саме після цього переселення він прийняв християнство. У цьому контексті зближаємось в окремих моментах з версією С. Висоцького та О. Бубенка щодо тривалого проживання касога Дедилця в руських землях. Проте, ймовірніше, не у Київському

³⁴ В.Н. Чхайдзе, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства...*, с. 26–30.

³⁵ Щоправда, тут же зазначає, що версії про поширення християнства серед народів Кавказу “Тматороканською Руссю” та втручання у церковні справи Зихської єпархії князів-намісників Тматорокані не витримує критики: В.Н. Чхайдзе, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства...*, с. 25.

³⁶ Докл. див.: В.Н. Чхайдзе, *Тмутаракань (80-е гг. Х в. – 90 гг. XI в.). Очерки историографии*, Материали и исследования по археологии Северного Кавказа 6 (Армавир 2006) 160–161; В.Н. Чхайдзе, *Тмутаракань – владение Древнерусского государства...*, с. 23. В.Н. Чхайдзе, *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*, Москва 2008, с. 255, 297.

³⁷ Схожа ситуація спостерігалась, наприклад, у середньовічній Іспанії, де християни переймали арабську культуру, в тому числі в антропонімії: В. Шишмарев, *Очерки по истории языков Испании*, Москва; Ленинград 1941, с. 87–88.

князівстві, а в Чернігівському, тісніше пов'язаному з Тмутороканню. Адже саме в ньому деякий час зберігались пов'язані з касогами топоніми, що свідчить про їх проживання тут компактними групами, вочевидь, після розселення князем Мстиславом Володимировичем у 1020-х рр. у сіверських землях³⁸. Власне в цьому слов'янському оточенні для переселених касогів залишалися актуальними питання ідентифікації себе з місцем походження та етнічною приналежністю, тож саме тому Дедилце додає, що він є “касожичем тмутороканцем”.

Отже, дослідження напису на фресці Софійського собору дозволило з'ясувати деякі біографічні відомості про його автора. За своєю етнічною приналежністю Дедилце дійсно був касогом, у нас немає достатніх підстав розглядати його як нащадка змішаного касозько-руського шлюбу. Він народився або певний час в юності прожив у Тмуторокані, достатньо, аби в подальшому пам'ятати про своє походження та йменувати себе у написі “тмутороканцем”. У 1020-х рр., за правління чернігівського князя Мстислава Володимировича, він був разом з іншими членами касозької дружини розселений на теренах сіверських земель Чернігівського князівства, найвірогідніше, в околицях Рильська, біля якого збереглися касозькі топоніми. Саме в оточуючому слов'янському середовищі він і отримав ім'я Дедилце, яким звик послуговуватись у повсякденному житті. Вочевидь, Дедилце з часом переселився або до центру князівства – Чернігова, або до якогось з ближчих до місця розселення касогів містечок сіверської землі, де міг прийняти християнство (якщо це не сталося раніше) та вивчити церковнослов'янську мову. У другій половині XI ст. Дедилце здійснив паломництва до центру київської митрополії, де й залишив на стінах резиденції митрополита палку молитву у вигляді перефразованого Символу віри. Це засвідчує християнську ревність Дедилця, особливо притаманну неофітам.

³⁸ В.В. Мавродин, *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*, [електронний ресурс], режим доступу: http://www.rulit.me/programRead.php?program_id=309183&page=94.

Михайл Несін

НАБИГИ КРИМСЬКИХ ТАТАР
НА ЛИТОВСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ,
ЗДІЙСНЕНІ З ІНІЦІАТИВИ
МОСКОВСЬКОГО КНЯЗЯ ІВАНА III
(1490-х – 1500-х рр.)

Від кінця 1480-х рр. Велике князівство Литовське перебувало у постійній конфронтації з Московською державою через суперечливий статус прикордонних земель, передусім – Верховських князівств (знаходились у верхів'ї Оки). Свого часу ці невеликі руські князівства увійшли до складу Литви, а тепер великий князь московський Іван III, відомий прагненнями зібрати воєдино руські землі, волів приєднати їх до московського князівства. Цей конфлікт відомий також як “Дивна війна”¹. Таку назву запропонував О. Зимін, маючи на увазі те, що формально війну ніхто нікому не оголошував, проте між двома державами точилась жорстока боротьба за північно-східні литовські прикордонні землі, що супроводжувалась як військовими виправами, так і перемовинами. Зазвичай її початком вважається 1486 або 1487 р.² Це певною мірою правильно, оскільки з 1487 р. московці відверто прийняли за підкорення Верховських князівств. Інше питання, що фактично обидві східноєвропейські держави перебували у неперервному “розмир’ї” ще з рубежу 1470–1480-х рр., з часів стояння на Угрі. Від цього часу московський князь перебував у міцному союзі з кримським ханом Менглі Гіреєм. Не виключено, що 1480 р. той напав на Поділля за домовленістю з Іваном III, аби відволікти литовців і не дати їм встигнути на Угру на допомогу великоординським татарам. Невдовзі, повідомляючи про загибель Ахмата в листі до Менглі Гірея, московський князь дякував хану за союзницьку вірність. У цьому листі достатньо відчутно проглядається тема недружніх стосунків

¹ А.А. Зимин, *Россия на рубеже XV–XVI столетий*, Москва 1982, с. 93.

² В.Н. Темушев, *Первая московско-литовская приграничная война 1486–1494*, Москва 2015, с. 1–8.

Москви та Литви, у яких кримському керманичу слід було пристати на бік московського князя³.

У 1482 р. Менглі Гірей за напучуванням свого московського союзника розорив Київ та деякі інші землі, за що знову був удостосний подяки⁴. Матеріали дипломатичного листування підтверджують відомості руських літописів, що кримці здійснили похід за пропозицією Івана III⁵. Не дивно, що й у 1490-х – 1500-х рр., воюючи з Литвою, Іван III нерідко користувався підтримкою кримців, справно відправляючи кримському хану дари – “упоминки”, що їх, як то засвідчує дипломатичне листування, той часто вимагав. Московсько-кримський союз тримався на частих щедрих “упоминках” з боку Москви та взаємному недружному ставленні до Великої Орди та Литви. У цій статті розглядатимуться набіги кримців на Литву, здійснені у 1490-х – на початку 1500-х рр. з ініціативи московського князя Івана III. Історики раніше згадували ці набіги, але практично не торкались питання впливу на них московського князя. Тож, визначення ролі Івана III в цих виправах в історіографії відсутнє. Ця стаття має намір заповнити цю лакуну.

Першим таким набігом став похід 1493 р. Іван III ще у березні та серпні 1492 р. закликав кримського хана Менглі Гірея здійснити набіг на Литву того ж року. При цьому Іван III просив хана відмовитись від будівництва укріплень в гирлі Дніпра, аби Менглі Гірей не витрачав часу на будівництво, а терміново збирався у похід⁶. Проте хан відмовився від цієї настійливої пропозиції. 27 жовтня до Москви прибула його відповідь Івану III, що коли він добудує укріплення, тоді й піде в похід. У листі також згадувався литовський посол, який вимагав знести укріплення (буцімто вони стояли на литовській території), обіцяючи компенсувати збитки⁷. 6 січня 1493 р. до Москви

³ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией, том 1 (С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России)*, Сборник императорского русского исторического общества 41 (Санкт-Петербург 1884) 25.

⁴ *Ibid.*, с. 25–37.

⁵ Я.В. Пилипчук, *Татарская политика Казимира IV, 1480–1492*, Золотоордынская цивилизация 8 (Казань 2015) 315–316.

⁶ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 157.

⁷ *Ibid.*, с. 166–167.

прибула грамота від Константина Заболоцького, де повідомлялось, що на Михайлів день (8 листопада) 1492 р. кримський хан за ініціативою його та інших московських послів затримав литовського посла в Криму та почав збиратись у похід. Менглі Гірей вимагав від литовського посла Івана Глинського, аби татарам були відшкодовані збитки від нападу козаків з киян та черкасців у 1492 р., які пограбували кримський корабель під містом Тягиним. Князь литовський Олександр у відповідь обіцяв покарати злочинців, проте насправді не став учиняти жодних дій. Не отримавши ствердної відповіді на свою вимогу, Менглі Гірей затримав Івана Глинського на деякий час у Криму. Одночасно з цією грамотою до Івана III надійшов лист від самого Менглі Гірея, в якому він повідомляв про те, що “сів на коня” та в кінці листопада має намір разом з великим князем воювати у Литві⁸. Отже, похід Кримських татар на Литву 1493 р. відбувся за ініціативою великого московського князя Івана III із запланованими спільними військовими діями в рамках боротьби за приєднання до Московського князівства Верховських та Вяземських “українних земель”.

Проте восени 1492 р. кримські війська так, мабуть, і не дійшли до литовських кордонів (хоча хан писав, що у 1492–1493 рр. тричі “сідав на коня”). У грамоті 1493 р. від кримського посла Заболоцького, адресованій Івану III, повідомлялося, що хан відпустив посла Глинського на Миколин день (6 грудня 1492 р.), і, далі, що перед М’ясним заговінням (лютий 1493 р.) хан пішов у похід на Київ⁹. Влітку того ж року в листі до Івана III хан запевняв, що “перед зимою” (восени 1492 р.) він відправляв рать на Литву, згадуючи утім, що “как сами есмя почали на конь садитися, зима люта была, а кони ратные истомы”¹⁰. Це засвідчує, що осінній похід фактично так і не відбувся. Насправді кримські війська почали розорювати Велике князівство Литовське пізньою зимою – весною 1493 р., коли кримці пішли на Київ. Влітку 1493 р. Іван III абсолютно справедливо відмічав, що “пишет ко мне царь, что беспрестани его люди Литовскую землю воюют, а мы здесе слышели, что малые

⁸ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 170–171.

⁹ *Ibid.*, с. 181.

¹⁰ *Ibid.*, с. 187.

люди приходили сее зимы на Литовскую землю, а не имали ничего”¹¹. У подальшому, наприкінці 1493 р. Менглі Гірей сам згадував, що “до зимы [1493 р.] триждыкрат на конь садился: впервые пошел, ино лед розполился, а вдругорядь розболев воротился, а втретье и сем ездом пришел с пушками и с пищальми на Черкасской городок пришли”¹². Не зовсім зрозуміло, що ж це за похід був “вдругорядь”, коли хан не зміг піти через хворобу. Можливо, він мав на увазі не здійснений перший, осінній похід на Литву 1492 р.? А, можливо, якийсь невідомий з інших джерел набіг, який планувався між нездійсненим через повінь зимово-весняний похід на Київ та осіннім походом на Черкаси? У такому разі набіг 1492 р. хан тепер, через рік, навіть не рахував. Проте у будь-якому разі очевидно, що сам хан вважав його таким, що не відбувся. 1492 р. кримці не дійшли до Києва, проте спустошили околиці Черкас та Канева. Вочевидь, кримці рухались повільно, розорюючи все на своєму шляху. Виступивши у лютому, до Києва вони дійшли лише до весняного розливу. Влітку 1493 р. хан повідомляв, що не ризикнув переправлятися через Дніпро: “Через реку нельзя была перелезти, а недругу силные недружбы нельзя было довести, того деля еси не пошол”¹³. У цей похід виступило лише 500 осіб кримських татар із сином Менглі Гірея¹⁴. Вочевидь, хан розраховував на безпечний грабівницький похід, а не на серйозні сутички з литовцями. Іван III висловив з огляду на це обурення: “Ныне сына послал, а с ним 500 человек: ино пятью сот человека какая война Литовской земле?” Московський князь, найвірогідніше, розраховував, що кримці можуть надати значну допомогу у “дивну війну” московців з литовцями за Верховські землі та Вязьму, та зможуть завдати відчутних втрат противнику. А ті виявили відверту зневагу до московських планів та прийшли з малими силами з метою грабунку, а не для того, аби надати суттєву допомогу московцям у розгромі литовських сил.

Восени 1493 р. відбувся похід кримських татар на Канів та Черкаси. Татари спалили Черкаси, ймовірно, в розплату за Очаків. За повідомленням Заблоцького, кримські війська перетнули Дніпро

¹¹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 191.

¹² *Ibid.*, с. 196.

¹³ *Ibid.*, с. 190.

¹⁴ *Ibid.*, с. 183, 191.

та 14 вересня пішли у напрямку до Києва. 16 вересня хан писав, що відправив на Черкаси війська з гарматами та пищалями, що вони спалили це містечко та інші міста литовські¹⁵. У листопаді разом з цією грамотою послали привезли до Івана III також “поклон” від брата Менглі Гірея, Ямгурчя, в якому він повідомляв, що кримці розорили Черкаси та Канів, а до зими, як кажуть, вправлятимуться на Київ¹⁶. Утім, Київ так і не був пограбований, хоча у подальшому Менглі Гірей писав, що запланований похід відбувся¹⁷.

На початку 1494 р. Іван III уклав з Олександром Казимировичем перемир’я. Московському князівству відходили деякі Верховські земля та Вязьма. Литовський князь посватався до доньки Івана III Олени, і 1495 р. наречена прибула до нього у Вільно, де й відбулось весілля. До кінця 1490-х рр. Москва та Литва формально перебували в стані перемир’я, тому походи кримців на Литву в період з 1494 р. по 1498 р. включно, на відміну від набігів 1493 р., не були спровоковані закликами Івана III, який у листуванні з Менглі Гіреєм до 1498 р. зовсім не торкався цієї теми та утримувався від будь-яких оцінок його дій. У серпні 1498 р. московський князь відправив до Криму посла Семена Ромодановського, якому було доручено публічно, в тому числі й у присутності литовських посланців, які перебували при ханському дворі, запропонували Менглі Гірею примиритись з великим князем литовським. Проте у приватній бесіді посол Ромодановський мав пояснити, що якщо Олександр не забажає миритися, то Іван III готовий сам надіслати війська як проти нього, так і проти великоординських татар (з якими Олександр на той час вів мирні перемовини)¹⁸. Тож кримські виправи на Литву у 1494–1498 рр. здійснювались без підтримки Івана III. Проте він не виступав проти таких виправ і не вчиняв жодних дій, аби їм запобігти.

У травні та серпні 1500 р. кримці здійснили нові набіги на Литву. Проте, незважаючи на те, що Іван III того року перебував з нею у розмир’ї, він не був ініціатором цих кримських походів. Як бачимо з дипломатичного листування Івана III з Менглі Гіреєм,

¹⁵ Між іншим, це найбільш раннє свідчення використання кримцями вогнепальної зброї у військових виправах та за межами Кримського ханства.

¹⁶ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 194, 197–198.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, с. 258–260.

московський князь не міг бути ініціатором травневого та серпневого набігів кримських татар на Польщу та Литву у 1500 р. Відомості про своє розмир'я з литовським князем він відправив хану в квітні, до першого травневого походу, проте в ньому не містилось закликів до військових дій. Послання кримцям із закликом піти війною на Литву він відправив з Москви лише 11 серпня¹⁹, і воно дійшло до Криму після того, як Кримський хан послав війська у серпневий набіг на литовські землі.

Сам Іван III з 1500 р. вів війну з Литвою за “українні землі”, які він прагнув захопити. Приводом до війни стали висловлення у 1499–1500 рр. побажання деяких “українних” князів перейти у московське підданство на тій підставі, ніби то литовський князь змушує їх пристати до католицизму. При цьому від вяземського намісника ще у 1499 р. надходили чутки, що Олександр прагне повернути до католицизму і власну дружину Олену, доньку Івана III, яка за шлюбною угодою з московським тестем мала зберегти православну віру. Проте навіть якщо Олександр і висловлював подібні прагнення, він не міг гвалтом нав'язувати власну думку, адже в ті роки в Литві масових гонінь на православну шляхту не було. І дружину змінювати віру він не примушував. Коли пізніше він отримає від Папи Римського офіційний дозвіл повернути її до католицизму всупереч усім домовленостям з Московією, він все ж не скористається з цього та поступиться бажанням своєї дружини зберегти православ'я. Тож вірогідно, Іван III у 1500 р. використав такі чутки як привід, аби розірвати мир з Литвою та продовжити боротьбу за приєднання руських земель, тим більше, що окремі “українні” князі висловили бажання служити Москві.

У травні 1501 р. Іван III надіслав Менглі Гірею грамоту з проханням надіслати кримські війська в напрямку Турів–Пінськ–Мінськ²⁰. Дослідники справедливо вважають, що московський князь планував взяти Смоленськ. Війська Менглі Гірея могли або безпосередньо допомагати московцям тримати місто в облозі, або грабувати литовські землі поблизу, прикриваючи московські війська від литовських сил, які могли встигнути на допомогу Смоленську. Проте похід

¹⁹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 317.

²⁰ *Ibid.*, с. 348.

на Смоленськ відбувся у 1502 р. З ним пов'язаний та відбувся того року осінній грабіжницький набіг двох кримських царевичів на південні литовські та польські землі: кримський хан за ініціативою Івана III відправив їх на допомогу московцям проти литовців.

Головні сили на чолі із сином Івана III Дмитрієм Жилкою вирушили в похід на початку липня. Але, ймовірно, вони виходили частинами²¹ 14 липня (дата 14 липня вказана і в інструкції Івана III до посла Заболоцького, відправленої на другий день, 15 числа, в якій він пише, що “Дмитрей вышел из Москвы по Петрове дни в шестонатцатой день, иуля 14 день, на память святого апостола Акилы, а пошел прямо к Смоленску”²²). Місцем збору військ Московського князівства, вочевидь, було підмосковне село Воронцове, звідки, за відомостями одного літопису, вийшли війська Жилки²³.

15 липня Іван III відправив грамоти до Криму. У них він вітав Менглі Гірея з перемогою над Шейх-Ахметом та закликав його йти походом на Литву на допомогу московським військам, які прямували до Смоленська. Кримцям пропонувалось йти “к Киеву, к Слуцку, к Турову, к Пинску, к Минску”²⁴. Напевне, як і в минулому 1501 р. планувалось, що вони або підійдуть під стіни міста з іншого боку, або відріжуть обложений Смоленськ від литовських військ у тому випадку, якщо підуть на захист міста.

Проте цей план не був реалізований. 12 вересня до Москви надійшли листи, що хан на початку серпня відправив у похід на Литву нібито “дев'яносто тысяч” татарських воїнів із двома синами²⁵. Насправді ця цифра значно перебільшена. Сучасний дослідник В. Пенской схиляється до висновку, що на межі XV–XVI ст. Крим міг виставити до декількох тисяч шабель, а після розпаду Великої Орди його военний потенціал зріс, але все ж, на середину XVII ст., чисельність війська могла складати лише 30–60 тисяч²⁶.

²¹ *Полное собрание русских летописей* (далі – *ПСРЛ*), т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв., Ленинград 1982, с. 173; *ПСРЛ*, т. 6, вып. 2: Софийская вторая летопись, Москва 2000, с. 368; *ПСРЛ*, т. 24: Типографская летопись, Москва 2000, с. 214.

²² *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 425.

²³ *ПСРЛ*, т. 6, вып. 2, с. 368.

²⁴ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 421–426.

²⁵ *Ibid.*, с. 426.

²⁶ В.В. Пенской, *Военный потенциал Крымского ханства в начале XVII в.*, Восток 2 (2010) 56–66.

М. Моїсеєв підтримав його висновки, а сам, розглядаючи погляди істориків та відомості джерел про деякі походи кримців та ногайців, припустив, що вони в різні походи відправляли різну кількість воїнів, але ніколи не мобілізували все боєздатне населення, а також відмітив, що точну чисельність кримського війська в той період на сьогодні встановити неможливо²⁷, “тому лишається лише надзвичайно кричучо ставитись до тих численних відомостей, які є в нашому розпорядженні”²⁸. На мою думку, у такі грабіжницькі виправи, як ця, хан навряд чи відпускав більше декількох тисяч вояків, тим більше, що татари того року діяли і в лісистій місцевості, де степове військо більше 10 тис. осіб, найвірогідніше, втратило б керованість. З іншого боку, Менглі Гірей, найімовірніше, зазвичай відправляв більше тисячі воїнів. Коли одного разу він надіслав загін у 500 осіб, Іван III до цього, як було згадано раніше, поставився з великою недовірою та з великим невдоволенням писав, що він не розуміє, що то за війна у 500 осіб. У деяких випадках, як, наприклад, масштабному поході на Київ 1482 р., ймовірно діяло декілька десятків тисяч татар²⁹. Проте походи кримців 1490-х та 1500-х рр. на Литву та Польщу не мали такого значення, і для них кримські татари, найімовірніше, залучали значно меншу кількість вояків.

У квітні 1503 р. до Москви надійшло донесення від посла в Криму Заболоцького, що “два царевича, государь, Фети-Кирей да Бурнаш в Литовскую землю ходили воевати; а были, государь, кажут, от Кракова за две мили, а люди их, государь, иные были и за Краковым; а царевичи, государь, были подо многими городаы под литовскими и под лятцкими, под Луцком под болшим, да подо Лвовым, да под Бряслон, да под Люблиным, да под Вишневецем, да под Безлом, да под Туровым; а люди их, государь, иные были и под Киевым и под Лутцком под малым; а сами, государь, царевичи не пошли по тем местом, на которые, государь, ты велел им итти, за тем, что с ними было людей много; а те места кажут лесны и тесны. А по-

²⁷ М.В. Моїсеєв, *Степные войны от Угры до ногайского погрома Крыма (1480–1522 гг.)*, История военного дела: исследования и источники, 2015, Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015. ч. I, с. 155–162, [електронний ресурс], режим доступу: http://www.milhist.info/2015/11/23/moiseev_1.

²⁸ *Ibid.*, с. 162.

²⁹ Я. В. Пилипчук, *Op. cit.*, с. 316.

лону, государь, привезли много добре. А из войны, государь, царевичи пришли за неделю до Филипова заговейна (8 ноября – М.Н.)”³⁰.

Кримський хан у листі від 1 лютого, яке також прибуло до Москви в квітні із тим же посильним, що й донесення Заболоцького, також писав: “Те мой два сына со многою ратию двема дорогами поехали, один на Литовскую землю Островские города прошел полтретьяцать ден ходив и воевал и зажигал и много полону взяв, добр здоров воротился; а меньшей мой сын, лятцкая была рать к королю пошла, и он встретив, за тою ратью погонил, до Кракова города десять миль не дошед, воротился и много городов разорив и много полону взяв, добр здоров приехал”³¹. Отже, царевичі ходили у звичних місцях по південній частині Литви та Польщі, а на північ, у бік Смоленська, так і не пішли. Вони відговорювались тим, що ті місцини, куди Іван III наказав їм іти, “лісні” та “тісні”. Проте Турів, а також околиці Любліна та Кракова, які розорювали кримці, знаходяться в лісовій зоні, і ліси там такі ж густі, як і під Смоленськом. Найімовірніше, вони просто не бажали йти на північ та обмежились спустошенням улюблених південних областей. Водночас, літньо-осінній похід татар на Литву та Польщу допоміг московцям дещо подовжити облогу Смоленська. Вони відступили від стін міста 17 жовтня. Як відзначив І. Пенской, головною причиною невдачі московців, за відомостями листування Івана III з Кримом, слугували “безкормиці”³². Типографський літопис побіжно підтверджує це, відмічаючи, що під час облоги Смоленська московські служилі люди без дозволу розійшлися грабувати околиці, за що були потім у Москві жорстоко покарані з волі Івана III³³.

За свідченням хроніки Биховця, приводом до відступу московців стало наближення свіжих литовських сил, які рухались на допомогу смолянам³⁴. Проте виходить, що містяни не менше двох

³⁰ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 470.

³¹ *Ibid.*, с. 466.

³² В.В. Пенской, *Поход Дмитрия Жилки и первая осада Смоленска русскими в 1502 году*, Война и оружие: Новые исследования и материалы. Вторая международная научно-практическая конференция 18–20 мая 2011 года, Санкт-Петербург 2011, ч. II, с. 211–212.

³³ *ПСРЛ*, т. 24, с. 214–215.

³⁴ *ПСРЛ*, т. 17: Западнорусские летописи, Санкт-Петербург 1907, стлб. 540.

місяців були в облозі без усялякої військової допомоги з інших земель Великого князівства Литовського. Можливо, великий князь литовський та литовські воєводи в середині жовтня не могли вирішити, що важливіше: захищати Смоленськ від московців, або воювати з кримцями. Зрозумівши, що війська хана не рухаються на північ на з'єднання з московським військом, пішли на допомогу смолянам. До кримських набігів литовці вже звикли. А московці не просто спустошували литовські володіння, але й прагнули захопити велике місто. Саме тому, якби не відбулось вторгнення кримців на південь Литви та Польщі, литовці, найімовірніше, рушили б на допомогу смолянам раніше, тоді облога була б не такою довгою.

У 1503 р. кримці вчинили набіг на литовські землі та дійшли до Несвіжа, Клецька, Новогрудка. Про причини цієї нової виправи кримських татар можна довідатись з московсько-кримського листування. У 1503 р. Іван III повідомляв, що знову планує відправити війська на Смоленськ з трьома своїми синами – Василем, Юрієм та Дмитрієм Жилкою. Кримського хана передбачалось спонукати відправити війська на Литву вбік Києва.

Перемовини щодо цього велись, принаймні, з літа. У липневому листі Івану III кримський посол Заболоцький повідомляв, що умовив кримського хана відправити віська на Київ, але в цей момент ві не йде, побоюючись активності Шейх-Ахмета³⁵. Сам хан обіцяв зібратись у похід на Київ, а своїх дітей відпустити до Смоленська. Можливо, кримський серпневий набіг був певною мірою втіленням цих планів, хоча татари пройшли іншими литовськими землями.

Цього року, утім, і сам Іван III на Литву війною так і не вирушив. 25 березня 1503 р. він підписав з нею Благовіщинське перемир'я, тому у вересневих листах до Кримського ханства³⁶ (мир з Литвою на той час вже було укладено) він не дякує Менглі Гірею за похід на Литву, більш того, відзначає, що кримці пограбували не тільки литовські землі, але й прикордонні міста, які нещодавно відійшли до Москви – Чернігів та Семенів, так і не повернувши чернігівському князю захопленого на Чернігівщині полону.

³⁵ *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 472–478.

³⁶ *Ibid.*, с. 497.

Рафал Ковальчик

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ У БОРОТЬБИ ЗА ВОЛОДІННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ.

XV–XVI століття. Поразка Гіреїв у боротьбі з Москвою.

Кримський Ханат під кінець XVI ст. стояв на висоті своєї могутності. З кінця XIV ст. він брав участь у битвах за землі, що входили до великої держави Золотої Орди. У 1502 році Менглі I Гірей остаточно розгромив Велику Орду, знищивши її розкішну столицю, яка в той час не поступалася величчю столицям західних держав – Лондону та Парижу. Кримський Ханат разом з іншими державами, що утворилися по розпаду Золотої Орди, боровся за першість на великому просторі території. Власне першою жертвою стала Велика Орда, держава, що була заснована в середній частині колишньої Золотої Орди між річками Дон та Урал (тодішня назва – річка Яїк, лише в 1775 р. Катерина II, бажаючи скасувати пам'ять про повстання Пугачова, наказала перейменувати її на Урал). Золота Орда розпалася на цілу низку держав: Кримський Ханат, Сибірський Ханат (1490 р.), Казанський Ханат (1445 р.), Астраханський Ханат (1460 р.). За землі Золотої Орди боролися: Кримський Ханат, Казанський Ханат, Астраханський Ханат, Велике князівство Московське і об'єднана держава Ягеллонів – Польща та Литва. Найбільша боротьба у XVI ст. була між Москвою та Кримським Ханатом. Метою боротьби була зверхність над пост-монгольськими, татарськими державами. В основі конфлікту лежав також економічний чинник. Йшлося про східні території, про прибутки від торгівлі між Сходом і Заходом. Це були караванні та водні шляхи, що простягалися від Чорного моря до Бухари в Центральній Азії. Однак, у цьому випадку Кримський Ханат не брав участі у цій боротьбі. Зацікавлені у тому протистоянні були ті держави, інтереси і впливи яких були в Середній Азії, такі як Персія та Узбецькі Ханати: Хіви та Бухара, а також головний ворог Кримського Ханату Москва, як і Османська імперія. Кримський Ханат зосередив увагу на боротьбі за вплив у Чорноморському регіоні, де він вбачав своїх конкурентів і переслідував свої власні цілі. Очевидно, існувала залежність від

Туреччини, і кримські татари брали участь у всіх війнах, коли Стамбул звертався до них за військовою допомогою. Проте залежність Гіреїв від Порти були досить відносною. Зовнішня політика Бахчисарая була більше спрямована на Східну Європу та Чорноморський басейн. Як наслідок, коли Іван III відмовився платити данину ханові Ахмету, той, уважаючи свою державу – Велику Орду спадкоємицею Золотої Орди, рушив на Москву¹. Однак він не наважився протистояти московським силам, доки не дочекався польських військ Казимира Ягеллончика, і відійшов за Угру, ліву притоку Оки. Ця подія стала символом московського звільнення від монгольського іга.

Москва ставала сильнішою. Дуже цілісною і послідовною була зовнішня політика Великого князівства Московського. Вона ефективно використовувала слабкість Польщі та Литви Ягеллонів та Кримського Ханату. Польська державна влада усвідомлювала, що зі сходу насувала велика загроза, однак не здійснювала заходів щоби стримати Москву, укласти міцні й тривалі союзи з природними супротивниками Рюриковичів. Прикладом може служити невикористана ситуація альянсу з військами Великої Орди, з якими хан Ахмед виступив проти Москви. Кримський Ханат у той час здійснював виправи на польсько-литовське пограниччя. То були грабіжницькі експедиції. Вони мали типово економічну причину. На той час Кримський Ханат був відсталою і бідною країною. Сільське господарство розвивалося лише в південній частині Кримського півострова, і часті посухи викликали падіж худоби у татар. Слабкість польських Ягеллонів і відсутність сильних військ на кордонах означали, що ці території були легкою здобиччю, а татарські війська досягали глибини обох країн, Корони та Литви, захоплюючи маси бранців, яких згодом продавали як невільників, та грабуючи населення. Крім того, в Гіреїв було тверде переконання, що Польща має платити Кримському Ханату гарач. У столиці Кримського Ханату – у Бахчисарай вважалося, що татари були природними спадкоємцями Золотої Орди. З одного боку, це переконання означало, що країни Чорноморського регіону повинні присилати

¹ L. Podhorodecki, *Czyngis-chań*, Warszawa 1991, s. 167–169; L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1967, s. 85–87; Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa (PWN) 1968, s. 441–443.

у Бахчисарай гарач, так само як і в Орду. Таким чином, у Кримському Ханаті існувало сильне переконання, що з Москви, з Кракова та з Вільна мали надходити регулярні виплати, подарунки. Відсутність гарачу від цих столиць означало, що татарські воєнні експедиції спрямовувались у ці країни з політичних міркувань як чинник, який мав вплинути на політичні рішення центрів несправедливих християнських сусідів: Кракова та Москви. Це були експедиції, незалежні від тих, які мали економічні підстави. Ті загони, татарські чамбули були меншими і не заходили вглиб країни.

З другого боку, переконання, що Кримський Ханат був природним спадкоємцем Золотої Орди призводило до того, що він одночасно ставав суперником Великої Орди. Кримський Ханат розглядав Велику Орду як свого конкурента, оскільки в Сарай було поширене подібне переконання, що вони були єдиними спадкоємцями Золотої Орди. Кримський Ханат вважав, що Велика Орда буде його природним противником, щоби поширити зверхність над державами, що повстали по розпаду Золотої Орди. Позаяк жодна з татарських держав, сформованих на руїнах Золотої Орди: Казанський Ханат, Астраханський чи Сибірський Ханат, не мала реальної сили, щоб вважати себе нащадком Золотої Орди, окрім Великої Орди та Кримського Ханату, і між ними мала розгорнутись боротьба за зверхність над татарськими ханатами. Як наслідок, Кримський Ханат дозволив втягнути себе в далекоглядну політику Москви. Підбурені Москвою, кримські татари зруйнували Сарай – столицю Великої Орди і ліквідували державу, створену на руїнах Золотої Орди. Це був величезний успіх Москви, яка руками кримських татар позбулася однієї з загроз зі сходу для боротьби за верховенство над Азією та Східною Європою після розпаду Золотої Орди.

У той час, коли Москва спрямовувала свій інтерес на схід до найбільшої, після того, як Велика Орда була знищена кримськими татарами, держави, сформованої на руїнах Золотої Орди, – Казанського Ханату, Кримський Ханат зосередив свою увагу на нападах на державу Ягеллонів. Слабка у військовому плані польсько-литовська держава, з застарілими формами ведення війни, творила прекрасний ґрунт для перетворення простого населення у легку здобич для кримських татар. Відтак польсько-литовське пору-

біжжя за правління Ягеллонів стікало кров'ю. Хоча в 1506 році придворний маршалок литовський Михайло Глинський, який командував литовськими силами від імені невмілого та обділеного талантами гетьмана литовського Станіслава Кішки, переміг кримських татар під Клецьком, та перемога не мала жодного воєнного значення. Сила татар, за винятком того загону, залишалась незмінною. Однак зовнішня політика Кримського Ханату почала повільно розвиватися. Цьому також сприяла політика держави Ягеллонів. У Кракові усвідомлювали слабкість власної держави та зростаючу загрозу зі сходу від Москви, яка була набагато більшою за загрозу від Кримського Ханату. Тому погодились заплатити упоминки Кримському Ханату, що в Бахчисарай трактувалось як гарач. Як наслідок, через рік, у 1507 р. хан Менглі Гірей підтвердив надання всіх попередніх ханів і визнав за Великим князівством Литовським право на руські землі, що належали Золотій Орді. Польсько-московська війна 1507 року не закінчилась перемогою Кримського Ханату. Московська дипломатія була дуже ефективною. Хан Менглі Гірей вирушив на Москву, але його випередили росіяни. Їм вдалося залучити на свій бік ворога Кримського Ханату Ногайську Орду, яка здійснила диверсію на кримські володіння. Так само бахчисарайським дипломатам не вдалось залучити до війни з Москвою Казанський Ханат. Василь III привернув на свій бік Казанський Ханат і уклав з ним мирну угоду в березні 1507 року. Кримські татари поступово усвідомлювали, що Москва стає більшою загрозою, ніж держава Ягеллонів. Успіхи Василя III у війні з Литвою дуже хвилювали Кримський Ханат. Вагання щодо Москви була трагічним для Ханату, тим більше, що саме Велике князівство Московське змагалось з Бахчисараем за Казанський Ханат.

З 1520 р. відносини з державою Ягеллонів вийшли на інший рівень. З того часу на Москву було здійснено низку виправ, які спустошували південні території, що належать росіянам. Однак виявилось, що Казанський Ханат був дуже важливим для Кримського Ханату. Слабкість держави Ягеллонів та зростаюча могутність Москви, яка силою підпорядковувала руські землі, схилили Бахчисарай змінити стратегію. Він вирішив не співпрацювати з слабкою державою Ягеллонів, а безпосередньо зосередитися у боротьбі за Казанський Ханат.

Спершу Казанський Ханат був могутньою державою. Казанські татари грабували долину Верхнього Поволжя, доходили вглиб Великого князівства Московського і навіть підходили до його столиці – Москви. Проте в міру того, як Москва ставала сильнішою, Казанський Ханат слабшав. Джерелом була слабкість татарської держави. Казанський Ханат не лише мав малочисельне населення, але й не мав сильних державних структур. Москва втручалася у внутрішні справи держави, мала своїх прихильників у ній. Кінець незалежної Казанської держави пов'язаний з правлінням Мегмеда Еміна, який прийняв владу в Казанському Ханаті в 1484 р. за підтримки московського володаря Василя III. Однак незабаром він став маневрувати між Москвою та Кримським Ханатом. Саме тому він правив три рази з перервами в 1484–1485 роках, 1487–1495 та 1502–1519 роках. Він не залишив спадкоємця і після його смерті владу в Ханаті посів московський прихильник Шах Алі. У той час Бахчисарай вирішив безпосередньо втрутитись у ситуацію. Навесні 1521 року він вигнав з Казані ставленика Москви Шаха Алі і поставив на престол брата кримського хана Мегмеда Гірея – Сагіба. Після цього володар Кримського Ханату, разом з силами Казанського Ханату та підрозділами з держави Ягеллонів – старости Остафія Дашкевича напав на Москву. Мегмед Гірей розгромив московські сили і підійшов під мури Москви, з якої у великому переляку перед Мегмедом Гіресем втік великий князь московський Василій. Москва відкупилась величезною сумою. Татарські загони розійшлися по всій московській території. Країна спливала кров'ю. З чамбулами, що відходили в Крим та Казань, йшли громади в'язнів і тягнулись вози, наповнені награбованим майном. Проте росіяни не втрачали час.

Успіх московської дипломатії нівелював величезні успіхи Кримського Ханату та особисто хана Мегмеда Гірея. Москві вдалося заручитись підтримкою Астраханського Ханату. Прихильник Москви – хан Гусейн з астраханськими татарами атакував з тилу хана Мегмеда Гірея. Плани Мегмеда Гірея були змінені. Лише через рік він вирішив розправитись з опозицією в підпорядкованих йому татарських державах. Навесні він вирушив на Казань, де вогнем і мечем відновлював послух черемісів, що мешкали на території Казанського Ханату, і будучи підбурені Москвою, відмовлялися

підкорятися владі його брата Сагіба – вже як більше року казахського хана. Потім він напав на Астрахань і вигнав московського ставленика Гусейна і сам посів престол астраханського хана. Так само розправився з ногайцями. Частина Ногайської Орди була переселена на територію Криму. Однак, хоча теоретично він об'єднав татарські ханства, було то половинчасте вирішення питання, підстави якого були втрачені, і втрачені саме для Кримського Ханату. Хан Мегмед Гірей не наважився, однак, остаточно розправитись зі смертельним ворогом Кримського Ханату – Великим князівством Московським, і запропонував Москві мир. Здобув титул Великого, але то прізвисько не відповідало дійсності, позаяк він не вирішив питання суворого підпорядкування татарських ханатів: Казанського та Астраханського до Кримського Ханату.

Натомість росіяни не припиняли докладати зусиль, спрямованих на уневажнення несприятливих наслідків війни. І це їм вдалося. Вони вибрали вбивство як найпростіше рішення питання. Мегмед Гірей був убитий у 1523 році ногайським аристократом, який ініціював бунт проти влади могутнього кримського хана Мегмеда Гірея. У Криму почалася боротьба за владу. Ханом став син Мегмеда Гірея – Газі, а калга-султаном – його брат Баба Гірей. Однак Сулейман Пишний – володар Османської імперії мав інші плани. Він вже зробив свій вибір. Ханом з його номінації став Саадат – син Менглі Гірея, що мав заслуги перед турками. Почались переговори, в результаті яких щоправда ханом залишився Газі, натомість калга-султаном став Саадат. Упродовж року на Кримському півострові відбулися зміни. Саадат скинув хана Газі Гірея за підтримки брата Газі – Іслама Гірея, який за це став калга-султаном. Скориставшись з боротьби за владу в Криму – зверхність Кримського Ханату повалено в Астрахані. Натомість хан Казанського Ханату Сагіб, незважаючи на те, що визнав себе ленником Туреччини, не зміг втриматись на троні в умовах посилення тиску з боку Москви і зрікся влади в 1524 році. Хоча ханом Казанського Ханату знову був ставленик Криму Сафа Гірей, однак протистояння з Московією закінчилось поразкою. Великі виправи Ізмаїла Гірея на Москву були відбиті².

² W. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław 2004, s. 164–171; L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 96–99; M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, Warszawa 2009, s. 93–96.

Навесні 1532 року Саадат Гірей був скинений з престолу. Опозиція до нього в Криму була дуже сильною. Навіть потужний Сулейман Пишний мав враховувати реальні умови в Криму і відмовитись від підтримки Саадата. Відтак він прислав Сагіба Гірея. Однак татарська аристократія не визнала пропозицію султана і вибрала старшого сина замордованого російськими агентами Мегмеда Гірея – Іслама Гірея. Проте Сагіб Гірей не відмовився від боротьби за Бахчисарайський престол. Він звернувся про підтримку до ногайців. Через кілька місяців важкої боротьби він здобув перевагу і змусив відректися від влади чинного хана Іслама Гірея. Вкотре трон у Бахчисараї був здобутий у результаті суворої боротьби, і то за допомогою ногайців. У той же час Москва не втрачала час і ефективно використовувала внутрішні чвари в Кримському Ханаті. Москва знову активізувалася на сході – в Казанському Ханаті. Прихильники Василя III усунули з трону Казанського Ханату Сафу Гірея. Знову владу отримав помазаник Москви Джан Алі. Різко відреагував новий енергійний правитель Криму – Сагіб Гірей. Він діяв дуже швидко. Виправа кримських татар на Казань увінчалась успіхом. Москва не мала сили реагувати. Сагіб Гірей скинув російського ставленика Джана Алі і знову посадив на трон Сафу Гірея. Одночасно він вкотре підпорядкував собі Астраханський Ханат. Хоча Сагіб Гірей об'єднав під владою кримських Гіреїв татарські ханати, подібно до Мегмеда Гірея, проголошеного татарами Великим, однак в основі того успіху лежала поразка.

Кримський Ханат не наважився на остаточне вирішення проблеми з Московою, яка в будь-який момент могла скерувати своє вістря проти Криму. Москва також була явно зацікавлена в захопленні татарських держав: Казанського Ханату, Астраханського та Сибірського Ханатів. Бахчисарай вважав, що найкращою для Гіреїв, для Кримського Ханату політикою був стан рівноваги, віссю якого буде держава кочівників під владою Гіреїв. Уважалося, що для Кримського Ханату було б корисно забезпечити, щоб і держава Ягеллонів, і Москва не мали чіткої переваги. Саме тому союзи уклалися то з польськими Ягеллонами, то з Московою. Така стратегія була успішною для кочівничої держави, що значною мірою жила з грабіжницьких експедицій, що мали власне економічну під-

ставу у ситуації, коли жодна з християнських держав: Ягеллонська Польща чи Москва не досягли чіткої першості, і їх становище залежало від військової підтримки Кримського Ханату. Як наслідок, навіть війна Кримського Ханату з Московією не змінила підходу до відносин з державою Ягеллонів. Грабіжницькі виправи тривали й далі і мали менший чи більший розмах.

Війна польських Ягеллонів з Московією (1533–1537) після смерті Василя III підштовхнула країни Гіреїв до союзу з Краковом та Вільном, коли Литва виступила з прагненням реваншу. У 1534 р., коли польські та литовські війська під командуванням гетьмана Яна Тарновського вдарили по Сіверщині, відвойовуючи потужно укріплений Гомель, Кримська та Казахська орди під командуванням Сагіба Гірея успішно плюндрували московську землю. Татари активно використовували цю війну і кілька разів ходили походами вглиб Московської держави. Поляки та литовці не змогли скористатися перемогою над Московією, позаяк військова структура держави Ягеллонів, заснована на посполитому рушенні, була застарілою. У державі Ягеллонів постійно бракувало грошей на реальні, наймані збройні сили. Посполите рушення вже не було реальною силою, що могла б вирішувати поставлені військові завдання. Проте молода шляхетська держава не хотіла змінювати державну військову структуру, бо шляхта боялася зміцнення центральної влади короля за рахунок прерогативів знаті, яка власне й мала найбільші привілеї від Ягеллонів. У результаті, у казні держави Ягеллонів грошей на військо постійно бракувало. У польсько-литовській державі було лише кілька постійних підрозділів, що захищали південний кордон від нападів татар з Кримського Ханату, т. зв. Оборона поточна, формально заснована в 1520 році. Їхня кількість щодо загроз була смішною, оскільки вона коливалася в межах двох тисяч шабель. Як наслідок, польсько-татарський союз не міг бути постійним, оскільки, з одного боку, татари не могли переривати навіть під час союзу з державою Ягеллонів експедицій у глибину території своїх союзників, а з другого боку, збройні сили в розпорядженні Кракова та Вільна були занадто слабкими, щоб підтримати Кримський Ханат, який на той час прагнув завдати серйозного удару в серце Москви.

Після смерті Василя III до влади у Великому князівстві Московському прийшов Іван IV, згодом названий Лютим. Його концепція самодержавства, а точніше концепція Івана Пересвєтова, на яку спирався Іван IV, передбачала не тільки внутрішні реформи в дусі суворого підпорядкування владі князя, царя, але й збільшення території держави за рахунок усіх татарських держав. Завоювання ханатів стало основою московської державної політики від часу, як Іван IV прийшов до влади.

У Кримському ж Ханаті все панування Сагіба Гірея полягало в зміцненні влади володаря. Сагіб Гірей це робив безжалісно, тому його ненавиділа кримська аристократія. У 1551 році, коли Сагіб Гірей вирушив у похід проти бунтівних черкесів, відбувся бунт. Хоча кримський хан отримав дозвіл на виправу проти черкесів у Стамбулі, його незалежна політика не була прийнятна. У результаті війська Сулеймана Пишного висадились на Кримський півострів майже одразу, як хан Сагіб Гірей перейшов Керченську протоку зі своїми підрозділами. Турки проголосили ханом Девлета Гірея. Сагіб Гірей послав частину своєї армії проти військ султана і новопроголошеного хана Девлет Гірея під командуванням калгисултана Еміна. Проте в його відділах відбувся бунт. За ним стояла кримська аристократія. Всі війська калгі-султана Еміна перейшли на бік нового хана Девлета Гірея. Одночасно відбулося повстання у військах, підпорядкованих безпосередньо хану Сагібу Гірею, які йшли проти черкесів. Бунтівна кримська аристократія діяла дуже рішуче. Кримський хан Сагіб Гірей та його сім'я були по-звірячому вбиті, а ханом Кримського Ханату за підтримки султанської армії став Девлет Гірей. Тоді росіяни почали реалізовувати свої територіальні цілі з завоювання татарських ханатів. Москва розпочала з ханатів над Волгою: Казанського та Астраханського. Після смерті лояльного Кримському ханові Сагібу Гірею казанського хана Сафі Гірея настала московська зверхність над Казанським ханатом. Іван IV спочатку підпорядковував собі нетатарське населення, яке проживало в Казанському Ханаті, себто чувашів та марійців. Ці кроки царя явно послабили сили Казанського Ханату. Владу в ханаті, щоправда, зміг утримати Гірей, який визнавав зверхність Кримського Ханату, – Утемиш Гірей, але його правління тривало лише два

роки. Тиск росіян на Казанський Ханат був величезний. Іван IV послідовно проводив політику завоювання та підпорядкування татарських держав. Росіяни збудували навпроти Казані нову фортецю Свіязьск – майбутню базу завоювання столиці. Окрім того Іван IV відірвав від Казанського Ханату північну частину країни, яка була приєднана до Москви. У 1551 році владу в ослабленому Казанському Ханаті здобув новий володар – татарин, але не Гірей, лише ногаєць – Едигей. Він відмовився визнавати зверхність Москви, відтак Іван IV зібрав величезну армію, яка рушила на Казань. Вона налічувала близько 50 000 солдатів і 150 гармат. Облога тривала п'ять тижнів з 15 серпня до 2 жовтня 1552 року. Іван IV видав наказ убити всіх, хто тримав зброю в руках. Московські солдати, спрагли грабунку і крові, вбивали всіх, кого вони зустрічали, чоловіків, старих людей, молодих, навіть старих жінок. Тільки жінки та дівчата були забрані в неволю. Іван IV віддав полонених жінок своїм солдатам. Московити після здобуття Казані багато годин жорстоко згвалтували жінок. Більшість жителів Казані було замордовано, а місто зруйновано.

Мешканці Казані були переконані, що хан Девлет Гірей приїде їм на допомогу. Кримський хан спробував, але вкрай невдало. Разом з Ордою, турецькими яничарами з Кафи та артилерією він вирушив на допомогу Казані. Однак він застряг під Тулою. Кримські татари не могли захопити Тулу, а кіннота князя Андрія Курбського, яку виділив Іван IV з своїх військ на допомогу Тулі, здобула перемогу над татарським ар'єргардом над річкою Шиворна. У найважливіший момент сили Кримського Ханату зазнали невдачі. Це було наслідком недбалості попередників Девлета Гірея та недооцінки зростаючої сили Москви, яка виросла не тільки на головного супротивника Кримського Ханату, але й на найсильнішу державу в регіоні, країну, яка після завоювання татарських ханатів мала шанс отримати перевагу в Азії, Східній та Центральній Європі. Кримський Ханат мав можливість неодноразово вирішити московське питання, щоб ґрунтовно ослабити Юриковичів або й знищити агресивне Московське князівство. Недалекоглядність Гіреїв, татарських політиків, яким доводилося стикатися з економічними проблемами Кримського Ханату, стимулювати грабіжницькі експедиції своїх підданих – кримських

татар та інших народів, що мешкали на Кримському півострові, обумовило необхідність проведення половинчастих заходів. Вони також не усвідомлювали, що внутрішня структура Москви еволюціонувала до самодержавства, створювала більші можливості перед російською державою, ніж перед Кримським Ханатом – відсталою країною в усіх відношеннях та використанням застарілих методів ведення війни, які жодним чином не реформувались. Виявилося, що Москва, використовуючи свою зростаючу могутність, поправилась після нанесеного їй удару. Вона вирішила позбавити Кримський Ханат можливості розвитку, здійснивши дальші завоювання татарських держав. Йшлося про включення татарських просторів, які, на тих самих умовах підданства, як і в інших частинах Москви, перетворилися б на обшир під владою самодержавства і забезпечували б людський і територіальний потенціал для створення сильної держави, що буде прагнути до ролі регіональної потуги. З іншого боку, розрив зв'язку Тіреїв з іншими татарськими державами та обмеження території Кримським півостровом обмежило можливості кримського хана і звело Ханат на периферію пограниччя – Чорного моря, без можливості реалізації амбіцій як спадкоємців колись могутньої Золотої Орди, до ролі васала Османської імперії. Москва швидко показала своє справжнє обличчя. Вона докорінно змінила характер Казанського Ханату. Після десятиліть жорстоких боїв з татарами, мордвинами, чувашами та удмуртами, масових замордувань супротивників, брутального гвалтування як чоловіків, так і жінок, на підкорених територіях влада Москви досягла Уралу. У рамках Московської держави, царська столиця – Москва. Всі ознаки невдоволення жорстоко придушувались, а культові місця – мечеті знищувались.

Незабаром росіяни звернули свою увагу на іншу татарську державу – Астраханський Ханат. Цей ханат, що охоплював територію Нижнього Поволжя та Прикавказькі степи, був менше заселений, ніж Казанський Ханат, і частіше вів війни з Кримським Ханатом та ногайцями. Вплив у Астрахані поперемінно здобували то Москва, то Крим. Однак з часу, коли Сагіб Тірей посадив на трон підлеглого Криму хана Ямгурчея, Ханат тримався лінії Криму. Москва використала ворожнечу між Астраханським Ханатом та Ногайською Ордою. Воюючи з Астраханню Ногайська Орда ско-

рилася перед Москвою, і в обмін за підтримку, допомогу в перемозі супротивника, обіцяла визнати зверхність Москви. Для Москви це була ідеальна ситуація і чудовий момент, щоб поширити впливи, як на Астраханський Ханат, так і на Ногайську Орду. Навесні 1554 р. московська армія перейшла кордон Астраханського Ханату і окупувала без бою його столицю – Астрахань. Росіяни посадили на престолі в Астрахані свого ставленика Дервіша Алі. Надалі вони успішно поширювали свою владу на Ногайську Орду. Московити досконало використовували ворожнечі між лідерами Ногайської Орди. У той час, коли хан Ізмаїл закликав московитів, просячи їх надати військову допомогу, – російські війська втрутилися в протистояння і почали активно ліквідовувати противників хана Ізмаїла. У результаті опозиційні до Ізмаїла ногайські лідери визнали зверхність Москви. Проте вже через рік, у 1555 р. Ногайська Орда поділилась. Частина Ногайської Орди перенесла свій осідок між Дон та Кубань і визнала зверхність Кримського Ханату. З цього моменту Ногайська Орда залишалась розділеною. Велика надволжанська Орда визнавала зверхність Москви, а Мала Ногайська Орда визнала зверхність Кримського Ханату. У 1566 році, після того, як Дервіш Алі перейшов на бік Кримського Ханату, Москва окупувала Астрахань і приєднала ще одну татарську державу до Великого князівства Московського. Одночасно росіянам вдалося підкорити Сибірський Ханат. У 1555 р. Хан Ядігер визнав сюзеренітет Москви. Він мав давати данину Москві у вигляді соболиних хутр. Останній хан Кучум у 1571 році припинив платити данину Москві. Росіяни відповіли війною Ханату, який спробував боротись за свою незалежність. При цьому росіяни не відправляли регулярних московських військ до Сибіру, тільки збірні козацькі загони. У 1582 році хан Кучум зазнав поразки в битві на Чувашському мисі, а потім втратив і свою столицю – Кашлик. Хоча йому й вдалося її повернути, а командир козаків, якого росіяни відправили до Сибіру, – отаман Єрмак Тимофійович загинув у битві з ханом Кучумом, однак Сибірський Ханат був таки остаточно захоплений московитами у 1589 році. Великий Сибірський Ханат, який колись входив до держави Бату-хана, впав у руки московитів³.

³ L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 118–123.

У другій половині XVI ст. росіяни досягли всіх цілей, які поставила перед собою московська династія Рюриковичів. Велике князівство Московське здобуло першість у боротьбі за спадок Золотої Орди. Всі татарські держави: Казанський Ханат, Астраханський та Сибірський Ханати, більша частина Ногайської Орди перебували в руках Москви. Це сталося з посиленням активності Кримського Ханату та династії Гіреїв, які стверджували собі право на спадок Золотої Орди і мали засоби для ефективного протистояння діям Москви. Але дії Гіреїв були дуже непослідовними, неефективними. Незважаючи на амбіції стати наддержавою, зберігався менталітет кочівників, для яких важливу роль відігравали найближчі військові та політичні цілі. У 1555 р. кримський хан Девлет Гірей рушив на Москву і восени того ж року під Тулою здобув велику перемогу над росіянами. Московська армія була знищена, а її командувач Іван Шереметьєв – захоплений у полон. Однак, чи могла ця перемога щось змінити? Землі, за які велася ця війна, залишились у руках московитів, а не Гіреїв⁴.

Після анексії татарських ханатів Москва розпочала наступ на Кримський Ханат. Девлет Гірей був у важкому становищі. Іван IV хотів створити антитурецьку коаліцію, вістря якої було спрямовано на Кримський Ханат. У планах московського самодержця важлива роль відводилась державі Ягеллонів. Відтак були розпочаті перемовини між Краковом та Москвою. Держава Ягеллонів не мала причин бути задоволеною таким сусідом, яким був Кримський Ханат. Військово слабка держава Ягеллонів не могла завадити грабіжницьким походам кримських татар. Оборона поточна була занадто слабкою, як і слабким було кварцяне військо, створене рішенням Сейму 1562–1563 рр. Мета була максимально точною. Однак шляхта, панівний прошарок, який народжувався і з кожним роком здобував все більші впливи і зосереджував реальну владу в своїх руках у Литві і Короні, від 1569 р. в Речі Посполитій шляхетській, не була схильна до сплати податків у державну казну, з якої мало фінансуватись кварцяне військо. Як наслідок, татари та інші піддані Кримського Ханату не мали жодних проблем з розо-

⁴ L. Podhorodecki, *Chanan krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 128–142; M. Khodarkovsky, *Op. cit.*, s. 119–128.

ренням і пограбуванням південно-східних теренів польської держави. Згідно з різними оцінками дослідників, між 1450 і 1586 роками відбулось від 150 до 300 татарських нападів. Вони нападали, як вже згадувалося, на території Литви та Корони, хоча найбільше нападники грабували багаті райони України. Хан, як уже згадувалось, не мав можливості стримувати ці виправи. По татарських наїздах залишалися згарища. З тих виправ татари тягнули з собою різноманітний грабунок, всіляких домашніх тварин, але насамперед вели ясир, юнаків та дівчат, яких згодом продавали на невільницьких ринках з прибутком. Слабих – людей похилого віку, немічних, які не були в стані витримати важку подорож до Криму, безжалісно мордували. Відтак немає нічого дивного, що в Кракові та Вільні задумувались як позбутись неспокійного сусіда. Цар Іван IV скористався цією ситуацією. У 1556 р. московське військо підійшло до кордонів Криму. Хоча московити не досягли надто багато, однак їхня поява біля кордонів Кримського Ханату, перехід через пустку, т. зв. Дике Поле – подія, яка викликала жах у Бахчисараї.

Одночасно Іван IV знайшов сильного союзника – козаків. У той час українські козаки стали важливим військово-політичним фактором у цій частині Європи. Козацький ватажок, організатор українського козацтва – князь Дмитро Вишневецький, канівський староста, козак, магнат, засновник Запорозької Січі на дніпровському острові Мала Хортиця, який він спеціально фортифікував, – самостійно здійснював походи на Крим. У відповідь за знищення Брацлава ханом Девлетом Гіреєм, разом з поляками знищив численні татарські поселення поблизу Очакова, а потім захопив фортецю Аслан-Кермен, розташовану біля гирла Дніпра.

Існування в політичній структурі держави такої сильної військово-соціальної групи, як козаки, було можливим лише в слабкій державі Ягеллонів, спочатку в Литві, а потім у Речі Посполитій шляхетській. У московській державі, з сильною владою царя, будь то Василь III чи Іван IV, то було б неможливо. Московські війська знищили б – з вогнем і мечем – всі форми військової організації на кордонах своєї держави, перш ніж вони отримали можливість зміцніти. Зовсім інакше в державі Ягеллонів. Владислав Ягайло та його наступники, прагнучи залишитися при владі в Короні і зберегти співіснування пов'язаних особистою унією По-

льщі та Литви, зробили все можливе, щоб знищити могутність Польської держави, здобутої за правління останніх П'ястів. Шляхетські привілеї послабили центральну – королівську владу перетворивши шляхетство на привілейований прошарок, який похитнув нормальний розвиток держави, в якій шляхта, городяни та селяни мали свої права. Всі ці кроки Ягеллонів зумовили зменшення міщанського стану та занепад міст. З іншого боку, селяни потрапляли в залежність від шляхти, яка перетворилася в панівний прошарок. Цьому процесу сприяла й кон'юнктура на сільськогосподарську продукцію у Західній Європі. Шляхта була явно зацікавлена у збільшенні залежності селян та отриманні більшого прибутку, який також був завищений на споживчі товари. Польська економіка перейшла від інтенсивної до екстенсивної, в якій застаріла кріпосницька економіка відігравала ключову роль. Зростання тягарів, які селяни мали нести у зв'язку зі зміною економічної системи держави, обмеження їх свобод призвело до втечі селян. Селянам, які не погодились з обмеженням селянських прав, досить широких у Польщі ще у XV ст., залишалася втеча до так званого Дикого поля. Тільки тут можливим було вільне життя. Втікачі поповнювали нову багатонаціональну громаду, що називалася козаками чи низовцями. Поступово, в міру зростання їхньої кількості, вони створили безпрецедентну в Європі спільноту, в якій основою її функціонування була військова демократія. З самого початку козаки керувалися власними інтересами, укладаючи союзи з Московою, Річчю Посполитою чи Кримським Ханатом.

Хан Девлет Гірей, у відповідь на знищення татарських поселень навколо Очакова козаками підчас походу 1557 р., знищив Січ. Засновник Запорозької Січи – князь Дмитро Вишневецький – заснував нову Січ – на цей раз у більш безпечному місці – на Монастирському острові. Навесні 1559 р. Кримський Ханат зазнав нападу князя Дмитра Вишневецького, який на той час перебував на службі в Івана IV, та Данила Адашева. Кримський Ханат тоді вижив випадково. Хан Девлет Гірей потрапив у надзвичайно важке становище. Це була плата Кримського Ханату за невикористані шанси попередників Девлета Гірея знищити Москву. Проте Іван IV остаточно не наважився на відкриту конфронтацію з Кримським Ханатом. Причина

була очевидною. Він не зміг створити антитурецьку лігу. На той час Москва була неспроможною здолати могутність Османської імперії, що перебувала тоді на висоті своєї могутності. Іван IV добре усвідомлював, що напад на Крим, спроба штурмувати Перекоп, Стамбулом буде сприйнято як посягання на терени турецьких інтересів. Порта вважала Чорне море внутрішнім басейном, оточеним своїми володіннями. Іван IV не мав шансів на успішну війну з великою коаліцією мусульманських держав, зосереджених навколо Османської імперії, її васалів, залежних країн Європи, Азії та Африки. Ідея знищення Кримського Ханату та зміни системи рівноваги в Чорноморському регіоні відійшла на другий план. На це рішення також вплинув інтерес Москви в регіоні Балтійського моря.

З 1555 року Москва регулярно провадила збройні сутички зі Швецією. Швеція боролася за першість у цьому регіоні, Івана IV – за доступ до Балтійського моря, участь у балтійській торгівлі та зростання своєї ролі у цьому стратегічному регіоні. Хоча війна закінчилася через два роки, Іван IV не мав наміру відступати. Він вирішив напасти на найслабшого противника в тому регіоні і поставити противників перед доконаним фактом. Іван IV напав на Орден Мечоносців у Лівонії. Це була єдина анексія орденської держави, що й так хилилась до занепаду. Це спричинило початок Першої Північної війни. З одного боку, виступили Данія та держава Ягеллонів, а з другого – Москва зі Швецією. Проте альянси скоро змінилися. Швеція вступила в союз з державою Ягеллонів, а Данія – перейшла на бік Москви. Однак, це не змінило тієї ситуації, що Північна війна зв'язала значні сили Москви. Крім того, Іван IV вирішив криваво розправитись з опозицією. Саме тому він був змушений тримати значні військові сили в столиці Москви. Війни Івана IV на такій кількості фронтів та проведення фізичної ліквідації опозиції означало, що Кримський Ханат залишиться в руках династії Гіреїв. Однак залишається фактом, що Москва після завоювання держав, що утворилися на руїнах Золотої Орди, мала більші шанси на докорінну зміну ситуації в Чорноморському регіоні, ніж Гіреї, зосереджені лише на владі в Кримському Ханаті. Московські сили росли, а можливості татар залишилися незмінними⁵.

⁵ W. Serczyk, *Op. cit.*, s. 184–189.

Хан Девлет Гірей також не скористався безпосередньою участю Османської імперії у війні проти Івана IV. Султан Селім II вирішив здобути Астрахань і приєднати нижнє Поволжя безпосередньо до Османської імперії. Війна точилася з Москвою за економічні вигоди. Султан Селім II хотів взяти під контроль торгівельні шляхи на Схід і витіснити Москву з регіонів Дербента та Каспійського моря. Султан не мав жодного наміру відроджувати такий політично слабкий утвір, як Астраханський Ханат. Хана Девлета Гірея лякали такі перспективи. Він провадив самостійну політику, і зростання ролі Османської імперії в регіоні представляло йому більшу загрозу, ніж ворожа Москва. Він почав таємні перемовини з Москвою, попереджаючи її про турецьке вторгнення. Це була недалекоглядна політика. Хан Девлет Гірей, як і загалом династія Гіреїв не усвідомили ролі змін у сучасному світі та зростання потуги Москви. Виправа турецько-татарська на Поволжя в 1569 р. закінчилася невдачею, саме завдяки позиції хана Девлета Гірея, який покинув турецьку армію в околицях Астрахані.

Хоча татарам вдалося в 1571 р. знищити столицю Росії, що було їх найбільшим успіхом з 1382 року, коли хан Тохтамиш окупував Москву, загалом ситуація не змінилася, позиції Кримського Ханату не поліпшились. Захоплення Москви було результатом низки обставин, у тому числі й кривавих вбивств Іваном IV своїх опонентів і залучення московської армії на північ, де, незважаючи на перемир'я з Річчю Посполитою, відносини були дуже напруженими і вимагали наявності значних військових сил Івана IV. Однак, незважаючи на зруйнування Москви, пограбування Росії, включаючи величезну кількість ясиру, виведеного на невільницькі ринки Чорноморського регіону, перевага залишилась у руках Москви, а не Кримського Ханату. 1572 рік це підтвердив. Татари зазнали поразки, а Казань та Астрахань залишилися в руках московитів. Часи Хана Девлета Гірея закінчилися стабілізацією ситуації. Кримський Ханат залишився важливим гравцем у Чорноморському регіоні, він витримав натиск московитів за Івана IV, але і втратив шанс на першість у регіоні Східної Європи. Переможцями вийшли московити, які підкорили всі азійські ханати: Казанський, Астраханський, Сибірський та Ногайську Орду. Москва

здобула передумови для перетворення у наддержаву. Кримський Ханат залишався кочовою, однак важливою державою Чорноморського регіону, але з ослабленням шляхетської Речі Посполитої та Османської імперії його роль ставала другорядною. Кримський Ханат перетворився на васала Порти, без права проводити самостійну політику, а потім був анексований московитами, яким колись успішно протистояв.

Усе відбулося у другій половині XVI століття. Невдала справа 1591 р. хана Газі Гірея II дала зрозуміти Бахчисараю потенціал Москви та Кримського Ханату. В обмін на упоминки Кримський Ханат відмовився від боротьби за спадок Золотої Орди. Мирний договір був підписаний у 1593 році. Доля Кримського Ханату була вирішена. Навіть складна ситуація в Росії у першій половині XVII ст. не змінила ситуацію. Москва остаточно вийшла переможцем у боротьбі за спадок Золотої Орди.

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ КІНЦЯ XVI – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

В роки державної незалежності була висунута ідея створення Дипломатарію Кримського ханства і в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України вона стала потроху втілюватися у життя. Нами зокрема була видана низка листів ханів та інших високопоставлених осіб Кримського ханства (часом у вигляді регестів) до гетьманів України, королів Речі Посполитої¹ тощо. Нині продовжуємо цю роботу.

Досить часто у 1978–2010 рр. нам доводилось проводити в Польщі кверенди – архівні пошуки джерел до історії України, в основному XVI–XVIII ст., і звичайно нам траплялися джерела до історії Кримського ханства. Ті з них, що були безпосередньо пов’язані з Гетьманщиною та Січчю, нами копіювалися, в інших випадках коротко викладався їхній зміст і так виникали регести, а часом джерела просто фіксувалися з тим, щоб у майбутньому до них повернутися. Однак тяжка хвороба, яка спіткала мене у 2010 р., змусила перервати науковий пошук у цьому напрямку. Однак, щоб наші стислі нотатки не пропали, ми вирішили опублікувати в надії, що вони придадуться дослідникам як своєрідні орієнтири, які полегшать їм пошукову роботу. Регести, які наводяться нижче, охоплюють 1595–1696 рр. і стосуються переважно листування верхівки Кримського ханства з представниками уряду Речі Посполитої.

¹ Див. наприклад: Ю.А. Мицик, *Нові джерела до історії українсько-кримських відносин у середині XVII ст. (за матеріалами “кримських справ”, Взаимодействие культур Восточной Европы и Востока в переломные эпохи, Днепрпетровск 1996, с. 70–72; Ю. Мицик, 3 джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI–XVII ст., Наукові записки НаУКМА, К. 1998, т. 3, с. 81–86; Ю.А. Мицик, Документи “татарського відділу” АКВ АГАД, Гуманітарний журнал 1 (Дніпропетровськ 2000) 3–11; Ю. Мицик, 3 дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII ст.), Записки Наукового товариства імені Шевченка 240 (2000) 473–502; Ю. Мицик, Регести документів “татарського відділу” Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.), Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 2, К. 2002, с. 318–365; Документи з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., К. 2012–2015.*

Само собою подаємо повні тексти документів початку XVII ст. – 1750 р., які нами ще не друкувалися. Ці матеріали виявлені насамперед у великому за обсягом фоліанті № 3036, що зберігається в фонді “Архів Замойських” Архіву Головного Актів Давніх (далі – АЗ АГАД). Тут знаходиться листування стосовно Січі і Кримського ханства, насамперед видатного державного і військового діяча Речі Посполитої князя Яна Замойського, який служив трьом королям Речі Посполитої, зокрема був коронним канцлером (1578–1605), великим коронним гетьманом (1581–1605). Потім цей збірник доповнювався документацією Томаша Замойського (обіймав посади коронного підканцлера у 1628–1635 рр. і канцлера 1635–1638 рр.) та інших представників цього князівського роду. Деякі документи були виявлені у складі аналогічного збірника № 3037. Документи збереглися переважно в копіях або в копіях перекладу листів з кримськотатарської на польську. Часом (документ № 1), ці копії написані дуже нерозбірливо. Ряд документів виявлено в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки, яким ми користалися за його мікрофільмом, який зберігається в Національній бібліотеці в Варшаві (далі – БН) у відділі мікрофільмів (далі – ВМ). Також використали матеріали книги № 25 з фонду “Посольські книги (Libri legationum)” та один документ з “турецького відділу” ф. “Архів коронний у Варшаві” (далі – АКВ). Ще один документ нам несподівано вдалося виявити в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), причому він зберігся і в оригіналі², і в тогочасному перекладі³. Це був лист кримського хана до київського воєводи у 1741–1752 рр. М. Леонтьєва (1672–1752). Отже, тут всього представлено 5 повних текстів документів і 79 регестів, переважно дуже лаконічних. Це майже виключно листи, хоча ми подали також дві конфесати (татарина Алі-паші (№ 4) та молдаванина Федора (регести № 13), врахувавши велику цінність цієї категорії джерел, яка проливає світло на тільки на військові дії, але якоюсь мірою і на внутрішню історію ханства.

Ці матеріали дещо поповнюють майбутній Дипломатарій Кримського ханства, проливають світло на дипломатичні відно-

² *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ), ф. I, № 62332.

³ *Ibid.*, № 62333.

сини Кримського ханства з Річчю Посполитою, меншою мірою з Січчю та Гетьманщиною і іншими державами (Османська імперія, Російська імперія), є навіть дані про кримське посольство в Данію. Особливий інтерес являють документи, де йдеться про українсько-кримський військовий союз 20-х рр. XVII ст. У низці документів йдеться про військове протиборство ханства з сусідніми державами. Мається на увазі передусім участь Кримського ханства у війні Речі Посполитої проти об'єднаних Молдавії й Валахії, участь у воєнних діях в Україні в часи гетьмана Павла Тетері та Петра Дорошенка. Проливається трохи світла і на родинні стосунки державної еліти Кримського ханства тощо.

Зазначимо, що такі скорочення як “в. м.” (ваша милість), “й. к. м.” (його королівська милість) не розшифровуються в публікації, а нерозбірливі слова помічені таким знаком: (...)*.

Сподіваємось, що подані нижче матеріали стануть у нагоді дослідникам історії Кримського ханства.

* * *

№ 1

Початок XVII ст. – Лист Ширин-мурзи до невідомої високопоставленої особи Речі Посполитої, можливо до коронного канцлера і великого коронного гетьмана Яна Замойського.

“Przez list mój w dobrem zdrowiu ja, komu to wiedzieć należy, oznajmuje, Szyryn-murza. O czo car prosi przyjacielsko duszy moi poki nasz Pan Bóg będzie chowac z waszmość (?) przyjacielskie jeszcze i jeszcze i braterski list posyłam od nas. Całe słowa braterskie jeszcze i jeszcze braterskie oznajmujem, jakożmy prosily duszo naszo ciebie, tak tylko z wielką nęндzą w. m. prosimy w. m.; list posyłam przez tem (...)* jeszcze jako i pierwiej prosil nie z rozkoszy my (?) w. mść., prosim (?) bywszy kilka raz ni z czym przyjechali, tak od tego czasu w. mość prosim, moj brat, do moich uszu to włożył i dobrego człowieka, któryby się z tego dobrze dowiedział chęнци w. m., zawsze potrzebować będę. Przez pisanie swoje dowiedzieć się mamy, przez dobrego towarzysza i uzzy inszych ludzi niech nie wiedzą. Rychło o co proszę, bratku posyłam, jedną dobroc do jednego ucha włożywszy,

insze nie takowe są, mógł bym swoje dusze włożysz. Racz w. m. tak wiedzieć i o co dobrego w. m., proszę tego czasu zniegiem (?) przyjezdziem, ludi wziąwszy nacz[e]l[n]ych, uderzym, niech po nas tego nie rozumiją, żebyśmy mieli spać”.

АГАД, ф. “АЗ”, арк. 340, тогочасна копія

Переклад

Я, Ширин-мурза, у доброму здоров’ї повідомляю про це своїм листом тим, кому належить. Про що цар по-дружньому просить мою душу поки наш Господь Бог буде зберігати ще і ще приязнь з вашою мостю (?) і братерський лист посилаю від нас. Цілком братерські слова ще і ще повідомляємо, і як ми просили наші душі, так тільки з великою нуждою в. м. просимо в. м.; посилаю лист через (...)* ще як і раніше просив, не з примхи (?) ми в. мость, просимо (?) кілька разів приїжджали ні з чим, так з того часу в. мость просимо, мій брате, до моїх вух це вклав і доброго чоловіка, котрий добре знає наміри в. м., завжди буду потребувати. Через лист свій ми маємо довідатися, через доброго товариша і (про це) вуха інших людей нехай не знають. Швидко про те, що прошу, брате посилай, одну доброту в одне вухо вклавши, інші є не такими, міг би свою душу вкласти. Зволь в. м. так знати про що добре в. м., прошу в цей час знігієм (?) приїдемо, взявши начальних людей і вдаримо, нехай не думають про нас, щоб ми мали спати.

№ 2

1665, не пізніше 16 лютого. – Бахчисарай. – Лист візира Кайтас-аги до гетьмана Павла Тетері.

“Mnie wielce mści panie hetmanie zaporozki,
mój wielce mści panie i bracie!

Pisanie wści m. pana doszło nas przez jeo mści pana Czczyla, rotmistrza wojskowego, ord od nas potrzebując. By iście co dobrego sprawić mogło zalodow (?) umyślił to han jeo mśc, pan mój, z nami wszystkimi, bi ordy nahajskie z Białogrodu powróciwszy, Dniepru nie przechodząc na naszą stronę, tam prostowali, gdzieby nieprzyjaciela znaleźć mieli, przy swoim uporze zostającego. Da P. Bóg i inne wszystkie za temi już chodzić gotowe będą, ponieważ nie mamy innego nieprzyjaciela do zabawi, oprócz

tego, którzy teraz przeciwko w. m. pana i Wojska Zaporozkiemu, także i nam jest sprzeciwny. Nadzieja w Bogu, że on nas przy naszej słusznej pocieszy, a ich zamysły pomiesza. Któremu ja zdrowia i wszelkiej szczęśliwości zwycięstwa nad nieprzyjacioły zażywać życzymy.

Dan z Bakcisaraju d. ____ anno 1665.

W. m., m. panu wszego dobra życzliwy brat Kajtas Aga, wezyr.”

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, с. 202, тогочасна копія.

Запис на наступній сторінці:

“Kopia listu Kajtas Agi, wezyra, pisanego do je. m. p. hetmana Wojsk jeo k. mści Zaporozkich”, тобто “Копія листа Кайтас Аги, візира, писаного до його мості пана гетьмана Військ його королівської мості Запорозьких”

Переклад

Мені вельми мостивий пане гетьмане запорозький,
мій вельми мость пане і брате!

Лист ваш мості м. пана дійшов нас через його мость пана Чечіля, військового ротмістра, потребуючи від нас орд. Щоб щось добре вчинити (...)* умислив це хан його мость, мій пан, з нами всіма, щоб ногайські орди з Білгорода повернувши, Дніпра не переходячи на наш бік, туди йшли, де б могли знайти неприятеля, який чинить опір. Дасть Господь Бог і всі інші за цими вже будуть готові піти, бо не маємо іншого неприятеля, крім того, котрий тепер проти в. м. пана і Війська Запорозького, також і нам супротивний. Надія на Бога, що Він нас у нашій справі потішить, а їхні замисли змішає.

Котрому я здоров'я і всілякого щастя і звитяги над неприятелями зичу.

Дано з Бахчисараю дня ____ 1665 року.

В. м., м. пану всього добра зичливий брат Кайтас Ага, візир.”

№ 3

1665, не пізніше 16 лютого. – Бахчисарай (?). – Лист візира Кайтас-аги до кіївського воєводи Стефана Чарнецького.

“Jaśnie wielmożny wojewodo kijowski, bracie nasz!

Pisanie w. m., m. m. pana, doszło przez j. mśc pana Czeczela, rotmistrza j. k. m., potrzebując ord, aby się co dobrego mogło (....) pana

j. m. to hanem j. mści moi ordy nahajskie z Białogrodu wyprawiwszy, Dniepra nie przechodząc, do w. m. m. pana; sprawa to się da Pan Bóg może stać za dni najdalej trzydzieści zosobna i wszystkie ordy co ich może być, da Pan Boh sprawie gotowi jesteśmy przeciwko nieprzyjacielowi przykazawszy onym, żeby we wszystkim jako może być dosyć czynili, trzymaj, bo w. m. m. panej poratowanie i niżej przynajmniej, że uczyniły (...) * w. m., m. pana, nastąpiła, wszystkim gotowi (...) * swoim za (...) * moim, to u mnie w. m., m. pan, i brat trzymaj za (...) * ktoremu ja zawsze życzliwym przyjacielem bratem zostaje w. m. m. pana w. mści, m. m. pana wszego dobrego życzliwy brat Kajtas Aga, ord krymskich m. p.”

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, с. 201, тогочасна копія

Переклад

Ясновельможний київський воєвода, брат наш!

Лист в. м., м. м. пана, дійшов через й. мость пана Чечеля, ротмістра й. к. м., потребуючи орд, щоб щось добре вчинити (...) * пана й. м. ханом його мості, мої ногайські орди з Білгорода відправивши, Дніпра не переходячи, (йшли) до б в. м. м. пана; ця справа, дасть Господь Бог, може статись максимум за тридцять днів, зокрема і всі орди що тільки їх може бути, дасть Господь Бог, (на) справу готові проти неприятели, наказавши їм, щоб у всьому як може бути досить чинили, тримай, бо в. м. м. пану порятунок і принаймні нижче (?), що вчинили (...) * в. м., м. пана настала, у всьому готові (...) * своїм за (...) * моїм, то у мене в. м., м. пан і брат, тримай за (...) *.

Котрому я завжди зичливим приятелем і братом залишаюся в. м. м. пана всього доброго зичливий брат Кайтас Ага, орд кримських (візир -?), рукою власною.”

№ 4

1696, травня 25. – Окопи. – “Конфесата” полоненого молдаванина Федора Волошина, якого привів з Окопів Костин.

1. Каже, що орда є велика маса, але тільки один солтан.

2. Один паша, котрий має 70 яничар, а ще при ньому тисяча спяхі, 6 гармат, кількадесят возів з боєприпасами, котрі не йдуть (?) до Кам’янця.

3. Цей же паша візьме з собою 6 гармат, ці гармати є (...)*, гранат і лопат чотири вози. Вся орда з ним прийде під Окопи здобувати їх.

4. Цей же паша має вдарити від Язловецької брами. Орда ж біля Дністра збирається (?) і добувати Кам'янецьку браму, щоб не допустити до води, бо турки мали раду: як за три дні відрізати Окопи від води і тоді наші змушені будуть піддатися.

5. Цей же паша мав ударити сюди п'ятницю, але (...)* не впорядковані, тоді певно в неділю будуть тут.

6. Тахари (?), котрої є на три роки, бо вся орда везла тільки з Ясс тисячу возів.

7. Молдавський господар тут не був, тільки його гетьман на ім'я Богдан, котрий ще тут є при паші і має при собі понад триста валахів. Але як турки приступлять (?), ці придуть з Ясс зі своїми молдавськими озброєними людьми.

8. Гранат два вози, кам'янецьких яничар п'ятсот, котрі також йдуть сюди, тільки варту в брамах залишили. Але ці кам'янецькі яничари мало мають зброї, мусять (тут) дати (зброю) і запалювальні шнури.

9. Ці турки сюди йдуть з табором.

10. Ці ж турки і орда якщо тут не будуть мати успіху, тоді повертаючись, вдарять на Сочаву і Долгопіль (Dołhopol).

11. Орда двічі була загонах (czambule), але людей не привели, тільки бидло”.

БН.-ВР-№ IV.6900 (з зібрання Чоловського), арк. 47зв., тогочасна копія

№ 5

1750, не раніше 21 листопада. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Арслан-Гірея до М.І. Леонтєва, київського генерал-губернатора.

“Перевод с писма хана крымского Арслан-Гирей хана, писанного к его высокопревосходительству гсдну генерал-аншефу кавалеру и Киевской губернии генерал-губернатору Михайлу Ивановичу Леонтьеву, полученное ноября 21 дня 1750 году.

В начале того писма узол, в котором изображено: “Арслан Гирей хан, сн Девлет Гирей хана слово наше:

В Месийском законе между министрами славны и в Иисуса верующем народы между великими гсдми избранный, нне киевский генерал, высокопочтенный истенный приятель наш Михайла Иванович Леонтиев. Жизнь вашу да окончанием Бг благословит. Отдав вашему превосходительству пристойно дружеския и любительныя поздравления, желаем ведать о вашем благополучном пребывании и при том чрез сие уведомляется во втором вашем дружеском писании с присланным порутчиком изяснять имели, якобы известно вас учинилось, что Корсунского куреня Грицка Бардака да Плустановского куреня Василья Кероч[н]ка, называемых казаков ваших, Мухамед-баша, Гезенов сн, зазвав в дом свой напоя, пияних за шестьдесят левков продал; который означенной паша посадя в лотку, приказал ответ в урочище Кодофа бай и на катаргу Мандал оглу называемую за ста за двадцат левков перепродать велел, а куда та катарга или галера отошла, о том неизвестно. О сем де кошовый атоман со всеми атаманами и старшинами вообще вас, приятеля моего, уведомляя, просили, чтоб тех козаков в каком месте у кого быть ни могли, нашедши, свободу оным учинить. И по сил между обоими империями заключенного мирнаго трактата держающих чинить непристойныя такая поступки наказать и из вышеозначенного дружеского вашего писания обо всем мы довольно уведомились. А понеже ваша в здешних странах будучи нам подчинен того ради как у онаго паши о вышеозначенном обстоятельстве, так и у протчих публично спрашивали и осведомлялися, о которых и напред сего от кошевого атамана к нам писано было, о чем для изследования со всякою справедливостью старания прилагать не оставили, а по следству явилася не два человека, точию один казак приеживал; которой окончав свое дело, добропорядочно из границ ачаковских в добром здравии выехал. Також ачаковской паша уведомляет нас, что для удостоверения присланнаго от кошавого атамана казака в урочище Коджабай, в стоящую там галеру, называемую Мандал (?) Оглу, водили, точию в ней не сыскал; а потом сказал, что оные де казаки переведены на галеру или на катаргу, называемую Мариор. Которая стояла против ачаковских границ на якоре, которого казака принуждены были и туда для лутчаго уверения и смотрения отвесьть, токмо и так не нашлись. А напоследок

выше упомянутой паша присланного казака к кошевому атаману возвратно и отъправил.

А понеже от вечно презывающей (?) блистательной Порт[ы] как завсегда возстановленные и утвержденные мирные кондиции охранять и защищать рачение прилагается, так и от производящих между оными несогласей и непристойных поступков удаляться и охраняться повелевается и о том особливо пашам и знатым пограничным командирам между собою переписку иметь накрепчайше подтверждается и служители вечно блистательной Порты все, что касается в противность заключенного высокомонаршеского трактата, от кого всевозможными силами весьма далеке убегают и удаляются; противников же высокомонаршескому заключенному трактату без упущения времени наказанию предавать, правами утверждено и определено пашам блистательной же Порты, что казак[ов] забирать и продавать по изображению ворами б[ы]ть (?) от древле обыкновения не б[ы]вало. И нне таких погрешностей чинимых не имеется, как то явно и видно, что же казаки объявляют вам сие не иное что, точию закрывания ради чинимых своих погрешностей, плутовства и воровства вселожно, которым верить никаким образом нелзя. А нне просили вы дружески, чтоб о сем деле възыскание и следствие учинить. Того ради по дружескому вашему писму и прошению о выше означенном обстоятельстве нне к пребывающему ачаковскому сиятельному его высокопревосходительству Мухамед-паше писано. Которой вторично о сем деле възыскание учинить имеет чинимых своих погрешностей, плутовства и воровства вселожно, которым верить никаким образом нельзя. А нне просили вы дружески, чтоб о сем деле възыскание и следствие учинить. Того ради по дружескому вашему писму и прошению о выше означенном обстоятельстве нне к пребывающему ачаковскому сиятельному его высокопревосходительству Мухамед-паше писано. Которой вторично о сем деле възыскание учинить имеет и по уведомлении нас не оставит и мы обо всем обстоятелно, что произойдет, вас, приятеля моего, уведомить, о чем имеете быть (?) извесны. Чего ради написав сие писмо, до вас отъправил и как на ваше желание от высоко упомянутого паши ответ получится, со обстоятельством уведомить вас не оставим. А в пребывании завсегда в охранении и наблюдании мир-

них кондицей. Почему и вы таким же образом старание свое прилагать нео[т]менно имеете, в чем мы и надежду имеем.

При всех писмах как имя ханское, так печать и титул равен(?)”.

ІР НБУ, ф. І, № 62333, тогочасний переклад російською

РЕГЕСТИ:

№ 1

1595 (?). – Лист Ширин-мурзи до невідомого.

Надсилаю братній лист. Я готовий до ваших послуг. Прошу відповіді.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, с. 340, тогочасна копія

№ 2

1596, грудня 20. – Лист хана до невідомого.

Лист ми віддали до рук Янкулу (?) і Каракайман-аги. Мова йде про татарське військо задля страху Михая. А тепер султан вчинив йому (...)*, а Михая послав (...)*

Запевнення в приязні.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, с. 342–343, тогочасна копія

№ 3

1596 р. – Лист кримського хана Гази-Гірея II до молдавського господаря Михая Хороброго.

Султан послав мене до Валаської землі, щоб був з тобою, щоб повоював землі до Ардельської (Ardelskiej) землі. Я вчинив перемир'я з канцлером (Яном Замоєвським – Ю.М.), але султан не був цьому радий: чому не схопив канцлера, щоб його відіслати до султана. Він гнівався за те, що я сам вчинив перемир'я з канцлером і Молдавською землею. Тому я пішов назад із землі і дав сатисфакцію султану. Ми маємо привілеї від батька.

Я послав до в. м. свого слугу Хусейна. Я був у в'язеню в Персії. Землі з цього боку Дунаю до самого Адріанополя татари поपालять і завоюють. Якщо буде воля короля дати йому допомогу, то я дам. “Турецький задум полягає в тому, щоб весь світ спалити вог-

нем”. Все зрозумієш від мого слуги Хусейна, щоб ти його відіслав до мене. Маю надію, що ардельський воєвода, німецький король і московський цар будуть зі мною. Місто чи замок Азов (Azak): “туди прибудуть московські війська проти турків”. Ахмед-паша (Achmat basza) зрадив мене, спіймав мою людину і відіслав до султана”.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 348, тогочасна копія

№ 4

1597, березня 27. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Гази-Гірея II до молдавського господаря Михая Хороброго

Заради тебе, мого брата, я помирився з канцлером (Яном Замойським – *Ю.М.*) в Молдавії і послав до тебе Джан Ахмеда Челебі (Dzian Achmet Czelebija) з другим і третім послами, які згідно зі звичаєм добивалися упоминків за кілька років. Султан взяв моє царство і віддав моєму молодшому брату Фатх-Гірею (Fetigierejowi) (йдеться про хана Фатх-Гірея I, що панував у 1596 р.). Я повідомив вас про свої клопоти. Тепер султан довідавшись про мої справжні послуги й зрозумівши, що я йому потрібний, віддав мені моє царство і з цим прислав свого Хандам Агу (Chadam Agieja). Я посилаю до вас великого посла Джан Ахмет Челебі. Якщо вам треба приязні з Туреччиною, то я вас помирю.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 351, тогочасна копія

№ 5

1597 (?). – Варшава. – Лист короля Речі Посполитої Сигізмунда III до кримського хана Гази-Гірея II

Ти послав до нас посла Джан Ахмеда Челебі. Наші піддані просили, щоб ми не надсилали упоминків, бо ти тричі нападав на нашу державу і чинив велику шкоду, що ми послали свої війська на Перекоп, Крим і Бахчисарай. Є перемир’я з султаном. Ти писав рік тому, турецький султан хотів тебе скинути з царства і ти просив нас прийняти в свою милість. Оскільки ти не хотів більше добиватися упоминків, ми вирішили порятувати тебе й доручили своїм послам до султана поклопотатися за тебе, щоб він залишив тебе на царстві. Але ти вже сам ублагав султана. Тепер ми відправляємо

свого посла Никодима Коссаковського. Він буде вести переговори щодо приязні і укладення договору з тобою.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 358–359, оригінал завірений печаткою

№ 6

1597 (?) – Лист короля Речі Посполитої Сигізмунда III до кримського хана Гази-Гірея II

З нашої столиці повертається твій посол Джан Ахмед Челебей. Ми відправили його з честю. Повідомляю, що наш гонець провів Мегмета Юносовича до твоєї землі.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 353–354, оригінал завірений печаткою

№ 7

1597 (?) – Лист високопоставленої особі Речі Посполитої до невідомого

Хан послав до нас свого посланця Ахмет-агу (Iachmet aga), котрого і раніше посилав тоді, коли у нього було забране царство (1596 р. – Ю.М.). Хан вдячний за приязнь й. к. м. Сказав теж посол, що Аблази-ага (Ablazyz aga), котрий є у хана великою людиною і є послом від хана до турецького султана, писав до хана з Константинополя, що султан готується їхати на війну.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 355, тогочасна копія

№ 8

1598 (?) – Бахчисарай. – Лист Саламат-Гірея, калги-солтана, до посла Речі Посполитої Н. Коссаковського(?)

Повідомляємо послу Коссаковському, що наш слуга Хаджі від Мехмеда прибуде і з ним і з скарбом ми негайно прийшли б до Білгорода для остаточного перемир'я.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 361, тогочасна копія

№ 9

1598 (?) – Лист посла Речі Посполитої Н. Коссаковського(?) до калги-солтана, царевича Саламат-Гірея

У відповідь на твій лист повідомляю, що не можу прибути до Білгорода, бо не маю повноважень від й. к. м. чинити посоль-

ство до когось іншого крім хана. Маю передати й упоминки, щоб укласти перемир'я й мир. Не маю листа від хана.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 362, тогочасна копія

№ 10

1598 (?). – Лист кримського хана Газі-Гірея II (?) до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

До нас прибули послы з Туреччини Джантемир-ага і Мустафа Челебі, щоб упоминки й примирний лист взяти від пана Коссаковського. Взявши це, Мустафа мав їхати до Білгорода, а Джантемир королівським послом мав їхати до й. к. м. Коссаковський не міг погодитися з цим.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 363, тогочасна копія

№ 11

1599, вересня 16. – Лист посла Речі Посполитої Н. Коссаковського до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Надсилаю в. к. м. копію угоди про перемир'я. Послав і татарському цареві.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 362, тогочасна копія

№ 12

1599. – Лист Саламет-Гірея, калги-солтана, до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Мова йде про упоминки та приязнь.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 367–368, тогочасна копія

№ 13

1600, лютий (?). – “Конфесата” татарина Алі-наші

Алі походить з кримського міста Озу поблизу моря. Виріс на рицарському хлібі, був на Цоцорі (мається на увазі Цицорська битва 1620 р. – Ю.М.). Не хотів визнати, що є значного роду. Спіймали його козаки на урочищу, котре зветься Корсув (Korsuw) у 10 милях від Білої Церкви. Цей в'язень вийшов з Угорщини до Білгорода цієї зими з Нуралі-мурзою, з котрим було 500 кіннотників.

Там залишилося ще 5000 татар, котрими командують три мурзи: 1) Халі-мурза 2) Мустафа-мурза (це рідні брати) 3) Черкес-мурза. Коли Алі був у Білгороді, тоді ще чотири мурзи йшли до Білгорода з військом. Навесні мають виступити, але не знає як їх звать. З ними йшло багато війська, самі вступили в Білгород з сотнею кінноти. Бай-мурза і Алі-мурза командують цими людьми, що ходили під Білгород. 50 душ додалося тих, що вийшли з Угорщини. Старшого в Білгороді Зейнал-бега (Zeinalbeg) просили про більше військо ці два мурзи, але він не хотів дати, кажучи, що не годиться воювати і хан стратив би мене, якби я так вчинив. І вам буде в провину, коли хан про це дізнається. Потім вони нібито сказали, що ми розійдемося по домах. Заради здобичі йшли поля до князя Василя (на полях дописано “Острозького” – Ю.М.) кажучи, що він не брат канцлера і не помагає на неприятеля, отож наберемо там здобичі. Вже 4 тижні як вийшли з Білгорода, днів 25 йшли під Білу Церкву і начебто взяли 3 тисячі в’язнів. Тільки бидло й стада відбили козаки, а трьох з козаків було схоплено. Хан не знає про це, він є в Криму.

На питання: Чи думають татари йти на нас війною, відповів: Якщо хочете як тепер, тоді ні. Чув у Білгороді, що канцлер послав до хана, просячи війська на допомогу проти Москви. В Білгороді Ібрагім-паша, серб воєвода, є тепер великим сардаром. Один турок примчав до нього з новиною, що канцлер переміг Михая. Дуже зрадів з усіма своїми і дав йому великі упоминки. Калга-солтан Саламет-Гірей і Ахмет, котрий був старшим при нинішньому султані, Керман-паша, а бендерський бей – Хасан.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 370–371, тогочасна копія

№ 14

1624 р. – Лист Шахін-Гірея, калги-солтана, до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Мій брат – хан Мехмед-Гірей (Мухамед-Гірей II – Ю.М.). Турки з Джанібег-Гіреєм привезли до Кафи на 40 галерах трьох пашів і яничар. Протягом трьох місяців надходили війська з Константинополя. На четвертий місяць нам “з дніпровими козаками, найясніший королю Сигізмунде, брат наш, нам, Шахін-Гірею солтанові, брату вашому, в товариство прийшло триста козаків”.

Далі йде детальна розповідь про військові дії.

Ми розбили яничар, взяли замок Кафу. Ми з Польщею брати. Висловлює пропозиції щодо військового союзу. Дніпро – це кордон між татарами й Польщею. Татарське військо прийшло в Білгород, перейшло Дністер, спустошило Тягиню й Кілію. Просить про присилку допомоги, дніпрових козаків.

Говорить про персидського шаха Аббаса, котрий прислав шаблю хану.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 392–395, тогочасна копія

№ 15

1624 (?) р. – Лист Мехмет-Шах-аги, ханського візира, до польного коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конецпольського

Посилаємо Бокі-Челебі з листом про козацьку сваволю. Козаки чинять шкоду. Просимо їх покарати і повернути наше добро.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 396–397, тогочасна копія

№ 16

1628, серпня 20. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея III і Шахін-Гірея, калги-солтана, до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (?)

Тут міститься прохання про військову допомогу.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 402, тогочасна копія

№ 17

1629, травня 29. – Лист Шахін-Гірея, калги-солтана, до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Мова йде про приязнь. Ми з братом (Мухамед-Гіреєм III – Ю.М.) підтвердили свою присягу перед Військом Запорозьким.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 406-407, тогочасна копія

№ 18

20-ті рр. XVII ст. (?) – Лист Мехмет-аги до рациборського старости Яна Ольшевського

Мова йде про приязнь, про купців, щоб вільно було ходити на Телігул (Teliguł) “ловити рибу”. Ти просиш листів від хана і від

солтана. Я ж прошу, щоб в. м. тепер не пускав купців на Телігул, бо наша земля тепер недобре керується; тільки з Криму було кілька мурз: одного стратили, а інші повернулися до Криму. Кантемир-мурза з двома синами втік, тепер ми пильнуємо всіх.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 497, тогочасна копія

№ 19

1633 (?) р. – Лист коронного гетьмана Станіслава Конецпольського до ханського візира Мехмед Шах-аги

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 417, тогочасна копія

№ 20

1633 (?) р. – Лист коронного гетьмана Станіслава Конецпольського до білгородського мурзи Кантемира

Я послав на Запорожжя частину війська запорозьких козаків у доброму порядку і послушенстві, щоб вони там схопили свавільних, викоренили непослушних, попалили всі човни, внаслідок чого зробили б неможливим їхні морські походи. Але коли вони за моїм наказом виступили і вже були в дорозі, кримська орда напала на державу й. к. м. й чинила шкоди. Через це козаки мусили повернутися.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 417–418, тогочасна копія

№ 21

1633 (?) р. – Лист коронного гетьмана Станіслава Конецпольського до Орак-мурзи

Лист аналогічного змісту з попереднім.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 418, тогочасна копія

№ 22

1633 (?) р. – Лист білгородського мурзи Кантемира до короля Речі Посполитої Сигізмунда III

Ми готуємось до війни проти Московської держави через те, що їхній цар не дотримується перемир'я.

АГАД, ф. "АЗ", № 3036, арк. 419, тогочасна копія

№ 23

1637, серпня 19. – Лист буджацьких мурз до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського

Цього листа було передано адресату Барі.

Тут йдеться про перехід мурз під протекцію Речі Посполитої. Листа підписали: Айтемир-бег, Орак-мурза, Салмаса (Salmassa)-мурза, Котліша (Kothlissa)-мурза, Тугесса (Tugessa)-мурза, Веліша-мурза, Диртемиш-мурза.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 420, тогочасна копія

№ 24

1654, квітня 3. – “Кавалькада” хана Іслам-Гірея III до мечеті Шахзаде

Йде опис даної акції хана, яку описав Маріан Станіслав Яскульський – посол Речі Посполитої до Криму.

БН ВМ, № 37233, арк. 484зв.–485, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 25

1654 (?). – Посольство Султан-аги, посла хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира у Варшаву на вальний сейм

БН ВМ, № 37233, арк. 485, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 26

1654 (?). – Лист хана Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

БН ВМ, № 37233, арк. 485–485зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 27

1654, травня 2. – Лист Субхана – Казі-аги до коронного підканцлера Анджея Тшебицького

БН ВМ, № 37233, арк. 485зв.–486, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 28

1654, травня 7. – Лист Камамет Ширин-мурзи до коронного канцлера Стефана Корицінського

БН ВМ, № 37233, арк. 485–485зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 29

1654. – Лист короля Яна Казимира до хана Іслам-Гірея III

*БН ВМ, № 37233, арк. 486–486 зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 30

1654, липня 18. – Бахчисарай. – Лист калги-солтана Кази-Гірея до короля Яна Казимира

Повідомляє про смерть Іслам-Гірея III та обрання нового хана, Мухамед-Гірея IV.

*БН ВМ, № 37233, арк. 488зв.–492 зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 31

1654, липня 18. – Лист короля Яна Казимира до калги-солтана Кази-Гірея

*БН ВМ, № 37233, арк. 488, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 32

1654, не пізніше липня. – Лист коронного канцлера Стефана Корицінського до ханського візира (Сефер-Кази-аги?)

Дізнавшись про смерть Іслам-Гірея III, ми послали нові листи до нового хана, Мухамед-Гірея IV, нічого не змінюючи в їхньому змісті.

*БН ВМ, № 37233, арк. 487зв.–488, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 33

1654, не пізніше липня. – Лист коронного канцлера Стефана Корицінського до ханського візира (Сефер-Кази-аги?)

*БН ВМ, № 37233, арк. 488–488зв., мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 34

1654, після липня 18. – Договір Речі Посполитої з Кримським ханством, який був привезений послом Сулейманом-агою 18.07. 1654 р. і який був присягнутий на сеймі

*БН ВМ, № 37233, арк. 486зв.–487зв, мікрофільм
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 35

**1654, після липня 18. – Лист-відповідь Мухамед-Гірея IV
королю Яну Казимиру**

*БН ВМ, № 37233, арк. 493зв.–494 зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 36

**1654, серпня 6. – Інструкція Маріана Станіславу Яскульському,
послу Речі Посполитої до Кримського ханства**

*БН ВМ, № 37233, арк. 494зв.–495зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 37

**1654, листопада 16. – Лист Мухамед-Гірея IV до
короля Яна Казимира**

Мова йде повернення посла Сулейман-аги з Речі Посполитої
та про союз з нею проти Московської держави і козаків.

*БН ВМ, № 37233, арк. 495зв.–496, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 38

**1655 р. – Бахчисарай. – Лист Мухамед-Гірея IV до короля
Яна Казимира**

*БН ВМ, № 37233, арк. 505, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 39

1655 р. – Лист Мехмеда Шах-бея до короля Яна Казимира

*БН ВМ, № 37233, арк. 505, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 40

1655 р. – Лист Сефер Казі-Гірея до короля Яна Казимира

*БН ВМ, № 37233, арк. 505, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 41

**1655 р. – Лист Казі-Гірея, брата хана Мухамед-Гірея IV до короля
Яна Казимира**

*БН ВМ, № 37233, арк. 505зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 42

1655 р. – Лист Менглі-Гірея, сина хана Іслам-Гірея IV до короля Яна Казимира

БН ВМ, № 37233, арк. 505 зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 43

1655 р. – Лист Кази-Гірея, калги-солтана, до короля Яна Казимира

Згадує про мир, укладений небіжчиком Іслам-Гіреєм III з Річчю Посполитою у 1653 р. під Кам'янець-Подільським.

БН ВМ, № 37233, арк. 505зв.–506, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 44

1655 р. – Варшава. – Лист-відповідь короля Яна Казимира хану Мухамед-Гірею IV

БН ВМ, № 37233, арк. 506–506зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 45

1655 р. – Варшава. – Лист-відповідь короля Яна Казимира Менглі-Гірею

БН ВМ, № 37233, арк. 506–506 зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 46

1655 р. – Лист короля Яна Казимира до хана Мухамед-Гірея IV

Йдеться про солтанів з ордою, надісланих на допомогу Речі Посполитій.

БН ВМ, № 37233, арк. 509зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 47

1655 р. – “Проїжджий лист” короля Яна Казимира Медіан Казі, який за порадою короля відправився з посольством хана Мухамед-Гірея IV до Відня

БН ВМ, № 37233, арк. 498зв, мікрофільм, оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки

№ 48

**1655 р. (?). – Статті договору хана Мухамед-Гірея IV з
королем Яном Казимиром**

*БН ВМ, № 37233, арк. 498зв.–499, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 49

**1655 р. – Лист Аділь-Гірея-солтана, брата хана Мухамед-Гірея IV до
короля Яна Казимира**

*БН ВМ, № 37233, арк. 505 зв, мікрофільм,
оригінал знаходиться в рукописі № 991 Курніцької бібліотеки*

№ 50

1655–1656 рр. – Лист Субхан Кази-аги до короля Яна Казимира

Перестерігає про напад угорців, козаків і молдаван на Річ Посполиту. Чутки про те, що це робиться з наказу турецького султана, недостовірні.

*АГАД, ф. “Архів коронний у Варшаві”, турецький відділ,
тека 11-а, № 23, тогочасний польський переклад*

№ 51

**1665, не пізніше 16 лютого. – Бахчисарай. – Лист кримського хана
Мухамед-Гірея IV до київського воєводи Стефана Чарнецького**

До нас дійшов твій лист, щоб орди я швидше висилав. Ми готуючись, послали до Білгорода, щоб звідти наші ногайські орди, які там кочують, могли вийти в поля, на той бік Дніпра не переходячи, але просто в Україну рушили. Хочемо ногайців з дітьми й дружинами впровадити в Крим, а призначені орди від Дніпра послати.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 428, тогочасна копія

№ 52

1667, не раніше серпня 8. – Лист Аділь-Гірея до короля Речі Посполитої Яна Казимира.

Йдеться про смерть Ієроніма Радзейовського, колишнього коронного підканцлера, також про “сваволю” козаків.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 218–219зв., тогочасна копія

№ 53

1670, не раніше липня. – Москва. – Інформація про мирні переговори царя Олексія з кримським ханом Аділь-Гіреєм

Переклад у Варшаві у липні 1670 р. листа, присланого від царя до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького.

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 164зв.–169, тогочасна копія*

№ 54

1671, не раніше травня 18. – Лист кримського хана Аділь-Гірея до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 201зв.–202, тогочасна копія*

№ 55

1671, не раніше травня 18. – Лист матері кримського хана Аділь-Гірея Ана-бійм до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 202зв., тогочасна копія*

№ 56

1671, травня 18. – Лист-відповідь короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького до кримського хана Аділь-Гірея

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 201зв.–202, тогочасна копія*

№ 57

1671, жовтня 3. – Лист візира Ахмед-паші до коронного канцлера Анджея Ольшовського

Йдеться про “козацький народ”, який здавна тяжів до кримських панів. Особливо підтримує Туреччину Дорошенко, котрому султан прислав санджаки й каптан.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3037, арк. 220–221, тогочасна копія

№ 58

1672, червня 13. – Лист кримського хана Селім-Гірея до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

Йдеться про польсько-турецьку війну.

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 379–379зв. тогочасна копія*

№ 59

1672, червня 13. – Лист кримського хана Селім-Гірея до коронного підканцлера Речі Посполитої Анджея Ольшовського

Йдеться про польсько-турецьку війну.

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 379зв.–380зв., тогочасна копія*

№ 60

1672, не раніше червня 13. – Лист – відповідь короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького до кримського хана Селім-Гірея

Цього листа було передано ханському послу Азамету.

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 380зв.–381зв., тогочасна копія*

№ 61

1672 р. – “Асекурація” (гарантія) кримського хана Селім-Гірея I (під Жванцем)

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 483, тогочасна копія*

№ 62

1672, червня 15. – Лист кримського хана Селім-Гірея I до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького

Мова йде про підготовку мирної угоди.

АГАД, ф. “АР”, відділ II, кн. 22, с. 827, тогочасна копія

№ 63

1673, квітня 4. – Лист невідомого до кримського хана Селім-Гірея I

*АГАД, ф. “Посольські книги (Libri legationum)”,
№ 25, арк. 488зв.–489, тогочасна копія*

№ 64

1675, січня 22. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до кримського хана Селім-Гірея I

Коли ми застали в Барі моравського (!) бея, то звільнили його і всіх його людей. Це – заради приязні з в. м. Ми відсилаємо в. м. цього бея.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 432, тогочасна копія

№ 65

1675, січня 22. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до калги-солтана

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, с. 432, тогочасна копія

№ 66

1675, січня 22. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до візира кримського хана Селім-Гірея I

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 432, тогочасна копія

№ 67

1675, січня 22. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до нурадин-солтана

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 434, тогочасна копія

№ 68

1675, січня 22. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до ханського підскарбія Буташ-аги

У цьому листі міститься лише заголовок.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 434, тогочасна копія

№ 69

1675, березня 3. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до нурадин-солтана Сефі-Гірея

Довідавшись, що в. м. в Україні, посилаємо до в. м. полковника Фрідріха Гребена і з ним реєстр в'язнів для обміну.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 435, тогочасна копія

№ 70

1675, березня 3. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до Алі-ага, візира нурадин-солтана Сефі-Гірея

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. “А3”, № 3036, арк. 435, тогочасна копія

№ 71

1675, березня 8. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до нурадин-солтана Сефі-Гірея

Довідавшись, що в. м. в Україні, посилаємо до в. м. уродженого Фрідріха Гребена, слугу й жовніра, з реєстром в'язнів для обміну і щоб довідався про наших в'язнів в ордах.

АГАД, ф. "А3", № 3036, арк. 438, тогочасна копія

№ 72

1675, березня 8. – Брацлав. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до Алі-аги, візира нурадин-солтана Сефі-Гірея

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. "А3", № 3036, арк. 439, тогочасна копія

№ 73

1675, травня 3. – Золочів. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до Бекиш-аги

Посол хана Хусейн-мурза бей віддав нам лист в. м. про приязнь. Ми також цього хочемо. Постарайся, щоб нашому послу була дана швидка відповідь.

АГАД, ф. "А3", № 3036, арк. 446, тогочасна копія

№ 74

1675, травня 5. – Золочів. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до нурадин-солтана Сефі-Гірея

Взявши листа в. м., писаного з-під Кам'янки, бачимо, що ти дбаш про повернення Гребена з листами від хана.

АГАД, ф. "А3", № 3036, арк. 447, тогочасна копія

№ 75

1675, травня 5. – Золочів. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до Аджі-Гірея солтана

Ми отримали листа в. м. про приязнь. Просимо підтримати Гребена і посприяти йому.

АГАД, ф. "А3", № 3036, арк. 447, тогочасна копія

№ 76

1675, травня 5. – Золочів. – Лист короля Речі Посполитої Яна Собеського до Алі-аги, візира нурадин-солтана Сефі-Гірея

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 447, тогочасна копія

№ 76

1679 р. (?) – Лист криського хана Мурпа-Гірея до короля Речі Посполитої Яна Собеського

Я хан, посылаю як посла свого слугу Крим-Газі-агу. Прошу, щоб йому було дано як є звичай провідника і не затримуючи провели до Данії.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 484, тогочасна копія

№ 77

1679 р. (?) – Лист нурадин-солтана до коронного гетьмана, краківського каштеляна

Ми є в прикордонному замку. Ви з таким військом увійшли в Буджак, за що ми могли б напасти на вашу державу. До нас дійшла відомість, що в Молдавії чиняться великі шкоди бідним людям. Слушно було б якби утримували від цього війська і заборонили б такі дії і не обтяжували б Молдавську землю до повернення посла-нашого родича Хасан-аги. Якщо ж ваші люди не втримаються від цього, то й ми знаємо як помститися. Але краще залишатися в приязні.

АГАД, ф. “АЗ”, № 3036, арк. 494–495, тогочасна копія

№ 78

1696, лютого 1. – Новина зі Львова

Кази-Гірей-солтан з кількома десятками тисяч орди пішов за Очаків і прийшов до Бугу. Сам з 6000 орди рушив до Дніпра для укріплення переправ на трьох місцях. Татари повернулись назад до Буджаку.

БН ВР, № IV, 6900 (з зібрання Чоловського), арк. 16, тогочасна копія

№ 79

1696, лютого 16. – Корсунь. – Лист начальника польського гарнізону в Корсуні молдавського ротмістра Синиці

Ханський син стоїть на Берестові з 17 000 татар й 700 яничар.

“Ця Берестова між Самарою й Опочном”. Звідти пустили сильну орду, щоб грасувала за Дніпром. Вона почала свої дії і дійшла до Полтави й Миргороду, йде на Жовнин і Лубни, а Петрик з 50-тисячною ордою на кордоні за Дніпром.

БН ВР, № IV, 6900 (з зібрання Чоловського), арк. 34зв, тогочасна копія

Олексій Савченко

СЛУЖИВІ ТАТАРИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ 2-ї ПОЛОВИНИ XVII ст.¹

Татарське населення довгий час брало активну участь в українській історії, але на сьогодні у комплексних працях з неї вони представлені доволі слабо, як і чимало інших етносів. Тому, на сьогодні здається актуальною спроба показати наше минуле – як складову світового історичного процесу, в центрі якого перебувають соціокультурні спільноти, та поглянути на знакові для нас події під кутом зору інших її учасників. “Служиві (іноді ще: польські, литовські, західні) татари” – спільнота, що сформувалась з тюркських вихідців, яких розселяли на землях Великого Князівства Литовського і Корони Польської з XIV ст. Проживаючи тут, вони протягом кількох століть постали як окрема народність, перейнявши місцеві мови, але зберегли власну ідентичність та релігію². Довгий час осередки “татар-осадників” розташовувались і на сучасних українських землях: Волині, Поділлі, Галичині, Київщині. А тому, метою даної розвідки є спроба означити маловідому сторону українсько-татарських соціальних зв’язків та “інтегрувати” польсько-литовських татар в історію України.

Ця тема в вітчизняній історіографії представлена доволі слабо. Зокрема, історією татар Волині займається М. Якубович³. На роль служивих татар в українській історії увагу звертали Б. Черкас та Я. Пилипчук⁴. Значно більше висвітлена ця тема в польській історіографії, хоча вона і розглядається лише в контексті історії По-

¹ Висловлюємо велику подяку відділу **Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego** за стипендіальну програму, в рамках якої досліджувалась ця тема, а також **prof. Mirosławu Nagielski** за поради і консультацію.

² И. Канапацкий, *Белорусские татары: историческая судьба народа и культуры*, [електронний ресурс], режим доступу: kumukia.ru/article-9186.html.

³ М. Якубович, *Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива*, Наукові записки. Серія історичні науки 2 (Острого 2010) 186–196.

⁴ Я. Пилипчук, *Татари в Великом княжестве Литовском: ассимиляция и адаптация*, Средневековые тюрко-татарские государства 6 (Казань 2014) 101–110.

льщі. Серед відомих дослідників цієї теми можна згадати П. Боравського⁵ та С. Дзядулевича⁶. Останнім часом інтерес до неї зріс і в Білорусі (І. Канапацкі⁷).

Армія Речі Посполитої довгий час поєднувала елементи східних і західних військових традицій. Тому не дивно, що до її складу входили і татарські загони. У Великому князівстві Литовському з них формували окремі загони ще з XIV ст. Їх набирали в військо з “татар-осадників” у так звані “п’ятигорські хоругви”. Про точну їх чисельність сказати важко, але “Ревізія добр татарських” на 1631 р. фіксувала шість хоругв – від 60 до 120 вершників у кожній⁸. У польських коронних військах їх загони почали з’являтися пізніше – за Стефана Баторія (1533–1586 рр.), і комплектувались як наймані частини, що служили за плату. Кількість їх не перевищувала кількох хоругв.

Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького відобразилась як на структурі польсько-литовської армії, так і на кількості в ній татар. Їх число починає зростати вже після постанови сейму 1650 р.⁹, за яким у польській армії було сформовано 8 татарських хоругв, числом близько 1000 вершників¹⁰. У цьому складі вони бились вже у битві під Берестечком у 1651 р. Після неї, хорунжий Мурза Богданович навіть був відзначений королем і отримав наділи у воєводстві Брацлавському (два села і містечко Оратів – нині Вінницька область)¹¹. Поразка Речі Посполитої під Батоґом 1652 р. також призвела до збільшення їх кількості. На 1654 р. можна побачити вже 15 хоругв (близько 1400 вершників), а з 1658 р. – 24 (близько 2900 вершників)¹², з яких 17 у складі коронних військ дислокувались на

⁵ P. Borawski, A. Dubinski, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.

⁶ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Warszawa 1929.

⁷ И. Канапацкий, *Op. cit.*

⁸ P. Borawski, W. Sinkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r.*, Aekta Baltiko-Slawica 20 (Wrocław; Warszawa; Kraków 1991) 59.

⁹ М. Нельський, *Битва під Берестечком*, Берестечко 1651 в історії Польщі і України, Луцьк; Прущук 2013, с. 7.

¹⁰ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 78.

¹¹ H. Mierzwiński, *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sibielskiego*, Podlaski kwartalnik kulturalny 2 (Biała Podlaska 1997) 41.

¹² K. Górski, *Historyja jazdy polskiej*, Kraków 1894.

українських землях. У Литовській армії їх число також збільшилось. На 1661 р. дослідники говорять за 16 хоругв (до 2-х тисяч вершників)¹³.

Визвольна війна спричинила до поступової зміни центру осадництва татар, який зміщується з Білорусі і Литви на сучасні українські землі. Так, у 50–60-х р. на Волинь, Поділля і Галичину прибуло чимало сімей полько-литовських татар¹⁴. Як наслідок протягом 50–60-х р. XVII ст., тут з'явилися такі татарські вихідці, як: Абрахамовичі, Ахчевичі, Богдановичі, Богушевичі, Сейтем-Биковські, Яновичі-Чаїнські, Кричинські, Мілкомановичі, Мушлевичі, Ромадановичі, та ін.¹⁵ Вони осіли у місцевих татарських общинах, що були в Острозі, Розваж, Лабуні, Підлужжі, Старокостянтинові, Ювківцях, Ковалівці та інших місцях¹⁶. Окремі прізвища їх фіксували на Волині навіть у XIX ст.¹⁷

У подальшому, “західні татари” брали участь у більшості військових кампаній Речі Посполитої проти Гетьманщини і її союзників. Загін А. Кричинського відзначився в 1655 р. під Брухналем (на Львівщині) проти московсько-козацьких військ¹⁸. Згодом, татарські хоругви А. Кричинського, Моджейовського, Стрелковського, Шеліговського і Цебульського, увійшли до складу військ С. Потоцького у поході 1660 р. проти Ю. Хмельницького та В. Шереметьєва (в польському таборі перебував і колишній гетьман І. Виговський з 2 тис. прихильників)¹⁹. Вони взяли участь у боях під Любаром, Чудновим і Слободищами, засідці на московські загони, а згодом і в облозі табору воеводи київського. Серед волинських татар, яких відзначили після походу, згадується поручник Хасен Янович Чаїнський – “мусульманин з Острогу”, та хорунжий А. Кричинський, в честь яких сучасниками навіть був складений хвалебний вірш²⁰.

¹³ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 83.

¹⁴ *Ibid.*, s. 82.

¹⁵ S. Kryczyński, *Bej barski. Szkice z dziejów Tatarów polskich w XVII w.*, Rocznik tatarski 2 (Zamość 1935) 238.

¹⁶ О. Савченко, *Локалізація “татар-осадників” на землях Правобережної України в XVI–XVII ст.*, Українознавство 1 (К. 2016); М. Якубович, *Op. cit.*

¹⁷ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 246.

¹⁸ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 79.

¹⁹ В. Смолий, В. Степанков, *Українська національна революція XVII ст.*, К. 2009.

²⁰ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 243.

Хоругви “служивих татар” входили до складу військ Яна Казимира, які в 1663–1664 рр. разом з козаками гетьмана П. Тетері²¹ і кількома тисячами татар ординських, здійснили похід на землі Лівобережної України²² проти князя Г. Ромадановського і І. Брюховецького²³. Вже у 1667 р. татарські хоругви А. Кричинського, Манчинського та Яна Піві (змішана валасько-татарська) можна побачити у війні проти П. Дорошенка і калги-султана Крим Гірея, що закінчилась Підгаєцьким договором²⁴.

Їх хоругви підтримали Яна Казимира під час “рокошу Є. Любомирського” (1665–1666 рр.), що послужило причиною різкого скорочення їх чисельності та заробітної плати, а також призначення для них додаткових повинностей²⁵. Це вилилось згодом у конфлікт між татарами і шляхтою, який проявився вже після обрання королем М. Вишневецького (1669–1673 рр.). На його правління припав і початок Польсько-Турецької війни 1672–1676 рр. та масштабного бунту служивих татар у польському війську, який закінчився прийняттям ними підданства султана²⁶.

Загалом, переважна більшість польсько-литовських татар на другу половину XVII ст. вже перейняли місцевий спосіб життя, культуру, звичаї, мову, а часто і релігію. Попри це вони завжди зберігали тісний зв'язок зі Сходом. Будучи в більшості мусульманами, вони визнавали султана своїм халіфом, запрошували з Туреччини і Криму духовенство, замовляли релігійну літературу і навіть отримували освіту. Їх неодноразово залучали і до дипломатичної служби в якості послів, тлумачів, секретарів тощо. Чимало збереглось у них торгівельних, особистісних та родинних зв'язків з мусульманськими країнами²⁷. Тому не дивно, що будучи здеморалізованими утисками, конфліктами зі шляхтою, трирічною затримкою жалування та зловживанням серед військового керівництва, вони почали шукати поро-

²¹ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*, с. 327.

²² S. Kruczyński, *Op. cit.*, s. 246

²³ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*, с. 327.

²⁴ S. Kruczyński, *Op. cit.*, s. 249.

²⁵ А. Камінський, *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795 рр.*, К. 2011.

²⁶ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 83; H. Mierziński, *Op. cit.*

²⁷ S. Dziadulewicz, *Op. cit.*, s. 22.

зуміння з Туреччиною. Здається слушним цю подію розглядати паралельно з політикою до гетьмана П. Дорошенка. Його також підштовхнуло до султанської протекції і війни з Польщею не бажання короля і сенату йти на компроміси з приводу принципових для нього питань, зокрема: поділу українських земель за Андрусівським договором 1667 р., не визнання його гетьманства, козацьких привілеїв і прав православної церкви, розміщення коронних військ на землях Гетьманщини, підтримка його опонента – М. Ханенка та ін.²⁸

Коли стало зрозуміло, що війна з Туреччиною невідворотна, восени–взимку 1671 р. майже всі татарські загони польського війська підняли бунт. Вже весною 1672 р. султанську зверхність прийняли щонайменше 12 їх хоругв, чисельністю до 3 тисяч чоловік²⁹. Важливим є і те, що на їх бік перейшли саме татари Волині, Поділля, Галичини і Київщини, в той час як литовські залишились на боці Речі Посполитої. Це можна пояснити як складними умовами їх проживання на “прикордонні”, так і близькістю до Кримських і Османських володінь, куди могли бажати повернутись колишні полонені татари Волині. Не останню роль відіграв і особливий інтерес до них з боку турецької влади, яка посилила “агітаційну” роботу саме в землях, що були наближені до основного напрямку їх наступу. Цінними для нас є і відомості про командирів підрозділів. Це дає можливість встановити тих татар-ліпка, що набирались з українських земель, або проходили тут службу. Зокрема, відомо, що на турецький бік стали такі ротмістри і поручники, як: Мурза Корицький, Даніель Шабловський, Самуель Сулейманович, Хусейн, Джафар і Адам Муравські, Самуель Кшечовський, Самуель Мурза, Лехтезар Шабловський, Александрович та Адамович. Ініціатором і лідером їх виступу був хорунжий Александр Кричинський³⁰. Він, разом з іншими загонами татар, що розміщувались під Білою Церквою, на кінець 1671 р. прийшов до табору гетьмана Дорошенка, де і очікував на прихід султана³¹.

Варто окремо зупинитись на їх лідері, доля якого тісно пов'язана з історією українських земель. А. Кричинський походив з во-

²⁸ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*, с. 348.

²⁹ K. Górski, *Op. cit.*

³⁰ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 89.

³¹ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 250.

линської гілки князів гербу Радван. Перебрався в середині XVII ст. з повіту Пінського на Волинь, де мешкав до початку 70-х рр. XVII ст.³² У 1659 р. згадується разом з Рамазаном Мілкомановичем (муллою острозьким) як делегат від місцевих татар на сейм і до короля польського³³. З 1653 р. був “товаришем” у козацькій кварцяній хоругві князя Я. Вишневецького, на чолі з татариним Ассаном³⁴. У 1654 р. заснував власну роту татарську у складі полку гетьмана Станіслава Потоцького і активно брав участь у кампаніях проти Гетьманщини, Москви, Швеції у 1650–60-х рр. Мав чимало бойових заслуг. Зокрема, врятував зі своїми підопічними С. Потоцького під Брухналем у 1655 р., отримав тяжке поранення під Чудновом у 1660 р., підтримав Яна Казимира під час “рокошу Любомирського” та багато іншого³⁵.

Влітку 1672 р. більш ніж 100-тисячна армія султана Мехмеда IV Авжи разом з військами Кримського хана Селім Гірея та інших васалів і союзників, розпочала масштабний наступ на Поділля. До неї приєдналися 6–8 тис. козаків гетьмана П. Дорошенка³⁶, разом з 2–3 тисячами татар-ліпка на чолі з А. Кричинським. Після взяття Кам’янецької фортеці у 1672 р. був відкритий шлях у внутрішні райони королівських земель, що змусило польський уряд заключити не вигідний для них Бучацький договір, який відзначив втрату Поділля на користь Туреччини, та відмову від Брацлавщини і південно-західної Київщини, що відійшли П. Дорошенку. Також була закріплена зверхність османського султана над українським гетьманом і татарами-ліпка.

На важливість ролі татар у цьому поході вказує і те, що їх питання постійно фігурували як окрема частина польсько-турецьких переговорів спочатку у Бучачі (1672 р.), а згодом і Журавно (1676 р.). Вони змогли домогтись від султана включити у договори не лише гарантію безпеки мусульманам Речі Посполитої, а й дозвіл їм вільно покинути терени Польщі, забравши з собою жінок,

³² S. Dziadulewicz, *Op. cit.*, s. 168, 164.

³³ S. Kryczyński, *Op. cit.*

³⁴ K. Górski, *Op. cit.*, s. 335.

³⁵ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 229.

³⁶ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*, с. 348.

дітей і достатки (в тому числі захоплений ними за час війни чималий ясир)³⁷.

Можна помітити, що вони не лише відправляли власні посольства до султана і кримського хана, а й мали при їх дворах постійних представників, які виступали радниками з питань “польської політики”. Зокрема довгий час ця роль покладалась на Хусейна Муравського. До цього він з 1660 р. очолював одну з татарських хоругв коронної армії та їздив як дипломат до “країн південних”. Він прийняв султанське підданство ще в 1671 р. і по 1674 р. був на службі у Селім-Гірея як “батырагі” (тлумач). Відомо, що саме він перекладав і зачитував перед ханським візірем 30 вересня 1672 р. лист короля М. Вишневецького, який привезли польські послы³⁸.

Загалом, під час наступальної кампанії 1672–1673 рр., польсько-литовські татари перебували в авангарді з кримськими і ногайськими загонами. Завдяки знанню місцевості і мови, вони були провідниками під час рейдів у внутрішні райони коронних земель, про що є чимало згадок. Наприклад, у лютому 1673 р. вони разом з кримцями розбили сильний загін козаків отамана Мотовидла, який за словами М. Ханенка, намагався витіснити їх з Волині³⁹. Війна 1672–1676 рр. нам цікава ще й з огляду на те, що в ході неї вони часто виконували спільні військові і тактичні задачі разом з козаками Дорошенка проти польських військ і козаків П. Тетері, беручи участь у походах на Волинь, Брацлавщину, Галичину. Особливо з 1673 р., коли стало зрозуміло, що Сейм не затвердить договір у Бучі на турецьких умовах.

Можна простежити спробу Стамбула заселити Поділля колишніми служивими татарами, створивши для них власне “бейство”. Так, вже в липні 1673 р. лідер татар-ліпка А. Кричинський отримав від султана бунчук з іншими регаліями, та був оголошений беем м. Бару. Його підданих татар реорганізували. Частину розселили по новому кордону – в районі Кам’янця, Меджибожа і Бару, з метою колонізації краю та посилення її обороноздатності.

³⁷ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*, с. 348; P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 93.

³⁸ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 272, 296.

³⁹ *Ibid.*, s. 277.

Іншу ж відправили на допомогу П. Дорошенку. За даними польських дослідників, український гетьман вже на весні 1673 р. звернувся до кам'янецького паші Галілія, з проханням вислати татар Кричинського для боротьби проти Москви⁴⁰. Найімовірніше його прохання задовольнили, адже можна побачити згадки про їх спільну участь у облозі Білої Церкви вже в середині літа того ж року⁴¹. Також, у 1674 р. відбувся похід Турецько-Кримського війська на Правобережжя проти воєводи Ромадановського і І. Самойловича. Під час облоги останніми Чигирин, серед військ Дорошенка захоплені “язики” згадували і 1500 “черемисів”⁴². Їх дослідники справедливо ототожнюють з польсько-литовськими татарами⁴³. “Чемерисами” (або черемисами) називали кочовий народ фіно-угорської групи, що з XVII ст. мешкав у районі м. Бару. Під час “бунту ліпків”, більша їх частина також приєдналась до турецького війська і служила в спільних загонах з польсько-литовськими татарами, тому частіше їх не розрізняли між собою.

Покладалась на колишніх “служивих татар” і розвідувальна діяльність. Досить цікавий випадок стався в 1673–1674 рр., коли М. Ханенку передали полоненого татарина, від якого гетьман дізнався про шпигуна на польській службі, що доповідав туркам та А. Кричинському. Цим “резидентом” виявився Девід Сейтем Биковський – ротмістр хоругви татарської з Волині. Відомо, що він брав участь у битві під Корсунем 1648 р., після якої на 2 роки був захоплений татарами кримськими. В 1654 р. як поручник татарсько-волоської хоругви Ахмет-Бея (турка) потрапив вже в московський полон, де пробув до 1657 р. М. Ханенко влаштував на нього засідку і захопив з важливими листами, але йому вдалось втекти до султанського табору, і через кілька років емігрувати до Туреччини⁴⁴.

Вже в 1673–1674 рр. нові васали турецького султана починають розчаровуватись у своєму “покровителі”. Це явище можна

⁴⁰ P. Borawski, A. Dubinski, *Op. cit.*, s. 94.

⁴¹ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 279.

⁴² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, Санкт-Петербург 1879, т. XI, с. 603.

⁴³ М. Крикун, *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.*, К. 2006, с. 364.

⁴⁴ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 280; S. Dziadulewicz, *Op. cit.*, s. 496.

спостерігати як у гетьмана П. Дорошенка, якого не влаштував новий поділ українських земель⁴⁵, так і у татар-ліпка. Не дивно, адже “бейство Барське” не принесло їм серйозної вигоди, а піднесенню А. Кричинського заздрили інші впливові татарські ротмістри, такі як Х. Муравський чи А. Тарасовський (що просив у султана Сатанів, Маджибіж чи Гусятин). Також, за кілька років служиві татари усвідомили і “цивілізаційну різницю” між традиційним суспільством Оттоманської Порти і “шляхетським вольностями” Речі Посполитої. В таких умовах все частіше проявлялась тенденція до повернення їх під королівське підданство. Особливо серед вихідців з земель Великого князівства Литовського, де було більше татар, які вже кілька поколінь перебували на королівській службі⁴⁶. Тому, наступ польського війська в 1673 р. на Поділлі спричинив до конфлікту між “протурецькими” і “пропольськими” татарами у Барській фортеці, в результаті чого загинув її комендант А. Кричинський. По смерті бея, фортецю прийняв на деякий час його син. Згодом, цей титул Мехмед IV затвердив за Хусейном Муравським. Перемога під Хотином, а згодом і обрання королем Яна III Собеського відзначили і зміну у політиці щодо татар-ліпка.

Подальша їх доля склалась по різному. Велика частина їх загинула під час війни, зокрема в обозі під Журавно 1676 р.⁴⁷ З ініціативи нового короля, Сейм подарував тим татарам, що забажали повернутись, амністію (1676 р.) і нову конституцію (1678 р.), яку підтверджували і наступні монархи⁴⁸. Варто відзначити, що така політика була більш ефективною, адже повернуті татари воювали на боці Польщі і в подальших битвах проти Туреччини, зокрема під Віднем 1683 р. Але, разом з цим, відбулась їх реорганізація. Чимало з них згодом розселили у внутрішніх районах ВКЛ і Корони – подалі від степу⁴⁹.

Ті, хто залишився у султанському підданстві, продовжили службу і після 1676 р., отримавши землі біля кордону з Молдавією:

⁴⁵ В. Смолій, В. Степанков, *Op. cit.*

⁴⁶ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 291.

⁴⁷ K. Górski, *Op. cit.*

⁴⁸ S. Dziadulewicz, *Op. cit.*, s. 23.

⁴⁹ H. Mierzwiński, *Op. cit.*, s. 43.

в районі Хотина і Чернівців. Є згадки про їх участь у Чигиринських походах та війнах в Угорщині проти Габсбургів у 1677–1685 рр.⁵⁰ Син першого “бея барського” А. Кричинського після кількох років життя біля Стамбула, повернувся в 1678 р. до Польщі⁵¹. Наступний комендант м. Бару – Хусейн Муравський, який у 1674 р. привів назад татар у польське підданство, через рік був відправлений з посольством у Бахчисарай до хана Селім Гірея (1631–1704 рр.), де знову прийняв османське підданство. За службу при султанському дворі, він отримав земельні наділи біля Адріанополя⁵². Його брат Міхал Муравський залишився в Криму, а Ян Муравський (вірогідно також його родич), згадувався у статейному списку В. Тяпкина і М. Зотова в 1681 р. як “бей кизикерменський”⁵³.

Таким чином, можна побачити, що татари-ліпка посідали важливе місце в польсько-турецько-українських відносинах 2-ї половини XVII ст. У свою чергу, спроба створити “бейство барське” з колишніх “служивих татар” було частиною політики Порти по колонізації її північних рубежів. Осадження цих теренів воєнізованими спільнотами стане в подальшому для султанського і ханського урядів способом збільшення військового потенціалу цього регіону, та створення своєрідного “буферу” проти Речі Посполитої і Московської держави, яка з середини XVII ст. значно посилить свою присутність на українських теренах.

⁵⁰ S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 292.

⁵¹ S. Dziadulewicz, *Op. cit.*, s. 164.

⁵² S. Kryczyński, *Op. cit.*, s. 296.

⁵³ Н. Мурзакевич, *Статейный список стольника В. Тяпкина и дьяка Н. Зотова, посольства в Крым 1680 года, для заключения Бахчисарайского договора, О. 1850, с. 4–5.*

Олександра Шутко

РОКСОЛАНА ТА ХАТІДЖЕ ТУРХАН: ШЛЯХ З ПОЛОНУ КРИМСЬКОГО ХАНА ДО ГАРЕМУ СУЛТАНА

На XVI–XVII ст. припадає розквіт работоргівлі на території Кримського ханства, піддані якого постачали османам бранців з українських земель, що належали Польському королівству. Парубків забирали до османського війська чи на галери в якості рабів-веслярів, а дівчат – до гаремів пашів, беїв та навіть султанів. Серед найвідоміших жінок вінценосних османів були дві українки – Роксолана (Хюррем) та Надія (Хатідже Турхан).

Недостатньо вивченими залишаються подробиці їхнього потрапляння до гарему Сулеймана Пишного (1594–1566) та Ібрагіма Божевільного (1617–1648). Узявши за основу відомості османських і кримських літописців, рапортів європейських послів у Стамбулі та розвідок турецьких, польських, українських дослідників, ми вирішили докладніше висвітлити цю тему.

Про те, що Роксолана русинка¹, згадують венеційські послы в Стамбулі П'єтро Брагадін та Данієлло Людовічі², а також арабосманський духівник Кутбіддін аль-Меккі, який двічі бував із візитами у султана Сулеймана Пишного³. Докладніше про походження Роксолани розповідають польські джерела. Найвідомішим є переказ члена польського посольства у Стамбулі в 1621–1622 роках Самуїла Твардовського, який у поемі “Посольство Кристофера Збарзького” повідомив, що Роксолана була дочкою незначного попа з Рогатина⁴. Таку інформацію він отримав, найімовірніше, від по-

¹ Русинами називали українців, які мешкали на початку XVI століття на території Польського королівства.

² N. Sakaoğlu, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadın-efendiler, sultanefendiler*, İstanbul, 2011, s. 163.

³ Nehrevali (Nehrevani) Kutbeddin Muhammed b. Alaeddin Ahmed b. Şemseddin Muhammed b. Kadı Han Mahmud el-Mekki el-Kadiri el-Harkani el-Hanefi, *Fevaidü's-seniyye...*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliiüddin Efendi 2440, арк. 130а–131а.

⁴ S. Twardowski, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego [...] od Zygmunta III do sultana Mustafy w roku 1621...*, Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут книги, № Ін. 485, с. 224.

льського посла Опалінського, через якого поляки передавали на підпис султанові Сулейману Пишному мирові угоди⁵.

Проте польський поет Мауріцій Гославський у поемі “Поділля” 1827 року зазначив, що Роксолана родом з Чемерівців на Поділлі⁶. Натомість вчений-тюрколог Зигмунд Абрахамович у “Польському біографічному словнику” наводить свідчення 1596 року Перегріна Полонуса про те, що вона була “попівною з Рогатина”⁷. Це найдавніші відомості, отримані на 25 років раніше за С. Твардовського. Відтак, можна стверджувати, що Роксолана народилася в Рогатині⁸ у родині православного священика.

Її справжнє ім’я, отримане від батьків, невідоме. Настею та Олександрою цю жінку охрестили польські й українські письменники у ХІХ столітті. Та й прізвище “Лісовська” – це також результат їхньої фантазії⁹. Роксоланою її умовно почали називати французи¹⁰. На думку українського дослідника Ярослава Кіся, це ім’я походить з назви українських земель Червоної Русі (територія Польського королівства), яку в ХVІ ст. називали Роксоланією, Роксією¹¹.

⁵ І.Ю. Тарасенко, “*Wojna Domowa*” польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та нам’ятка історичної думки, К. 2011, с. 124.

⁶ M. Gosławski, *Podole. Cz. 2. Wybór poezji* [opr. Jacek Lyszczyna], Katowice 2005, s. 33.

⁷ Z. Abrahamowicz, *Roksolana*, Polski Słownik Biograficzny, Wrocław; Warszawa; Kraków 1988–1989, s. 543–544.

⁸ Українців перепродували не лише османам, а й європейцям. В архівах Венеції нещодавно вдалося віднайти запис міського багатія, в якому подано опис скарбів, цінностей, а серед них – згадку про невірницю, яка також була родом з Рогатина. У заповіті, укладеному 1564 року, зазначалося: “Уляна з Рогатина (тобто Рогатина), походженням українка” [Г. Нудьга, *Хто вона, Уляна з Рогатина?* Наукові записки Прикарпатської історичної школи: видання друге, доповнене, Івано-Франківськ 2004, с. 30–31]. На жаль, її вік у тих документах не був вказаний. Тому стверджувати щось певне про те, коли саме жінка потрапила в полон, складно.

⁹ В українського священика не могло бути прізвища, яке б звучало на польський манер, як от “Лісовський”. Адже на землях Західної України були здебільшого прізвища [І. Фаріон, *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття (з етимологічним словником)*, Л. 2001, с. 58–59]. Прізвища на -цький, -ський належали, як правило, маєтній шляхті, а незнатні люди в Україні тоді родових прізвищ не мали. «Щойно в 1642 році митрополит П. Могила доручив православним священикам вести метрики, в яких, проте, й у ХVІІІ ст. фігурували лише імена без родових та інших прізвищ» [Є. Крамар, *Славетна українка в султанському дворі*, Роксолана у світі: Історико-краєзнавчий збірник: автор-упор. Б. Гаврилик, І. Миронюк, Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2008, с. 20–21].

¹⁰ J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, с. 3, İstanbul 1992, с. 368–370.

¹¹ Я. Кісь, *Легенди і факти про Роксолану*, Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень архівного управління при Раді Міністрів УРСР 6 (104) (К., 1970) 25–26.

Більш-менш точно відомо лише про рік народження Роксолани. Адже в документах про шлюб із султаном Сулейманом Пишним зазначено, що вона молодша за нього на 11 років. Він народився в листопаді 1494-го, а Роксолана, з огляду на тривалість мусульманського року (354 дні), – у другій половині 1505 чи першій половині 1506 року¹².

До султанського гарему вона потрапила як рабиня, яку захопили у полон кримські татари. Про це йдеться в історичній хроніці XVIII ст. “Процвітання ханів” Халіма Гірея Султана¹³. Проте докладнішої інформації, на жаль, немає. Прийнято вважати, що Роксолану викрали 1520 року. Утім дослідник Ярослав Кісь стверджує, що це відбулося значно раніше – між 1509–1516 роками¹⁴. Турецький історик Мустафа Чагатай Улучай зазначає, що в османський палац Роксолана потрапила ще підлітком, у 14–17 років¹⁵, а професор Ахмед Шімшіргіль упевнений, що татари полонили її дев’ятирічною¹⁶. Такої ж думки й сучасний турецький письменник, історик Талха Уурлуел, який вважає, що Роксолана в дитячому віці виховувалася в Ханському палаці у Криму¹⁷.

За даними сучасних українських учених, татарські набіги на Польське королівство на початку XVI ст. відбулися у 1502, 1506, 1514, 1516 і 1519 роках¹⁸. З огляду на згадані обставини, правильною датою полону Роксолани можна вважати 1514 або 1516 рік. Саме в цей час у Криму місцеві хани повністю відокремилися від Золотої Орди, з якої вони вийшли та потрапили на півострів. Тоді найбільшу владу у Кримському ханстві мав Менглі I Герай – батько дружини султана Селіма I Грізного, Айше Хафси, та дід султана Сулеймана Пишного¹⁹. Він, під час завоювання османським вій-

¹² Н. Ясинська, *Одвічна загадка краси*, Роксолана у світі: Історико-краєзнавчий збірник [До 500-річчя від часу народження Роксолани], автори-упорядники: Б. Гаврилів, І. Миронюк, Івано-Франківськ 2008, с. 11.

¹³ Ф. Hâlim Girây Sultan, *Gülbün-iHânân*, Erzurum 1990, s. 100–105.

¹⁴ Я. Кісь, *Op. cit.*, с. 27.

¹⁵ М. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, İstanbul 2012, s. 60.

¹⁶ А. Şimşirgöl, *Op. cit.*, s. 123.

¹⁷ Т. Uğurluel, *Kanunin akıl oyunları. Dünyaya hükmeden sultan-2*. İstanbul 2013, s. 229.

¹⁸ О. Мазур, *Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20–50 рр. XVI століття*, Рогатинська земля: історія і сучасність: Матеріали I-ї наук. конф., Л.; Рогатин 1995, с. 103.

¹⁹ О. Шутко, *Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гірейів*, Наш Крим, вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної

ськом Криму 1475 року, намагався чинити опір, але його полонили яничари й доставили до Стамбула. У неволі в султана Мехмеда Завойовника Менглі I Гірей перебував три роки. Навесні 1478-го його звільнили та поновили на ханському престолі з умовою, що відтепер Крим підпорядковуватиметься верховній владі Османської імперії²⁰.

Із цього часу і до своєї смерті 1515 року Менглі I Гірей організував руйнівні напади на землі Польського королівства. Загалом, з 1480 до 1530 року кримські татари захопили в рабство 219 470 осіб обох статей – молодих та працездатних, що є значним відсотком від загальної кількості населення цих регіонів, яке на той час налічувало 3 млн. 700 тис. осіб²¹. Серед цих бранців була і майбутня османська султанша – Роксолана. До султанського гарему вона потрапила після вересня 1520 року, коли на престол зійшов Сулейман Пишний. До цього Роксолану утримували в Ханському палаці Девлет-Сарай у Салачику, що не зберігся. Там вона отримала виховання та освіту²².

Є дані, що кримські хани приділяли велику увагу поширенню знань серед народу, яким вони правили. Особливо відомим щодо цього був Менглі I Гірей, який жертвував на навчальні заклади величезні кошти²³. Тоді вважали, що кожен мусульманин повинен уміти читати Коран. Тому початкові школи-“мектеби”, в яких навчали арабської мови та релігії, мали обслуговувати практично все мусульманське населення тієї чи іншої ісламської країни. Так було і в Кримському ханстві. Відомо також, що кримські хани, які нерідко самі писали вірші та поеми, велику увагу приділяли розвитку книжкової культури на півострові, виписуючи

наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченій 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр., ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К. 2016, с. 173–176.

²⁰ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну)*, пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського, К. 2016, с. 209.

²¹ Г.Т. Чупин, *Предыстория и история Крыма*, Х. 2012, с. 163. Російський дослідник Г.Т. Чупин не вказує, звідки у нього така точна інформація щодо кількості бранців. Проте усі інші вчені сходяться на думці, що у XVI ст. чисельність полонених татарами українців складала сотні тисяч осіб.

²² А. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 122.

²³ В.Ю. Ганкевич, *Крымскотатарские медресе*, Исторический альманах о Крыме [електронний ресурс], режим доступу: <http://crimeantatars.com>.

книги не лише з Персії та Османської імперії, а й із Казанського, Астраханського ханства та Московії²⁴. Серед любителів рукописної книги в Кримському ханстві у XVI столітті були й жінки²⁵.

З огляду на такий потяг кримців до знань не виключено, що до навчання залучили задля підвищення “вартості” й полонену Роксолану, яку згодом наступник Менглі I Гірея, його син Мехмед I Гірей, міг подарувати султанові Сулейману Пишному з нагоди його сходження на престол. Адже відомо, що, отримавши у вересні – жовтні 1520 року надіслану зі Стамбула грамоту Сулеймана Пишного про смерть султана Селіма I Грізного та початок його правління, Мехмед I Гірей передав у столицю Османської імперії одним зі своїх наближених беїв Абу-р-Рахманом вітальну посилку²⁶. Що саме було у ній, на жаль, невідомо. Проте, судячи з того, що основну статтю доходу Кримського ханства на той час становила торгівля²⁷, цілком можливо, що кримці подарували новому султанові найгарніших рабинець, серед яких була і Роксолана. Прикметно, що саме 1520 року з Криму до османів надійшла найбільша кількість бранців²⁸.

За свідченнями Кутбіддіна аль-Меккі, Роксолана у Стамбулі спершу утримувалася у маєтку тітки Сулеймана Пишного, Ханчерлі-хатун²⁹. Не виключено, що звідти її забрала його матір Айше Хафса, яка, будучи кримською принцесою, могла просити своїх земляків надіслати для її вінченосного сина виховану за ісламськими традиціями гарну християнську³⁰ наложницю³¹. Нею і стала Роксолана, яка отримала від закоханого у неї 26-річного сул-

²⁴ І.В. Зайцев, *Крымская историографическая традиция XV–XIX веков: Пути развития: (рукописи, тексты и источники)*, Москва 2009, с. 26.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887, с. 391.

²⁷ М. Наїма, *Op. cit.*, с. 251.

²⁸ Ö. Şen, *Osmanlı' da köle olmak*, İstanbul 2007, s. 26.

²⁹ Донька сина султана Баязида II, шехзаде Махмуда, яка жила у палаці на березі Золотого рогу в районі мечеті Еюба. Вийшла заміж за сина великого візира Чандарли Ібрагіма-паші, Мехмед-бея. Відомо, що Роксолана товаришувала з нею. Померла Ханчерлі-султан 1533 року. Похована на території мечеті Еюба.

³⁰ Коран забороняв брати мусульманок в якості рабинець до гарему.

³¹ T. Uğurluel, *Op. cit.*, s. 210.

тана Сулеймана Пишного ім'я “Хюррем”, що в перекладі з фарсі означає “радісна, усміхнена”.

Потрапляння Роксолани до султанського палацу також приписують друзі дитинства Сулеймана Пишного, який згодом став великим візиром, Ібрагімові-паші. Він нібито особисто придбав її на невільничому ринку Стамбула для султана³². Але ця версія є менш правдоподібною. По-перше, бранців кримські татари зазвичай завозили не до столиці Османської імперії, а до Коньї, де їх продавали³³. По-друге, нові рабині з невільничого ринку, які пережили стрес після викрадення татарами, а потім подолали тисячу кілометрів на шляху до нового власника, не могли одразу ж залишитися один на один із султаном. Адже їх спершу оглядали лікарі, а потім тривалий час (два–три роки) навчали у школі гарему письму, читанню Корану, мистецтву танцю, гри на музичних інструментах, співу, гаптуванню тощо. Лише після цього матір султана (валіде) обирала серед них достойну султанського ложа наложницю³⁴.

Завдяки вихованню у ханському палаці, де Роксолана відійшла від жахливих спогадів про викрадення татарами, вона не була чужинкою в мусульманському світі. До того ж її шлях до Стамбула пройшов в обхід невільничого ринку, тому, будучи у більш ніж нормальному моральному стані, про що свідчить її нове гаремне ім'я, так швидко потрапила до особистих покоїв султана. Адже вже 1521 року, тобто через рік після сходження Сулеймана

³² Першим благодійним проектом Роксолани став збудований у Стамбулі комплекс (кюліє) Хасекі (улюбленіці султана), який складається з мечеті, шкіл, їдальні та лікарні. Його вона наказала звести на тому місці, де нібито був невільничий ринок – Аврет-базар. Багато хто у цьому вбачає прихований підтекст, мовляв, Роксолану викрали кримські татари та перетворили її на рабину, тому вона вирішила позбутися невільничого ринку, на якому її могли продати до султанського гарему. Але це – не зовсім так. Адже той район, де Роксолана планувала звести кюліє, носив ім'я служника султана Мехмеда Завойовника, Башчи Хаджи Махмуда, який побудував там невеличку молітьню. Згодом поряд із нею з дозволу султана Сулеймана Пишного відкрили ринок для жінок, які раз на тиждень на відкритому повітрі там торгували. Тож із работоргівлею та продажем невільниць це місце не мало нічого спільного [С. Alpgüvenç, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, İstanbul 2013, s. 47].

³³ Ö. Şen, *Op. cit.*, s. 25.

³⁴ A. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 41.

Пишного на престол, вона народила йому первістка Мехмеда. Згодом Роксолана стала першою в історії османів наложницею-простолюдинкою, яка вийшла заміж за султана³⁵. Шляхом інтриг, що привели до страти первістка Сулеймана Пишного від наложниці Махідеван, Мустафи³⁶, їй вдалося всадовити на трон свого другого сина Селіма³⁷. Проте вона не дожила до його правління, померши 1558 року в Стамбулі³⁸.

Роксолана була першою жінкою султана, яку поховали в окремому збудованому мавзолеї. За наказом Сулеймана Пишного його стіни прикрасили панно весняного саду з ізнікських кахлів, на якому виведено напис “Калімаі-Таухід”, тобто “Немає божества [гідного поклоніння], крім Аллаха, Мухаммад – Посланник Його”, а також “Субхан Аллах” – дослівно “Преславний (або Пречистий) Аллах”, Альхамдуліллах, тобто “Хвала Аллаху”³⁹.

Перевершити досягнення Роксолани змогла інша українка Хатідже Турхан, тобто Надія⁴⁰, яка отримала зі сходженням 1648 року на османський престол її сина Мехмеда IV статус валіде⁴¹. Свідчення про те, що вона родом з українських земель, міститься в донесенні 1651–1654 років посольства Б. Репніна, Б. Хитрово та А. Іванова про хід перемовин у Варшаві, зокрема про вимогу Москви припинити переслідування українського народу⁴², а також у спогадах її сучасника вірменина Єремія Кьомюрджіяна⁴³ та рапортах від 1676 року венеційського посла у Стамбулі Джакомо Кверіні⁴⁴. Такої ж версії дотримуються й сучасні турецькі історики Йилмаз Озтуна⁴⁵, Ібрагім

³⁵ О. Шутко, *Роксолана: міфи та реальність*, вид. 2-е, переробл., доповнене, Т. 2006, с. 55–64.

³⁶ *Ibid.*, с. 87–129.

³⁷ Первісток Роксолани Мехмед раптово помер від хвороби 1543 року.

³⁸ Nehrevali (Nehrevani), *Op. cit.*, арк. 138a.

³⁹ С. Alpgüvenç, *Op. cit.*, с. 104.

⁴⁰ А.К. Meram, *Padişah anaları*, İstanbul 2011, с. 383.

⁴¹ Найвищий жіночий статус в Османській імперії.

⁴² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и мат. в 3 т.*, т. 3: 1651–1654 года, Москва 1954, с. 345.

⁴³ E. Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul. – Trc. Vetahtşkiye*, Hrand D. Andreasyan, yay. Haz. Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988, с. 15.

⁴⁴ N. Barozzi and G. Berchet (ed.), *Le Relazioni degli stati Europei*, series 5, Turkey V. II. Venedik 1871–1872, с. 135.

⁴⁵ Y. Öztuna, *Üç haseki sultan*, İstanbul 2011, с. 127.

Пазан⁴⁶ та Джан Альпгювенч⁴⁷. Вони зазначають, що Хатідже Турхан походить з Півдня України, тобто Поділля, що тоді було південним регіоном, який межував з підконтрольними Османській імперії територіями. Воно слугувало “коридором” для татар, які робили набіги на Волинь та Галичину⁴⁸.

Версії про її викрадення татарами з українського села дотримується й автор двотомної праці “Дзеркало Османської імперії” (1677 рік), поневолений османами француз Клод де ла Магделен, який тривалий час перебував при султанському дворі⁴⁹. Такої ж думки й відомий османський історик XIX ст. Ісмаїл Хамі Данишменд⁵⁰ та турецький дослідник початку XX ст. Решат Екрем Кочу⁵¹. Докладнішу інформацію з цього приводу залишив австрійський османіст XVIII ст. Йозеф фон Хаммер-Пургшталь. За його словами, схоплену у полон 12-річну дівчинку татари передали дунайському санджакбею⁵², в якого її купив стамбульський паша Кьор (незрячий) Сулейман та подарував валіде султана Ібрагіма Божевільного, Кюсем⁵³. У гаремі її назвали Хатідже⁵⁴ Турхан (обрана, шанована).

Таким чином можна стверджувати, що її викрали татари неподалік від османських володінь, коли поверталися бесарабськими землями, які належали Османській імперії, додому і залишили її своїм зверхникам – османам. Не виключено, що дівчинка потрапила до рук татар ногайських племен Буджаку⁵⁵, які займалися людовством. Їхній ватажок Кантемір Мірза за султана Османа II став бейлербесм Очаківського еялету⁵⁶.

⁴⁶ I. Pazan, *Padişah anneleri. Eserleriyle valide sultan*, İstanbul 2013, s. 90

⁴⁷ С. Alpgüvenç, *Hayırdı Yarışan Hanım Sultanlar*, İstanbul 2009, s. 21.

⁴⁸ П.П. Брицький, П.О. Бочан, *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях*, Чер-ці 2011, с. 11.

⁴⁹ С. de la Magdeleine, *Magdeleine, comte de la. Le miroir ottoman avec un succint récit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne-jusqu'en 1676*, Basle 1677, p. 119–120.

⁵⁰ İ.N. Danişmend, *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi*, c. 3, İstanbul s. 412.

⁵¹ R.E. Koçu, *Kösem Sultan*, c. 2, İstanbul 2003, s. 70.

⁵² Намісник санджаку – найменшої територіальної одиниці османських провінцій, на кшталт волостей.

⁵³ J. Hammer, *Büyük osmanlı tarihi*, haz. Mümin Çevik – Errol Kılıç, c. 6, İstanbul 1996, s. 201.

⁵⁴ Ім'я першої дружини пророка Магомета.

⁵⁵ М. Наїма, *Op. cit.*, с. 203–205.

⁵⁶ Провінції Османської імперії.

Першу освіту в османів Хатідже Турхан отримала, прислуговуючи сестрі султана Мурада IV, Атіке⁵⁷. Її не такий дрібний, як у Роксолани⁵⁸, почерк свідчить про незнання нею, на відміну від попередниці-українки, слов'янського письма. Тобто, потрапивши до палацу, Хатідже Турхан, найімовірніше, була неписьменною. Разом з тим, у своїх листах⁵⁹ вона, як і свого часу Роксолана, пом'якшувала дзвінку османсько-арабську приголосну “б” та ще й “д” на початку слова. Адже мова тодішніх українців була значно м'якшою за теперішню, не кажучи вже про османську та арабську⁶⁰.

В архівах палацу Топкапи збереглися документи, оприлюднені турецьким професором Анатолійського університету Халіме Дору, які вказують на те, що Хатідже Турхан⁶¹ полишала територію Османської імперії. Супроводжуючи 1672 року на Поділля османську армію, яку очолював її син султан Мехмед IV, вона відвідувала батьківщину, а 1673 року виїжджала за межі османського табору, аби подихавши повітрям рідних земель, освіжити в пам'яті спогади дитинства⁶². Захопивши за допомогою козаків Петра Дорошенка Кам'янець-Подільській, султан Мехмед IV назвав на честь своєї матері костел Св. Станіслава у Старому замку⁶³. Цей храм не зберігся, на відміну від мечеті фаворитки її сина Мехмеда IV, Гюльнуш, на яку було перетворено костел Св. Миколая⁶⁴.

⁵⁷ Ahmed Resmî, *Hamiletü'l-Kübera*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MS. EH, 1403, арк. 15r.

⁵⁸ Збереглися 8 листів Роксолани до султана Сулеймана Пишного [М.Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul 1950, s. 1–64; М.Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 2011, s. 74–75].

⁵⁹ Хатідже Турхан листувалася з великими візирами [E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, İstanbul 2015, s. 53–355].

⁶⁰ За твердженнями українського мовознавця Юрія Шевельова, у давньоукраїнській мові зустрічалися пом'якшення нині дзвінкового “б” на початку слова. Замість звичного нам слова “біля” русини говорили “пиля”, “подля” [Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, X. 2002, с. 612].

⁶¹ Він зійшов на трон після страти 1648 року батька Ібрагіма Божевільного у шестирічному віці.

⁶² H. Doğru, *Lehistan' da bir osmanlı sultanı. IV Mehmed' in Kamanice-Hotin seferleri ve bir masraf defteri*, İstanbul 2006, s. 112–113.

⁶³ Д. Колодзейчик, *Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 років*, Український археографічний щорічник, вип. I, К., 1992, с. 114.

⁶⁴ Нагадуванням про мечеть Гюльнуш-султан у місті Кам'янці-Подільському служить амвон (мінбар), який зберігся у храмі з часів панування на Поділлі османів

Але повернемося до біографії Хатідже Турхан, яка була щиросердною султаною. Вона, на відміну від знаної інтриганки Роксолани, захищала своїх пасинків Сулеймана, Ахмеда та Селіма, не дозволивши їх стратити на вимогу сина Мехмеда IV, який з народженням 1664 року нащадка намагався вбити своїх зведених братів. Померла Хатідже Турхан за три місяці до нищівної поразки османського війська під Віднем⁶⁵, 5 липня 1683 року. Її тіло перевезли до Стамбула, де поховали у зведеній нею поряд із Новою мечеттю гробниці, яка стала найбільшою усипальницею османських султанів⁶⁶.

Зі смертю Хатідже Турхан османський літописець Мехмед Финдиклилі Сіяхдар задокументував почуту від османів фразу: “Відійшов у небуття стовп держави”⁶⁷. Адже вона, фактично керуючи Османською імперією при малолітньому синові у буремні роки повстань та довготривалої війни з венеційцями, змінивши з десяток великих візирів, нарешті знайшла вправного та цілеспрямованого кандидата на цю посаду, Кьопрюлю Мехмеда-пашу. Цим Хатідже Турхан врятувала Османську імперію від повного краху та занепаду. Адже Кьопрюлю Мехмед, отримавши за її згодою владу, якою ніхто, крім султана, досі не володів, своїми безкомпромісними та жорсткими рішеннями щодо страти хабарників та нездар при владі викоринив корупцію і навів лад у державному апараті⁶⁸. Це стало кінцем правління жінок, яке започаткувала попередниця Хатідже Турхан – землячка Роксолана.

[О. Шутко, *Османські пам'ятки Кам'яця-Подільського: вісті з минулого*, Дзеркало тижня 32 (4 вересня 2015) 14].

⁶⁵ Хатідже Турхан після консультацій із французькими послами відмовляла свого сина-султана йти у похід на Відень [D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi 2–3*, çev. Ö. Çobanoğlu, Ankara 1979–1980, s. 33–34].

⁶⁶ Згодом до неї підховали її сина Мехмеда IV та інших султанів. Загалом у цій гробниці покійся 83 особи з родини вінценосних османів.

⁶⁷ F.M. Silâhdar, *Silâhdar Tarihi*, c. 2, Istanbul 1928, s. 116–117.

⁶⁸ Кинросс Лорд, *Расцвет и упадок Османской империи*, пер. с англ. М. Пальникова, Москва 1999, с. 364.

Ярослав Пилипчук

ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА З АВСТРІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

Одним з досі малодосліджених питань є відносини Кримського ханства з Австрійською імперією. Не можна сказати, що це питання ніхто не вивчав. Посольства кримців до Австрії досліджувала М. Іваніч¹. Про кримське посольство 1655 р. згадував у своїй статті Я. Федорук². Проте, питання відносин Кримського ханства з Габсбургами так і залишається фрагментарно дослідженим. Завданням цього дослідження і є реконструкція цілісної картини відносин Австрії з Кримським ханством.

У кампанії турків в Угорщині у 1526 р. кримці не брали участі. Вони були в якості допоміжних військ під час походів до Австрії. Об'єктами їхніх нападів, окрім власне австрійських земель, у 1529 та 1532 рр. були і підвладні Габсбургам угорські землі. У 1533 р. був укладений договір, який закріпив поділ угорських земель між австрійцями та турками. Союзником кримців був правитель проосманської частини Угорщини Янош Запольяї. У 1543 р. кримці допомагали Османам під час облоги Секешфехервара. У 1566 р. вони допомагали Сулейману здобувати Сігетвар. Під час цієї війни турки та австрійці змагались за контроль над Трансільванією. За часів правління в Трансільванії Іштвана Баторі (Стефана Баторія) у 70-х рр. XVI ст. відносини Трансільванії з Кримським ханством були союзними. Жигмонд Баторі до переходу на бік австрійців також був союзником татар. Татари вдерлись до Трансільванії наприкінці 90-х рр. XVI ст.³

¹ М. Ivanics, *Krimi tatar kovetjarasok a becsi udvarban 1598–1682 (Vazlat a krimi tatar diplomacia 16–17 szasadi tortenetrol)*, Aetas 14 (4) (1999) 41–50.

² Я.О. Федорук, *Посольства Кримського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р.*, Український історичний журнал 5 (2010) 37–50.

³ В.Г. Williams, *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*, Washington D.C., 2013, p. 29–31; М. Aslan, *Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania in Transylvanian chronicles (16th – 17th centuries)*, Contemporary research in Turcology and Eurasian Studies, Cluj-Napoca, 2015,

У 1593 р. австрійський посол Е. Лясота повідомляв, що хан збирає біля Аккермана військо для походу на Угорщину. Вони проходили через польські володіння і повертаючись з походу на Угорщину. М. Бельський повідомляв, що перед тим як вдертися до Угорщини, кримці пройшли галицькими землями. І. Бельський писав про це ж і вказував, що кримці допомогли туркам здобути фортецю Рааб. Втім і запорожці знали про подібні наміри татар. Особливо активно кримці допомагали туркам під час війни 1593–1606 рр. У 1594 р. до Угорщини вдерлося 20–22 тис. кримців. Газі-Гірей II брав участь у облозі фортеці Рааб. Вони допомагали туркам Сінана-паші під час облоги Егера у 1595 р. Значну роль у здобутті міста відіграв Фетіх-Гірей. Кримці зимували в Угорщині у 1594, 1598–1599, 1602–1603, 1604–1605 рр. Хоча хан Газі-Гірей II отримав від султана 30–50 тис. акче, проте цього було недостатньо і кримці спустошували угорські землі⁴.

Калга Фетіх-Гірей здобув Ерлау у 1595 р. і врятував османське військо, коли австрійці пробілися до шатра султана. Разом із турецькими військами Сінан-паша вони змусили християн тікати. Паша замислив погане, запропонувавши ханський престол Фетіх-Гірею, спровокувавши його конфлікт з Газі-Гіреєм II. Новопроголошений хан встиг увійти у контакт з Жигмондом Баторі. У ярлику Фетіх-Гірея до нього звертались шанобливо, подібно як до того звертались до Чингізидів. У 1597 р. Газі-Гірей II не відкликнувся

р. 202–206; *History of Transylvania*, В. Köpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z., *From the beginning to 1606*, editor of the English Translation Bennett Kovrig, vol.1, Toronto; New Jersey, 2001–2002, Веб-сайт Угорська електронна бібліотека, [Електронний ресурс], Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/99.html>; <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/100.html>; <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/101.html>; Ю.А. Петросян, *Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки*, Москва, 1990, с. 61–62.

⁴ М. Іванич, *Участие крымских татар в военных походах турок против Венгрии (1593–1606)*, Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность, т. 3, Казань, 1992, с. 40–42; М. Ivanics, *The Military co-operation of Crimean khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries*, The European Tributary states of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries, Leiden; Boston, 2013, p. 275–299; *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, t. 3, Ksiegi, VI–VII, Sanok, 1856, s. 1435–1458, 1711–1719; *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598*, Warszawa, 1861, s. 215–220, 223–226.

на прохання прийти до Угорщини, а також відмовився надавати допомогу султану проти бунтівників-джедьялів у Анатолію. У 1602 р. кримський хан самовільно повернувся з угорського походу. Коли виник епізод з Фетіх-Гіреєм та загострились відносини з Османами кримський хан звернувся за допомогою до Молдови, Волощини, Трансильванії, Австрійської імперії, Речі Посполитої та за-порозьких козаків й тільки кардинальна зміна позиції турків щодо хана забезпечила участь кримців у походах проти австрійців до Угорщини. У 1603 р. хан відмовився виступити у похід проти персів шаха Аббаса-мірзи. У 1603 р. Газі-Гірей II повідомляв про свої ворожі відносини з Османами та просив поляків надіслати побільше вогнепальної зброї у Крим, від чого Сигізмунд III Ваза утримався. Вже у наступному році, за даними Ібрагіма Печеві та Халім-Гірея, хан прибув до Белграда та перебував в Угорщині. Це була його остання центральноєвропейська кампанія. Кампанії в Угорщині були складні. Турки та кримці зазнавали втрат при осаді Сомбора і хан відобразив це у своїх віршах⁵.

Після боїв під Егерем, як вже вище зазначалося, турки у 1596–1597 рр. вирішили змінити Газі-Гірея II на Фетіх-Гірея. Це

⁵ Халім Гирай Султан, *Розовий куст ханов или история Крыма*, Симферополь (Доля), 2004, 288 с. Веб-сайт: Восточная литература, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/9.phtml?id=12929; http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/10.phtml?id=12930; Я. Гайворонский, *Повелители двух материков. Т. I. Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды*, К. (Майстерня книги); Бахчисарай, 2010, с. 352–377; L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska*, Warszawa, 1987, s. 125–128; В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Одесса, 1887, с. 446–462; А. Негри, *Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов*, Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. 1 (1844). Веб-сайт Восточная литература, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430; O. Senkowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich: rzeczy do historyi polskiej służących*, Warszawa, 1824, s. 92–113; *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej.*, s. 236–253; *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, t. 3, s. 1725–1726, 1728–1743; L.-A. Fodor, *Image of the Tatars in the Chronicle of Transylvania by Georg Kraus*, The Historical Heritage of Tatars, vol. II, Bucharest, 2012, p. 590, 596; M. R. Aslan, *Nagy Szabo Ferenc in Elyazarimda Tatarların Algılanması*, The Historical Heritage of Tatars, vol. II, Bucharest, 2012, p. 628–631.

зумовило чвари у Кримському ханстві і Газі-Гірей II повернувся лише 1598–1599 рр. Новий везір Сатирджі Мехмед-паша прийняв хана у себе. Мірзам та хану був розданий коштовний одяг. Після цього турки і татари рушили з Белграда на Арад. По шляху вони взяли в облогу Чанад і достатньо швидко її здобули. Коли турки перебували біля паланки Делагош поблизу Арада, трансільванці звернулися до везіра з проханням примирити їх із султаном. Тоді ж Газі-Гірей II спустошував Трансільванію. Він потім приєднався до турецького війська. Хан просив під часу облоги Арада знову піти у набіг у трансільванські землі, але турецький командуючий не дозволив їм цього здійснити. Австрійці тим часом здобули місто Буда, а за ним впали Веспрем, Тата, Папа. Натомість трансільванській князь відвів свої війська у гірські фортеці. Активність турецько-татарського війська обмежували постійні дощі, а потім настали холоди. Взимку 1598–1599 рр. кримці зимували у Белграді. Татари писали, що здобування фортець, то не їхній обов'язок, а ось спустошення християнських маєтностей – це справа якраз для них. Після зимівлі Газі-Гірей II спрямував війська з Сомбора до околиць Уйвара і захопив там багато бранців. Калга Селямет-Гірей же рушив у набіг на Веспрем, Тата, Папа, Полат. Разом з турками хан брав участь в облозі Буди. Після кількох кампаній султан наказав стратити Сатирджи-пашу, що викликало недовіру з боку хана і він хотів самовільно залишити Сомбор, коли до нього прибув інший командувач Міхалічлі Махмуд паша з подарунками. Влітку 1600 р. хан відправив загін з кількох тисяч татар у бік Каніжи. 13 жовтня 1600 р. кримці перехопили вози австрійців з продовольством, що прямували до Каніжи. У 1602–1603 р. Газі-Гірей II зимував у Белграді, де зустрівся з новим турецьким командувачем Хасан-пашею. Кримці, щоправда, зимували і в інших місцевостях. Так, хан прибув до Печа, а окремі його загони були у Сігетварі, Кобані, Мохачі. Після цього хан здійснив набіг на угорські території, які контролювали австрійці, проте не здобув стільки добра, на яке розраховував. У 1603–1604 рр. Газі-Гірей II сперечався з новим турецьким командувачем, який хотів вказувати кримцям, що їм робити. 4 тис. татар Тохтамиш-Гірея брали участь у облозі Естергома. 1605–1606 рр. загони кримців та черкесів воювали під Уйваром проти трансільванців Іштвана Бочкаї⁶.

⁶ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу*, К., 2016, с. 21–37.

Одним з тих, хто залишив один з найбільш детальних описів кримців, був Джон Сміт. Цей англієць воював у складі військ Жигмонда Баторі проти турків та татар у битві між річкою Олт та горою Ротентон у 1602 р. Трансільванцям активну допомогу надавали австрійці. Проти європейців-християн воював кримський хан на чолі війська з 40 тис. Вершники Нідерштальта та Мавазо були переможені військами супротивника, татарський воєначальник Бей-огли закритим шкваром стріляв у небо для воїнів Вельтуса та Обедвіка. Татари змусили європейців відступити за частокіл та штурмували табір християн незважаючи на втрати. 1300 чи 1400 вершників на чолі з графом Мельдрічем врятувались втечею. Інші були вбиті або потрапили у полон. Одним з бранців став Джон Сміт. Воєначальники Нідерштальт, Мавазо, Вельтус, Зарвано, Бавель загинули у битві⁷.

У 1597 р. Газі-Гірей II спробував домовитись про мир з проавстрійським правителем Трансільванії Жигмондом Баторі. У 1599 р. дипломати австрійського кайзера домовлялись з ханом про мир. Вони були готові сплачувати за нейтралітет хана 20 тис. золотом, а також погодитись на визнання Трансільванії та Волощини васалами Кримського ханства. Готовність кримців йти на перемовини була обумовлена ускладненням відносин Газі-Гірея II з Османською Імперією. Кримський хан вів перемовини з кайзером. У 1598 р. перше кримськотатарське посольство, на чолі з Дьордем Рацем та Олександром Палеологом прибуло до кайзера. Взимку 1599 р. хана представляли Ахмед-ага, Анто-ага, Алогазі (Алі-Газі). Подальші три посольства кримців очолював Олександр Палеолог. Про те ким були голови кримських посольств 1610, 1628, 1640, 1646 рр. невідомо. Кримське посольство у 1633 р. очолювали Ахмед-ага, Байрам-ага, Карагьоз Хаджі-ага, Муртаза. У 1636 г. послом був Алі-ага, у 1643 р. – Байрам-газі⁸. Юрій Крижанич відзначав, що проти

⁷ В.М. Калашников, *Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII – первой четверти XIX столетия)*, Днепропетровск (Нова Ідеологія), 2013, с. 15–17.

⁸ М. Іваніч, *Участие крымских татар в военных походах турок...*, с. 40–42; В. G. Williams, *Op. cit.*, р. 31; Халим Гирай Султан, *Op. cit.*; М. Ivanics, *The Military co-operation of Crimean khanate...*, р. 284, 289, 298; М. Ivanics, *Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból*, Keletkutatás, Budapest, 1989, old. 27–59; М. Ivanics, *Krimi tatar követjárások a becsi udvarban 1598–1682...*, old. 41–50;

німців кримці вдало воюють використовуючи мобільність і легку озброєність свого війська. Проти німців, які були озброєні вогнепальною зброєю та мали важкі лати, татари вели війну таким чином, що вони здалека оточують колом і всі околиці спустошують. Німці, вимушені до дій внаслідок голоду, вимушені залишити свій добре захищений табір і послаблені не в змозі чинити опір татарам⁹.

У 1630 р. до шведів прибуло кримське посольство. Кримський посол Камер-ага пропонував Густаву-Адольфу обрати один з трьох напрямів (проти німців, поляків чи росіян). Шведський король обрав німецький, тобто австрійський напрямок. У 1632 р. прибувший до Криму шведський посол Бенджамін Барон зустрів тепле ставлення з боку Джанібек-Гірея, який був ладний ослушатись султана і замість війни проти Сефевідів спрямувати війська в Угорщину проти австрійців. За це хан просив грошей. Шведський посол був направлений до Стокгольма разом з кримським послом Нуралі-огланом. У Стокгольмі вони не застали короля, а шведський риксрод (державна рада) не став без короля виносити рішення. Кримський та шведський емісари рушили у Німеччину, де Густав-Адольф надавав допомогу тамтешнім протестантам проти австрійців. Проте в одній з битв шведський король загинув. А. Оксеншерн відмовився платити кримцям і не вважав реальним союз з кримцями¹⁰.

У 1655 р. кримський хан вів сепаратні перемовини з Габсбургами. Ханський дипломат перебував на аудієнції у кайзера. Це не був єдиний випадок посольств до австрійців. У 1656 р. при дворі Габсбургів з'явився Мейдан-Газі-ага та Мустафа-ага, у 1658 р. – Девлет Алі-ага, у 1661 р. – Кантемір-мірза, Бахадур Ак-ага, Таймас, Газібек, у 1662 р. – Газі Арслан-мірза. Незважаючи на інтенсивні відносини з Віднем, кримцям довелось виступити союзниками Османів.

M. Aslan, *Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania...*, р. 199; М. Іванич, *Посольства кримських татар при венском дворе в 1598–1682 гг.*, *Turcica et Ottomanica*: сборник в честь 70-летия М.С. Мейера, Москва 2006, с. 226–236.

⁹ М.Н. Бережков, *План завоевания Крыма составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем*, Санкт-Петербург, 1891, с. 69–83.

¹⁰ В.Е. Возгрин, *Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI–XVIII вв. в архиве ЛОИИ СССР АН СССР*, *Вспомогательные исторические дисциплины*, вып. IX (1978) 320–326.

Вже у 1663 р. кримці брали участь у черговій турецько-австрійській війні. Вони були відправлені на захід спустошувати місцевості як акінджі. У своїх набігах кримці дійшли до Сілезії, Моравії та Австрії. Загалом було знищено тридцять два села. Також вони зібрали розвідувальну інформацію для турків. Пол Ріко вказував, що тоді татари спустошили Угорщину, Сілезію та Чехію. У ясир було взято 150 тис. християн. У 1664 р. за Варшавським миром турецькі та союзні з ними війська виводились з Трансільванії. Ця країна була окупована ними у 1657–1664 рр. внаслідок недалекоглядної політики Дьордя Ракоці II¹¹.

У 1667 р. повертаючись з посольства в Данію Ахмед-ага відвідав Австрію. Наприкінці 1668 р. з посольською місією прибув Ак-Газі-ага. У 1669 р. повертаючись з шведської місії у Австрії побував Арслан-ага. Спеціальна ж місія до Австрії на чолі з Мехмед-мірзою була спрямована наприкінці того ж року. У 1673 р. до австрійців прибуло посольство Ахмед-аги, у 1674 р. – Каніса Імбріса-аги, у 1675 р. – Хасан-аги, у 1676 р. – Абд ал-Гані-аги, у 1677 р. – Таймас-аги, у 1679 р. – Абу-л-Хайра-аги, у 1680 р. – Кюльгазе-аги, у 1681 р. – Ахмед-аги та Мустафи-аги. Ім'я посла, що прибув до Австрії у 1682 р., невідоме. Кримці надсилали своїх послів до кайзера, тоді коли Османи з ними не ворогували, а наприкінці XVI ст. Газі-Гірей II надсилав посольства до австрійців тому, що у нього були напружені відносини з Османами, внаслідок інтриг Сінан-паші¹².

За доби Великої Турецької війни (Війни Священної ліги, 1683–1699 рр.) кримський хан на чолі основних татарських сил

¹¹ Я.О. Федорук, *Op. cit.*, с. 90–91; В. G. Williams, *Op. cit.*, р. 31; М. Ivanics, *Krim-tatarische Spionage Im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet Während Des Feldzuges Im Jahre 1663*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1–2 (12) (2008) 119–133; М. Ivanics, *Krimi tatar kovetjarasok a becsi udvarban 1598–1682.*, old. 41–50; Д. Хайдарлы, *Молдавия и Крымское ханство 1718–1774*, Stratum Plus 6 (2003) 249–250; М. Иванич, *Посольства крымских татар.*, с. 226–236; В.М. Калашников, *Op. cit.*, с. 42–47.

¹² В. G. Williams, *Op. cit.*, р. 29; В.П. Шушарин, *Трансильвания в соперничестве Османской Империи и Габсбургов*, Османская Империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, ч. 1, Москва 1998, с. 320; М. Ivanics, *Krimi tatar kovetjarasok a becsi udvarban 1598–1682.*, old. 41–50; М. Aslan, *Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania.*, р. 200, 205–210, 212–213; М. Иванич, *Посольства крымских татар.*, с. 226–236.

прийшов до Угорщини. Він спробував залучити до антигабсбурзької коаліції Швецію, проте правитель цієї країни був зайнятий війною проти Нідерландів та Данії. За християнськими джерелами кримців було 50 тис. За іншими, більш об'єктивними свідченнями, їх було коло 20 тис. За іншими даними, 6 тис. кримців було поблизу Відня. Частина татарських сил залишилась на Поділлі, в Очакові та Криму. Кримці у австрійській кампанії 1683 р. діяли окремо від Османів і усіяло саботували накази Кара-Мустафи, оскільки були зацікавлені в його усуненні з посади. Кримськотатарський хроніст Мехмед-Гірей повідомляв, що у кампанії брав участь Мурад-Гірей. Між Кара-Мустафою та Яном III Собеським не було буфера, який би пом'якшив удар польської гусарії по турках. Османський хроніст Джебедежі Хасан Езрі повідомляв, що поряд з турками перебувало тільки 500–600 воїнів на чолі з калгою. Він писав, що великий візир питав, де кримське військо. Хан Мурад-Гірей нагадував Кара-Мустафі про його слова, що користі від них не буде. Ян III Собеський у листі неповнолітнім російським царям Івану та Петру писав, що здобув перемогу над турками та татарами. У листі своїй дружині Марії польський король вказував, що куруци Імре Текелі разом з турками та татарами взяли в облогу Прессбург (Пожонь, Братиславу). Окрім того, він писав, що татар не бачив і не знає, де вони, під час битви під Віднем. Разом з тим кількість татар з турками оцінюються у 300 тис. В українському Чернігівському літописі вказано, що татари втекли та втратили на полі битви 3 тис. чоловік. Мехмед-Гірей повідомляв, що кримці мали охороняти переправу біля Тульна на випадок підходу сил поляків, але хан не збирався це виконувати, мотивуючи це тим, що візир принижує ставлячи вище за нього волоського та молдовського господарів. Також турецький посадовець принижував татар кажучи про те, що вони їдять смердючу конину. Хан попереджував про те, що необхідно надіслати турецьке військо та підтягнути артилерію. Візир не тільки не задовольнив його прохання, а й лаявся на хана за поради. Кримці до підходу поляків змусили відступити військо Карла Лотаринзького у 9,5 тис. У битві з ними загинув брат Євгена Савойського Людовик Юлій. Кримськотатарський хроніст вважав, що кримських татар було мало тому, що ті розсіялись по Австрії і взяли стільки

здобичи як ніколи раніше до того часу. Їхні загони дійшли до Лінца. У ясир було забрано 80 тис. чоловік. Кримці відступили з країни не входячи у зіткнення з поляками. Ян Пасек писав, що поблизу Тульна зіткнувся з куруцями Імре Тьоколі, кримцями та турками-сіпахами. Поляк вказував, що візир просив поради у хана, а той відповідав, щоб той розбирався сам, оскільки хан раніше радив відступити від Відня не очікуючи прибуття війська поляків¹³.

У 1688–1690 рр. присутність кримців у Молдавії обумовило те, що цей регіон не був зайнятий австрійцями, а у 1690 р. допомога з боку кримців допомогла Османам відвоювати Белград. Хурремі Челебі Акай, Абд ал-Гаффар Кирими та Саїд Мухаммед Різа повідомляли, що після перемоги над московцями Калісіна (Голіцина), кримці отримали перемогу над цісарцями (австрійцями) у битві під Канчанаком (Капчаком). Вони оволоділи Нісом (Нишем), Лугошем та Бельном у 1688 р. Супротивник Селім-Ґірея названий був як Герсек (герцог), якого взяли у полон та стратили у Ускюбі. У цій війні прославився майбутній хан Девлет-Ґірей II. Мехмед Рашид вважає, що битва з австрійцями відбулась у Трансільванії й там супротивником кримцям був Хейзер (кайзер). Про кейзера також згадував Абд ал-Гаффар Киримі. Сілахдар Финдиклили вказував, що у Белграді командував зять австрійського імператора Барфиш, а син Селім-Ґірея Азамат-бей змусив відступити з Бухареста німецького генерала Кейзера (кайзера). Герсеку чи Кейзеру відповідає принц-електор Максиміліан II, який правив Баварією. У 1688 р. внаслідок наступу французів у Рейнланді він був вимушений залишити Сербію і відбув на рейнський фронт, про що кримські та османські джерела не повідомляли. У будь-якому випадку кримці здобули перемогу над австрійцями. Хурремі Челебі акай приписував австрійцям бажання знищити мусульманський народ. Халім-Ґірей та Саїд Му-

¹³ В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. 601–610, 619–621, 626–640; Л. Подхородецьки, *Вена, 1683*, Москва, 2002, 98 с., Веб-сайт: Павет, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/Подхородецький_Л._Вена_1683.html; L. Podhorodecki, *Op. cit.*, s. 220–228; Т. Чухліб, *Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*, К., 2010, с. 310–314, 360–363; В.Г. Williams, *Op. cit.*, р. 31–33; Т.В. Чухліб, *Відень 1683: Україна-Русь у битві за золоте яблуко Європи*, К., 2013, с. 174–178; J.C. Pasek, *Pamiętniki*, Веб-сайт: Вільні культури, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>.

хаммед Різа повідомляли, що поблизу фортеці Вардін (Варадін, Арад) мусульманські війська були переможені австрійцями. С. де ла Круа повідомляв, що під Віднем у 1683 р. разом з Кара-Мустафою перебував кримський хан. Кримці також діяли у Сілезії та Моравії. Вони також здобули Комарно та воювали у Рааба. Г.Ф. Кає вказував, що татари рухались разом з турками у 1683 р. та підійшли до Рааба. Хан був з Кара-Мустафою під Віднем. Окрім того татари воювали й у Моравії, а також у Австрії та Сілезії. Військо Мурад-Гірея у 1683 р. теж воювало з поляками. Хани Сеадет-Гірей II та Сафа-Гірей брали участь у війні проти австрійців. Сілахдар Финдиклили повідомляв, що були чутки про те, що у 1691 р. польський король нападе на Крим, а син хана Девлет-Гірей перебуває з військом у Трансільванії, обороною Криму був призначений командувати Сеадет-Гірей. Його і призначили новим ханом. Повертаючись через Афлак (Волощину) він підозрював Девлет-Гірея у поганих намірах і карав татар за мародерство, але не встиг він дістатись Аккермана, як замість нього призначили Сафа-Гірея, а того невдовзі замінили на Селім-Гірея I. Про зміну ханів та війну проти ляхів (поляків) згадано в хроніці Абд ал-Гаффара Киримі. Поляк Ян Пасек повідомляв, що у 1686 р. Ян Собеський здійснив похід на Буджак і у Молдові кілька раз бився з татарами. Допомога кримців допомогла туркам повернути контроль над Волощиною у 1690 р. Проте Трансільванія була втрачена Османами. Новий князь Михайл Апафі II був союзником австрійців і визнав своїм сюзереном імператора Леопольда I Габсбурга. У 1694 р. австрійський імператор Леопольд I вітав Яна III Собеського з перемогою військ поляків та українських правобережних козаків у битві під Аккерманом¹⁴.

Окремо варто сказати про центральноєвропейську політику Гіреїв у XVIII ст. Кримці були активні під час чергових австро-турецької та російсько-турецької війн 1735–1739 рр. У 1737 р. кримці напали на австрійців проходячи Молдову наскрізь. Татарський

¹⁴ L. Podhorodecki, *Op. cit.*, s. 228–230; В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. 626–627; Л. Подхородецьки, *Op. cit.*; В. G. Williams, *Op. cit.*, р. 34; *История Румынии*, Москва, 2005, с. 365–367; Ф. Туранли, *Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження*, Вісник Львівського університету. Серія філологічна, вип. 53 (2011) 61–62; Абдулгффар Кырыми, *Умдет ал-ахбар*, книга I: *Транскрипція, факсиміле*, Казань, 2014, с. 150–155; А. Негри, *Op. cit.*; Халим Гирай Султан, *Op. cit.*; S. De La Croix, *Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie*, Haye, 1689, p. 171–191; G. F. Cayer, *Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne*, Amsterdam, 1761, vol. 3, p. 48–57, 65–99.

полководець Мехмед-Керим здійснив великі спустошення у Волощині й дійшов до річки Олт. Проте кримці не змогли вибити з міста Бирлад залогу австрійців¹⁵. Кримський хан Кирим-Гірей надіслав емісара Мустафу-агу до пруського короля Фрідріха II Великого. Німець запропонував кримцям виступити проти росіян та відправити військо в Угорщину, яка тоді перебувала під контролем Габсбургів. Необхідно зазначити, що у листі хана королю східний монарх висловлював захоплення військовими талантами Фрідріха під час війни за Австрійський спадок (1740–1748). Окрім того, це був вже не перший візит емісара Кирим-Гірея. Той у 1750 р. ще маючи титула сераскера Буджаку надіслав посольство в Берлін. 16 тис. татар за логікою Фрідріха II Гогенцолерна мали воювати проти австрійців в Угорщині, а у війну проти Габсбургів мали включитись Османи. А. фон дер Гольц пропонував також воювати проти Романових вказуючи, що російська імператриця Єлизавета порушила умову миру з Бахчисараєм та Стамбулом відправивши війська в Пруссію через Річ Посполиту. Німець пропонував атакувати російські землі. Хан Кирим-Гірей погодився надати допомогу прусакам за певну суму грошей¹⁶.

Проте докорінно змінила хід подій смерть Єлизавети у 1761 р. Новий російський цар Петро III поспішив укласти мир з Фрідріхом II, яким сам захоплювався. Коли А. фон дер Гольц прибув у Чапчакли, то Кирим-Гірей обляяв пруського посла за те, що Фрідріх II пішов на мир з Романовими. Він критично висловився з приводу поради пруського короля про війну з Габсбургами. Кирим-Гірей сказав, що австрійці не зробили нічого поганого, проте такі погоджувався на війну з ними і обіцяв 50 тис. війська. До кримців мали прибути гроші від пруссів у кількості 450 гаманців, потім мали прибути ще 200 гаманців. Проте відсторонення Кирим-Гірея від влади у 1762 р. турками зробило неможливим союз з Пруссією¹⁷. Австрієць Н. Клеєман у 1768 р. проїздив територіями Крим-

¹⁵ Д. Хайдарлы, *Op. cit.*, с. 67–272.

¹⁶ А.М. Пономарев, *Внешняя политика Крым-Гирея*, V научные чтения памяти У. Боданинского, Симферополь, 2013, с. 58–59; Т. Мундт, *Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновения между Россией и Турцией*, Известия Таврической архивно-ученой комиссии, т. 43 (1909) 1–34; Шарль де Пейсонель, *Записки о Малой Татарии*, Дніпропетровськ, 2009, с. 54–66.

¹⁷ Т. Мундт, *Op. cit.*, с. 35–53.

ського ханства і залишив по собі цікаві нотатки про цю державу¹⁸. Австрійці ж брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. на боці росіян. Шахбаз брав участь у війні 1787–1791 рр. між Османською імперією, ногайцями Єдисана та Буджака, з одного боку, і Російською та Австрійською імперіями, з другого. Коли австрійці у 1787 р. здобули Ясси, то війська Шахбаз-Гірея змогли відвоювати у австрійців це місто. Контроль над містом вдалось утримувати протягом 74 днів, але, не отримавши допомоги з боку сераскера Ізмаїла, татари та ногайці були вимушені відступити під тиском російських військ. Шахбаз вказував, що його військо малочисельне і просив допомоги в Османів, але так і не дочекався її. У 1789 р. Османи змусили його зректись ханського титулу. Австрійці мали бої з турками. Битви з татарами та ногайцями здійснювали здебільшого росіяни¹⁹.

Таким чином, ми прийшли до таких висновків. Тривалий період часу в XVI ст. Кримське ханство виступало як союзник Османської імперії і учасник походів Османів на територію австрійської частини Угорщини та власне Австрії. Безпосередні дипломатичні відносини Кримського ханства з Австрійською імперією були встановлені за правління хана Газі-Гірея II, коли внаслідок дій турецьких посадовців загострилися відносини Гіреїв з Османами. XVII ст. стало часом піку контактів кримців з австрійцями. На нього прийшлося більш як 20 посольств. Це, однак, не виключало участі кримців на боці Османів у австро-турецьких війнах 1593–1606, 1663–1664, 1683–1699 рр. Під час цих війн кримці здобули низку перемог над австрійцями й були одними з найбоєздатніших частин турецького війська. Під час кампаній у Центральній Європі татари вводили значну кількість населення у ясир. Не виключали Гіреї й спільних дій зі шведами проти Габсбургів. У XVIII ст., перебуваючи під міцним контролем з боку Османів, Гіреї вже не могли вести сепаратні перемовини з австрійцями. Австрійці у війнах 1735–1739 та 1787–1791 рр. воювали проти кримців, проте не зовсім вдало. Війна проти австрійців була предметом перемовин кримського хана Кирим-Гірея з пруським королем Фрідріхом II.

¹⁸ Н.Э. Клеemann, *Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских*, Санкт-Петербург, 1783, [8], 250 с.

¹⁹ Халим Гирай Султан, *Op. cit.*

Гульнара Абдулаєва

ПЕРША ОКУПАЦІЯ АБО ОПЕРАЦІЯ “КРИМ”

8 квітня 1783 р. маніфестом Російської імперії було проголошено, що “півострів Кримський, острів Тамань та вся Кубанська сторона” прийняті під російську державу¹. Одразу після підписання документа до усіх іноземних дворів були надіслані офіційні звернення імператриці Єкатерини II. По-суті, це були виправдальні послання, у яких мовилося про ніби-то вимушений крок – приєднання Криму². Проте ані Франція, ані Англія, ані Австрія, ані Пруссія, не висловило добрих побажань у зв'язку з окупацією Кримського ханства. Адже сучасники тих подій добре розуміли, що все здійснювалось шляхом обману та насилля.

Вперше ідея ліквідації ханства та приєднання нових земель до Росії пролунала у 1762 р. Саме тоді канцлер граф Михаїл Воронцов представив цариці проект під назвою “Записки о Малой Татарии”³. У проекті він ретельно виклав, яку користь отримає Росія, коли ханство опиниться у складі імперії. Пропозицію взяли до уваги. А через шість років почали реалізовувати.

У 1768 р. Росія, яка вдерлась у межі Кримського ханства, спровокувала міжнародний конфлікт, що вилився у війну між нею та Османською імперією й Кримським ханством. Після смерті у 1769 р. талановитого полководця кримського хана Крим Гірея, татарська держава вступила у смугу неприємностей. Вона помітно здала свої позиції, особливо після поразок при Ларзі (Картальська битва), Кагулі та Бендерах у 1770 р.⁴

Ще перед самим початком військових дій Єкатерина II пише головнокомандувачу 2-ї армії генеральну Петру Паніну про те, що прагне схилити кримськотатарський народ до відмови від османського впливу та привести у підданство російське⁵. Проте ця ідея

¹ *Манифест императрицы Екатерины Великой о присоединении Крыма, Тамани и Кубанской земли к России*, Известия Таврической ученой архивной комиссии 42 (Симферополь 1908) 90.

² *Ibid.*, с. 88–90.

³ Г.Л. Кессельбреннер, *Крым: Страницы истории*, Москва 1994, с. 12.

⁴ Ф.Ф. Лашков, *Шагин Гирей, последний крымский хан*, Симферополь 1991, с. 6.

⁵ *Ibid.*, с. 7.

зазнала фіаско – кримські татари не бажали ставати російськими підданими.

У Петербурзі прийняли рішення перейти до силового підкорення, проте для цього варто було відвернути увагу противника. Тож російська сторона запропонувала османському уряду почати мирні переговори. Порти, яка не прагнула затяжної війни, погодилась на переговори⁶. Поки влітку 1772 р. тривала підготовка до перемовин у обраному сторонами місті Фокшани, російський уряд готувався укласти угоду з кримським ханом. Згідно цього документа ханство офіційно мало би бути оголошено незалежною державою. Проте ця угода була одразу відкинута кримським ханом Сагіб Гіреєм⁷.

Тут варто зробити невеликий відступ. По суті Кримське ханство завжди було незалежною та вільною державою. Проте в цьому випадку Росія “натякала” на Османську імперію, з якою ханство пов’язували давні та тісні відносини. Кримські татари з повагою ставились до османського султана виключно як до халіфа всього мусульманського світу, кримськотатарські аскери зобов’язувались брати участь у війнах Османської імперії. До другої половини XVIII ст. османські султани домоглися впливу на процес обрання кримського хана з династії Гіреїв. Власне, виходячи з цього, Росія зробила висновок, що ханство “Залежне” від Порти. Правильніше буде сказати, знайшла причину, аби як завжди виступити в ролі такого собі “миротворця”, ігноруючи той факт, що ханство завжди було й залишалось незалежною державою. Щодо думки самих підданих хана, то вона, як водиться, не враховувалась.

Поки у Фокшанах російські дипломати вперто доводили османським дипломатам, що мешканців ханства варто позбавити від “залежності” Порти⁸, на півострів у терміновому порядку були введені війська 2-ї російської армії під командуванням князя Василя Долгорукова⁹. На той час сили кримців були зосереджені на основному театрі бойових дій, на Дунаї. Підкреслимо, що в Криму не

⁶ Е.И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир*, Москва 1955, с. 153.

⁷ В.Е. Возгрин, *История крымских татар*, Санкт-Петербург 2013, т. 2, с. 348.

⁸ Е.И. Дружинина, *Op. cit.*, с. 169.

⁹ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 9. Долгоруков замінив Паніна на посту командувача 2-ю армією у 1770 р.

було основної армії, тож росіяни не зустріли особливих перешкод. Для початку російська сторона все ж намагалась мирно схилити кримських татар до союзу¹⁰. Проте, незважаючи на всі зусилля, перемовини з кримським ханом та бейською верхівкою не привели до бажаного результату. Як тільки у Порті стало відомо про дії росіян у Криму, султан перервав Фокшанський конгрес. Він відмовився продовжувати перемовини щодо миру до того часу, поки не припиниться окупація півострова та тиск на його мешканців з боку російських окупаційних військ.

Утім, до такого плину подій у Петербурзі були готові. Єкатерина та її оточення не збирались відступати. До Криму Василю Долгорукому була направлена депеша, в якій рекомендувалось діяти згідно раніше отриманих інструкцій¹¹. 19 вересня 1772 р. князь Долгоруков влаштував на піострові каральну акцію, припинення якої зупинила тільки вимушена згода кримського уряду підписати внутрішню угоду про так звану “незалежність” ханства¹². Згідно статтям цього документа, Крим втрачав заступництво Османської імперії, більше того, втрачав місто Керч та фортецю Ені-Кале, а також погоджувався на розміщення російського гарнізону у великому селищі Ах’яр¹³. Трактат був підписаний 12 листопада 1772 р. в Карасубазарі¹⁴. Тож Ханству була силою нав’язана формальна та практично нікому непотрібна “незалежність”.

Можливо, все б склалось інакше, якби у Стамбулі не помер султан Мустафа III і до влади не прийшов його слабовільний брат Абдул-Гамід I, який підписав з Росією у 1774 р. Кучук-Кайнарджийський мир, за яким кримські татари були визнані “вільними та абсолютно незалежними від усякої сторонньої влади”¹⁵. Мир був підписаний – Ханство стало незалежним. Проте Єкатерину та її фаворита Григорія Потьомкіна цікавило питання приєднання Кримського ханства до Росії. Потьомкін виношував ідею завоювання Криму, а після й Османської імперії, на уламках якої він

¹⁰ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 9.

¹¹ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 349.

¹² *Ibid.*, с. 349.

¹³ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, т. 4, с. 332.

¹⁴ *Ibid.*, с. 333.

¹⁵ Е.И. Дружинина, *Op. cit.*, с. 349.

мріяв відродити Візантійську імперію. Це був так званий "грецький проект", реалізація якого передбачала перекроювання карти Південно-Східної Європи¹⁶.

Ігноруючи умови мирної угоди 1774 р., Потьомкін починає втручатися у внутрішні справи Кримського ханства. 21 квітня 1777 р. на ханство був обраний Шагін-Гірай¹⁷. Скориставшись зміною влади в Бахчисараї, Потьомкін віддає наказ оточити Кримській півострів кораблями з моря, закрити порти та силою зброї спонукати кримських татар підкоритися Росії¹⁸.

Власні дії він коментує як пряму вказівку нового кримського хана Шагін-Гірая, хоча той про "власні вказівки" нічого не знав. Все це робилося, аби люди піддалися на провокацію та підняли заколот проти свого ж хана. Як і очікувалось, повстання спалахнуло 2 жовтня 1777 р. та було жорстоко придушене силою російської зброї¹⁹.

Заколот став приводом введення додаткових військ на півострів, які жорстоко розправлялись з кримцями. Лише за офіційними доними загинуло 12 000 мирних мешканців²⁰. Як повідомляв очевидець цих подій, караїмський священник Азар'я, російські солдати страчували не лише кримських воїнів, але й жінок та дітей²¹. Смерті піддавали цілі родини воїнів, які були запідозрені в заколоті. Під час бойових дій був зруйнований Акмеджит, спалені Карасубазар та Кефе, загинуло близько 600 родин – російські солдати "не залишили у живих ані дітей, ані жінок"²². Цей планомірний та цілеспрямований терор здійснювався за сприяння та заохочення Потьомкіна.

Одночасно Потьомкіну спала на думку ідея вислати з півострова християнське населення – урумів (нащадків давніх еллінів)

¹⁶ В.Н. Виноградов, *Греческий проект Екатерины II и Григория Потёмкина*, Москва 1985, с. 25.

¹⁷ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 20.

¹⁸ Р. Куртиев, И. Абдуллаев, *О дне национального движения, 1777 год*, Голос Крыма 25 (1999) 7.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Ф.Ф. Лашков, *Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г.*, Записки Одесского общества истории и древностей 14 (1886) 91–156.

²¹ Азарья бен Илиягу, *События случившиеся в Крыму в царствование Шагина-Гирея хана*, Караимская жизнь 6 (Москва 1911) 52–79.

²² М. Улькюсал, *Крымские тюрко-татары вчера, сегодня, завтра*, машинописный пер. с турецкого, Стамбул 1980.

та вірмен²³. Складнощі полягали в тому, що кримські християни залишались підданими кримського хана та міняти свій статус не мали жодного бажання. Але в хід пішли російськи штики, тож кримським християнам мимоволі довелось покинути рідні землі²⁴.

Тим часом агенти Потьомкіна цілеспрямовано налаштовували кримськотатарське населення проти хана. Саме вони пропагували ідею звернутися до Потьомкіна, аби переобрати нового хана. І вже у 1780 р. знайшлися ті, які направили до графа делегацію з вимогою переобрати нового хана. Проте Потьомкін свідомо повернув посланців зі шляху та радив визнати ханом Шагін-Гірая. Граф, без сумніву, розумів, що такими діями він впливає останню краплю до чаші терпіння кримських татар, це відповідало його інтересам. Адже тепер можна було безперешкодно видалити з Криму Шагін-Гірая, знечоливши таким чином його уряд. По двох роках князь починає квапити імператрицю вчинити рішучі дії по відношенню до Криму²⁵. Потьомкін пропонує генеральний план приєднання ханства та додає, що зараз саме той час, позаяк європейські держави заклопотані власними проблемами та чинити перешкод не будуть: “Представьте же сие место в своих руках, увидите вдруг перемену счастливую для Государства Вашего... Сколько проистечет от того выгодностей: изобилие, спокойствие жителей, а от того и население, умножение доходов, господство непрекословное Черным морем. Доходы сего полуострова в руках Ваших возвысятся. Одна соль уже важный артикул, а что хлеб и вино... Я еще повторяю, Всемилостивейшая Государыня, мое усерднейшее представление, что нужно спешить исполнением сего. Вы впоследствии времен дознаете, сколько делается затруднения, есть ли сие не учинится”²⁶.

Не можемо сказати, що Єкатерина не подумувала про включення до своїх володінь вигідної території Кримського ханства, проте, зважаючи на наявні документи та листи, її до цього всіляко підштовхував Потьомкін: “Естли же не захватите ныне, то будет

²³ Ю.А. Кулаковский, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, К. 1914, с. 154.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Г.Л. Кессельбреннер, *Op. cit.*, с. 46.

²⁶ *Ibid.*, с. 49.

время, когда все то, что ныне получим даром, станем доставать дорогою ценою. Извольте рассмотреть следующее... Положите ж теперь, что Крым Ваш и что нету уже сей бородавки на носу... Приобретение Крыма... Удар сильный – да кому? Туркам. Сие Вас еще больше обязывает. Поверьте, что Вы сим приобретением бессмертную славу получите, и такую, какой ни один Государь в России еще не имел. Сия слава проложит дорогу еще к другой и большей славе, с Крымом достанется и господство на Черном море... От Вас зависеть будет запирасть ход туркам и кормить их или морить с голоду. Хану пожалуйста в Персии что хотите, – он будет рад. Вам он Крым поднесет нынешнюю зиму, и жители охотно принесут о сем просьбу..."²⁷

Щодо кримського хана Потьомкін волів помиляться. Князь не міг не знати, що подібних намірів хан не мав у 1782 р. і не міг мати. Хан не збирався міняти рідний Крим на чужу Персію, адже він плекав власні плани щодо створення незалежної Чорноморської держави.

Імператриця погодила план свого фаворита. Все відбулось доволі швидко. Потьомкін доручив генерал-поручику графу де Бальмену посилити охорону кордонів Кримського ханства, а вже на початку квітня 1783 р. запропонував від імені імператриці Шагіну Гірею залишити престол. Ані армії, на яку можна було б спертися, ані можливості щось змінити в цій ситуації, хан не мав. Тому йому нічого не лишалось, як залишити Бахчисарай. А в Петербурзі так поспішали з приєднанням нових земель, що не вважали за потрібне вимагати від кримського хана офіційного зречення від престолу. Тут варто звернути увагу сучасних істориків на той факт, що на сьогодні не існує документа про офіційне зречення останнього кримського хана Шагін Гірея, про який вперто писали та сьогодні продовжують вперто говорити російські історики.

Тим часом Єкатерина з нетерпінням чекала свіжих звісток від свого фаворита та слала листи, у яких настійливо прохала поквипитись зайняти Крим. Потьомкін не зволікав, він писав, що привів до присяги все населення Кримського ханства. Проте на-

²⁷ Г.Л. Кессельбреннер, *Op. cit.*, с. 46.

справді жодної офіційної присяги не було й бути не могло! Проте в цілому народ ніхто до уваги не брав, бо для кріпосної Росії це було природним явищем.

До квітня 1783 р. на півострів були стягнуті додаткові російські війська і 8 числа в усіх містах та великих населених пунктах був зачитаний маніфест про приєднання Криму, Тамані та Кубанських земель до Росії²⁸. Причому в Петербурзі зовсім не зважали на те, що цей маніфест був прийнятий незаконно, а кримські татари не згоджували приносити присягу, а тим більше переходити у підданство чужій державі-агресору.

Щодо Османської імперії, то остання, підбурювана Францією, почала військові дії у 1787 р. з метою відірвати від Росії півострів. Однак ці мляві військові дії закінчились підписанням Ясського миру, за яким Північне Причорномор'я, включаючи Крим, залишалось за Росією.

Наступного року почалась активна колонізація півдня – територію Кримського ханства стали активно заселяти переселенцями з різних регіонів Російської імперії.

За цю авантюру Потьомкін отримав титул князя Таврійського. Саме йому належала ідея витіснити кримських татар за межу колишнього ханства. Проте депортувати корінне населення, як декілька років тому кримських християн, він не міг, з огляду на можливу негативну реакцію західних держав. І тоді йому спало на думку розгорнути масштабну кампанію з роздавання ханських земель, хоча ці дії були не зовсім зрозумілі іноземним представникам. Ось як про ці події писав граф Роже де Дама, який на той час перебував у Єлисаветграді (сучасний Кропивницький), тож безпосередній свідок діяльності намісника півдня у 1780-х рр.: “Я постійно зіштовхуюсь з новими фантастичними азійськими примхами князя Потьомкіна. За півгодини він пересуває цілу губернію, руйнує місто, аби заново відбудувати його в іншому місці, засновує нову колонію або фабрику, змінює керування провінцією, а потім перемикає усю свою увагу на влаштування свята чи балу...”²⁹

²⁸ *Маніфест імператриці Єкатерини Великої...*, с. 88–30.

²⁹ *Memoires du comte Roger de Damas. Russie-Valmyetarmee de Conde Naples (1787–1806). Paris. 1912*, Старина и новизна 18 (Санкт-Петербург 1914).

На великих територіях, що простягнулись від Бугу на заході до Кубані на південному сході, від Полтави на півночі та, включаючи Крим на півдні, Потьомкін залишався необмеженим володарем. І саме на цих землях він розгорнув свою бурхливу діяльність. Тільки за власною особою князь закріпив 85 тисяч земельних угідь.

Величезні земельні площі колишнього Кримського ханства отримувало російське дворянство, зазвичай ті його представники, які раніше намагались завоювати симпатії тепер вже "світлішого князя Таврійського". Не обійшов він увагою поміщиків, сановників імператорського двору, офіцерів, і навіть дрібних чиновників. Роздаванням земель займався особисто Потьомкін. Наприклад, він визначив, що поміщики мають право отримувати від 12 до 15 тисяч десятин землі, інколи по кілька наділів. На кожні 1,5 тисяч десятин поміщик зобов'язувався поселити певну кількість кріпосних селян (не менше 15 дворів). Пільговий строк складав 10 років. Переважна більшість поміщиків (68,2%) складалась з російської військової старшини та різних вищих та середніх чиновників. До їх рук потрапили величезні земельні масиви.

Майбутньому польському королю, тоді ще князю Станіславу Понятовському, вже у 1780 р. було відведено "біля річки Інгульця, під поселення слободи, дев'ять тисяч десятин землі"³⁰. Трохи пізніше у землях ногайців 18 тисяч десятин отримали камергер Ніколай Загряжський та його дружина Наталія Кирилівна, уроджена Розумовська. В подальшому їх маєток був проданий князю В. Кочубею. 12 тисяч десятин отримав "по відведенню" і колишній фаворит Єкатерини II сенатор Пьотр Завадовський, шість тисяч – князь Голіцин та багато інших. Указами Єкатерини II, ордерами Потьомкіна відводились великі земельні наділи: графу Безбородьку, Воронцовим, графині Браницькій, Рахманову та іншим. Наприклад, маєток російського поета Гаврила Державіна вже у 1780 р. складався з 7346 десятин землі³¹. Він розташовувався на Херсонщині на землях Джамбулукських татар.

Після окупації Криму ногайців, які мешкали за межами півострова, витіснили з рідних земель – одразу спорожніло до 96 по-

³⁰ *Державний архів Херсонської області*, ф. 14, оп. 1, спр. 1198, арк. 18, 19.

³¹ *Ibid.*, оп. 2, спр. 2, арк. 4зв, 5.

селень³². До нашого часу збереглися такі населені пункти, як Сарибулат (нині Новотроїцьке Генічеського району), Мустокой (нині Петрівка Генічеського району), Каракуй (нині Сівашське, Генічеського району).

У новоствореній Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейну належало 200 000 десятин землі, графу Мордовінову – 60 000, а графу Дурново – 50 000. У Херсонській губернії, як засвідчують статистичні відомості, 1207 поміщиків володіло 421 397 десятинами землі. Найбільші мастки мав князь Михаїл Романов – 74 000 десятин, князь Трубецький – 26 000, князь Гагарін – 13 000.

Як пізніше повідомляв кримський красзнавець Василь Кондаракі, до 1786 р. більшість мешканців Карасубазара полишили місто та перебрались на Кавказ. І це враховуючи той факт, що місто було центром одного з 6-ти каймаканств, адміністративно-територіальних повітів, що розділяли півострів. До складу Карасубазарського каймаканства входило 10 кадиліків, кількість поселень яких нараховувала 342³³.

Розпочалась цілеспрямована політика витіснення корінного населення Таврійського краю, Росія всіляко заохочувала переселення. Уряд надавав велику допомогу іноземним переселенцям, вони отримали доволі великі наділи землі (до 65 десятин), звільняючись від рекрутської повинності та податей на 30 років, отримуючи право займатись промислами. Навзамін вони мали присягнути на підданство Російській імперії та селитись колоніями.

У самому Криму після завоювання Росією, через масові роздачі та розкрадання земельного фонду російськими чиновниками, кримські татари опинились у становищі безземельних батраків. Лише за період з 1783 р. по 1793 р. у них було відібрано понад 350 тисяч десятин родючої землі. Місцевому населенню заборонялось користуватись лісами, з них вимагали плату за користування чаїрами, водою, пасовиськами, заготівку дров та сіна, хоча усім цим до 1783 р. люди вільно користувались, оскільки це було власністю

³² *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, т. 9: *Памятная книжка Таврической губернии*, Симферополь 1889, отд. 2, с. 8.

³³ *Державний архів Автономної республіки Крим*, ф. 315, оп. 1, спр. 1525, арк. 178–230.

джемаата – місцевої мусульманської общини. Самим розчерком пера все це переходило у власність новоявленого “господаря” з оточення російської імператриці з числа російського дворянства. Так, секретар князя Потьомкіна Попов отримав у самому Криму 27 900 десятин та дачу в Тавелі (4 300 десятин), граф Безбородько – 18 000, контр-адміралу Ушакову дісталось 8 500 десятин кримської землі, полковнику Куликовському – 2 900 десятин біля селища Кокташ. Сам Потьомкін залишив за собою Саблі (3 470 десятин), Байдарську долину, Форос та Мелас. Надвірному раднику Оспуріну дістались землі сіл Ускут, Айргуль, Кучка, Мустафа-аг’я-Кой, Сарча, Кіят, Кизилташ, Дегірменкой та ін. – всього 1 000³⁴. Таким чином, було роздано більше 400 тисяч десятин земельної площі Криму. За короткий час сотні тисяч кримських татар стали безземельними. Лише небагато з них зверталось за відновленням справедливості до суду, проте такі тяжби тягнулись довгі роки.

Одразу після окупації Криму 1783 р. кримські татари почали відчувати утиски і в релігійному житті. Царські урядовці втручались у діяльність мусульманських общин, суворо регламентуючи виконання правил та норм їх релігії. Так, у 1788 р. арештам, побиттю та висилці з Криму були піддані багато мулл та голів місцевих мусульманських общин Євпаторійського та Перекопського повітів. Цивільний губернатор та управляючий Криму Каховський звернув увагу на те, що вони молились та здійснювали жертвоприношення, на його думку, “не у строки, встановлені Магометом”, вбачаючи у таких діях державну зраду. Він розробив план боротьби з “непокірним” мусульманським духовенством та подав його Потьомкіну. План передбачав, що всі ці мулли мають бути піддані тілесному покаранню: одні з них мають бути биті батогами на “місці злочину” в селах в присутності старійших кримських татар, інші – у Сімферополі у присутності представників дворянства. Вибір покарання на користь побиття батогами та висилки за межі Криму, на думку Каховського, визначався тим, що смертна кара могла бути сприйнята духовенством та населенням як мучеництво за віру. Невдовзі всі мулли Євпаторійського та Перекоп-

³⁴ Ф.Ф. Лашков, *Сборник документов по истории Крымско-татарского землевладения*, Известия Таврической ученой архивной комиссии 26 (Симферополь 1897) 26.

ського повітів, які здійснили моління та жертвоприношення, були покарані та кинуті до Сімферопольської в'язниці, а потім відправлені до Кременчуга³⁵.

Після ліквідації ханства Потьомкін, який відчув себе господарем, не припинив каральних акцій з метою силою замирити місцеве населення. Спалахи збройних повстань, що почалися у часи захоплення Криму, продовжувались і в майбутньому. Запідозрені в агітації чи симпатіях до Туреччини карались нещадно, умиротворення краю відбулось тільки після знищення великої кількості татар³⁶.

У 1784 р. за наказом князя було знищено 30 тисяч кримських татар, проте число жертв, вже у мирний час, невідомо. Збереглися свідчення про прагнення місцевої влади приховати обсяги репресій, а також особливості прийнятих заходів, вочевидь, жорстоких навіть для того часу. Так, у донесенні з Карасубазара від 28 квітня 1783 р. мовилось про таємну екзекуцію “ще над кількома злочинцями”, а також згадувалось про 46 покараних каторгою та побиттям нагайками³⁷. Колишнє Кримське ханство було повністю розорене. Ось що писав з цього приводу історик Сергій Бахрушин у 1936 р.: переможці “опустошили страну, вирубили деревья, разломали дома, разрушили святилища и общественные здания туземцев, уничтожили водопровод, ограбили жителей, надругались над татарским богослужением, выкинули из могил и побросали в навоз тела их предков и обратили из гробницы в корыта для свиней, истребили памятники старины” і, на додачу “установили свое отвратительное крепостное право”³⁸. На підтвердження цьому у Дубровіна знаходимо такий документ – лист князя Александра Прозоровського князю Григорію Потьомкіну від 30 липня 1777 р.:

“Исполняя повеление вашей светлости поручил я генерального штаба обер-квартирмистрам, подполковнику Бердяеву и майору Фохту, снять в Крыму все достойные примечания виды

³⁵ Д. Асанова, *Черное столетие (1783–1883)*, [електронний ресурс], режим доступу <http://cidet.info/ru/publications/Ocherki/index.html>.

³⁶ Б. Вольфсон, *Присоединение Крыма к России в 1783 г.*, Исторический журнал 3 (1941) 61.

³⁷ Б. Вольфсон, *Op. cit.*, с. 63.

³⁸ С. Бахрушин, *Основные моменты жизни Крымского Ханства*, Материалы по археологии и этнографии Таврики 3 (Симферополь 1993) 319–339.

и старинные здания с нужною в округе их сетуациею, тожь и в фасаде, только не знаю в состояниии-ли они сие хорошо выполнитъ, однакожь сколько можно предписал я стараться оные показать в проспекте (перспективе?), из чего наилучше видны будут все развалины древностей, которые по окончаниии и не умедлю вашей светлости представить, соблюдая до пресечения дней моих все совершенное почитание и глубочайшую преданность"³⁹.

Наведений текст підтверджує те, що російські завойовники мали на меті знищити самобутню кримськотатарську культуру та насадити власну.

Відзначимо, що після влаштованої Потьомкіним подорожі імператриці до Криму, землі кримських татар продовжували роздаватись, а на середину XIX ст. ці землі розкупались. Створювались нові маєтки з новими власниками, які стали переселяти до нових володінь своїх кріпаків з російських маєтків. За період з 1783 по 1854 рр. лише російських кріпаків було переселено 45 702 особи. У ті ж роки до Криму активно запрошувались іноземні колоністи, їх число становить 8 934 особи, або 11% від усіх мігрантів⁴⁰.

Усе це стало причиною масового виїзду корінного населення – кримських татар за межі Криму. Перший масовий вихід відбувся після 1783 р., другий – після війни 1812 р., тоді за кордон виїхали переважно татари Буджаку та Едісана (заперекопські ногаї), офіційно виїхало 3 119 осіб⁴¹. На 1816 р. у Криму за офіційною довідкою Таврійської казенної експедиції залишилось всього 79 489 душ чоловічої статі, а на вересень 1821 р. – 58 160 душ кримських татар⁴².

У 1827 р. для землевласників Таврійської губернії був виданий указ, який давав право поміщикам здійснювати фактично необмежені побори з кримських татар, які мешкали на їх землях.

Протягом усього XIX ст. кримські татари полишали історичну батьківщину. У деякі періоди відтік ставав більш помітним. Так, ве-

³⁹ Н.Ф. Дубровин, *Присоединение Крыма к России [Рескрипты, письма, реляции и донесения]: в 4 т.*, Санкт-Петербург 1885, 900 с.

⁴⁰ С.А. Секиринский, *Из этнической истории Крыма и Северной Таврии*, Советская тюркология 4 (1988) 90–91.

⁴¹ Г.П. Мартянов, *Последняя эмиграция татар из Крыма в 1874*, Севастопольский листок 45–46 (1887) 2.

⁴² *Російський державний історичний архів*, ф. 560, оп. 7, спр. 29, арк. 1, 9.

лика хвиля була під час Кримської війни, її офіційно називають другою еміграцією після анексії Криму – за часи війни емігрувало “11 985 чоловічої статі душ”⁴³, з членами родин приблизно в 25 000 осіб.

Після завершення еміграції в Криму та прилеглих до нього степів залишилась 102 951 особа⁴⁴, тоді як до анексії, за різними оцінками, населення Кримського ханства налічувало півмільйона осіб (не враховуючи заперекопських степів). Наприклад, історик Федір Лашков виснував, що число лише повоєнних емігрантів дорівнювало 300 000 особам⁴⁵. Згідно турецьких джерел, у 1860 р. з Криму до Османської імперії прибуло близько 100 000 кримських татар, а за весь період цієї еміграції – близько 600 000 осіб⁴⁶.

Отже, вже в кінці XVIII ст. ліквідація Кримського ханства та розширення меж Російської імперії за рахунок його території спиралась на послідовні фази операції, яким передували створення інформаційного підґрунтя для їх здійснення. Зокрема, Російська імперія сформувала образ такого собі “миротворця”, який спершу мав намір захистити кримських татар від “гніту” Османської імперії, “подарувавши незалежність” ханові. За таку допомогу хан змушений був погоджуватись на присутність “обмеженого контингенту” російських військ на власній території. Згодом цей контингент постійно зростав. Далі настала черга “порятунку” кримських християн від “утисків” тепер вже кримських татар, у результаті частина, по-суті, кримськотатарського народу, яка сповідувала християнство, була виселена за межі ханства. Внаслідок низки подальших силових акцій та відвертої брехні росіяни спровокували виступи проти хана Шагін Гірея, які ж самі від його імені й жорстоко придушували. Не маючи змоги вести боротьбу, хан вимушений був покинути Бахчисарай, тож територія Кримського ханства фактично була окупована росіянами. У подальшому Російська імперія розгорнула планомірну колонізаторську політику

⁴³ *Російський державний історичний архів*, спр. 385, оп. 8, спр. 434, арк. 21зв.

⁴⁴ П.А. Никольский, *От Крымского ханства до наших дней*, Симферополь 1929, с. 26.

⁴⁵ Ф. Лашков, *Исторический очерк Крымско-татарского землевладения*, ИТУАК 24 (1896) 52–53.

⁴⁶ Б. Йедийьлдыз, *Османское общество*, История Османского государства, общества и цивилизации, Москва 2006, т. 1, с. 420.

на новоприєднаних землях, витісняючи корінне населення та змушуючи його емігрувати. Паралельно відбувалось формування низки міфів щодо історії "приєднання" Криму до Росії у 1783 р., які набули поширення в історіографії і якими послуговуються донині для виправдання окупації, як минулої, так і сучасної. Тож завдання науковців – дослідження та представлення власного погляду на минуле Кримського ханства, позбавленого нав'язаних російською окупацією штампів.

ТОПОНІМІЯ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ

У міру того, як минає час, відбувається переоцінка опублікованих колись наукових праць, переосмислення висловлених у них ідей із точки зору сьогодення. Стає очевидною, скажімо, складна історія становлення сходознавства в незалежній Україні, коли рушійними силами слугували щире аматорство, палкий ентузіазм, романтичне піднесення, співчуття до постраждалих від кремлівської сваволі народів, емоційні намагання розкрити “темні плями”, висвітлити те, що замовчувалося раніше, подолати дійсні чи гадані наукові тенденції доби тоталітаризму. Через це в публікації, особливо тюркологічного змісту, часто-густо потрапляли різні сумнівні тези, неперевірені факти, перекручення, фальсифікати, відверто упереджені висновки.

Доволі контроверсійну роль відіграв у всіх цих процесах самодіяльний тюрколог Валерій Анатолійович Бушаков (до 1955 року – Валерій Костянтинович Різе). Народився він 1942 року в Хабаровську у родині військовослужбовця. До призову в армію працював автослюсарем. 1972 року Бушаков закінчив факультет англійської мови Вінницького державного педінституту імені Миколи Островського. Далі займав посаду перекладача наукової літератури в Інституті тваринництва степових районів імені Михайла Іванова “Асканія-Нова”, також закінчивши німецьке, французьке та іспанське відділення Центральних заочних курсів іноземних мов у Москві. Решту мов учив самотужки. Захопившись краєзнавством, він зайнявся тюркською філологією, зокрема кримською ономастикою. На талановитого словолюба звернув увагу академік Омелян Пріцак. Користуючись політично вмотивованою зацікавленістю росіян кримською проблематикою, 1992 року в Інституті мовознавства РАН (Москва) Валерій Бушаков захистив кандидатську дисертацію “Тюркська етноойконімія Криму” і став працювати старшим науковим співробітником новоствореного Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України. Отримав він і членство в Українському геральдичному товаристві. У

2005 році Бушаков захистив докторську дисертацію “Історична топонімія Криму” з мовознавства. В Інституті сходознавства НАН України він пропрацював до січня 2006 року. Відтоді завідував кафедрою грецької філології Маріупольського державного гуманітарного університету аж до своєї смерті 2013 року.

Дослідник чимало зробив для пробудження інтересу до тюркологічної проблематики, надав допомогу фахівцям інших галузей, звернув увагу на багато важливих питань. Але численні статті й монографія Валерія Бушакова написані в стилі, дуже близькому до краснавчого, характерними для них є посилання на різні загальнодоступні довідники й енциклопедії, переважно російськомовні. Кількість використаної літератури західноєвропейськими мовами навдивовижу невелика, особливо з огляду на його колишній фах. Відчутним є також вплив ідеології пантюркізму, що затьмарює та нівелює чимало його цінних спостережень. Для основної наукової праці Бушакова “Лексичний склад топонімії Криму” (Київ, 2003) притаманне майже тотальне пояснення кримської топонімії з тюркських коренів. На превеликий жаль, уся ця топонімія спрощено розумілася ним як така, що існувала упродовж століть у незмінному вигляді. Навіть не ставилося питання, чи могли паралельно співіснувати тюркська й нетюркська назви сіл, гір, річок, місцевостей і чи не стала частина цієї топонімії тюркською вже за період перебування Криму в складі Російської імперії, коли відбулося остаточне отатарення місцевого населення. Брак посилань на джерела татарських і інших слів узагалі унеможливує верифікацію тлумачень науковця. Читачі вже звернули увагу, що “через це втрачається можливість не лише простежити часові відмінності у правописі та вимові тих чи тих слів, але й відрізнити їх від кон’єктур самого видавця”. Але ж для дослідження з історичної топонімії сенс праці полягає саме в тому, аби прослідкувати за джерелами всі трансформації кожної назви, щоб потім якомога точніше встановити етимон – слово, від якого та назва походить. Словом, “дослідник або ховає докази правильності реконструйованих ним топооснов, або просто їх не має”¹. При цьому Бушаков некритично

¹ О. Галенко, *Топонімія Криму. Справа наліво*, Український гуманітарний огляд 11 (2011) 124.

сприймав усі народно-етимологічні побудови османського мандрівника XVII століття Евлії Челебі, пов'язавши, серед іншого, виникнення стародавньої назви Мангуп із падінням столиці християнського князівства Феодоро після тривалої османської облоги у 1475 році², очевидно, тому, що правовірний турок помилятися не міг.

Ця досить сумбурна книга все ще була перейнята далеким від філології й великою мірою анахронічним перебудовним репатріаційним пафосом, тому в ній надто багато місця відводилося описам різноманітних переселень таврійських народів, які геть усі, навіть ті, що відбулися у XVIII столітті, оцінювалися пристрасно й емоційно³, присвячена ж вона великою мірою була не стільки топоніміці, скільки “відновленню національних прав народів, що перебували в складі колишнього Радянського Союзу, відродженню їхніх культур і мов”⁴. Те відродження вчений розумів дуже химерно. У книзі простежувалося настійне прагнення звести етногенез кримських татар суто до тюркських народів, утвердити своєрідну расову чистоту “тюркомовного мусульманського населення”⁵, що лише реалізувало в нових умовах накопичений у минулому потенціал. Так, зокрема, несподівано з’ясувалося, що “в гірській частині Криму з доісторичних часів і до виселення християн наприкінці XVIII ст. та депортації 18 травня 1944 року кримськотатарського народу не було різкої зміни населення”⁶. Це дуже нагадувало переконаність окремих карачаївських і балкарських авторів, що основа їхніх народів прямо сягає корінням найдавнішого населення Північного Кавказу кам’яної доби (пізнього палеоліту чи неоліту)⁷.

У повній відповідності до кемалістських доктрин, які спонукали турецьких учених шукати предків сучасних турків серед найдавніших мешканців території Туреччини, наприклад, хетів, і доводити споконвічність, одвічність мешкання турків як етнічної

² В.А. Бушаков, *Лексичний склад топонімії Криму*, К. 2003, с. 8, 13, 122, 232.

³ *Ibid.*, с. 52–54, 57.

⁴ *Ibid.*, с. 51–52.

⁵ *Ibid.*, с. 51.

⁶ *Ibid.*, с. 57.

⁷ Р.С. Тебуев, Р.Т. Хагуев, *Очерки истории карачаево-балкарцев*, Москва: Ставрополь 2002, с. 6.

спільноти в Анатолії, принаймні, з доби неоліту⁸, Бушаковим також обґрунтовувалося, що “автохтонне населення як Малої Азії, так і Таврики було стабільним упродовж століть і зрештою увійшло до складу тюркомовних етносів – турків і татар”⁹. Він прямолінійно наполягав, що “південнобережні й гірські татари є нащадками давнього автохтонного населення”¹⁰, що сягало в уяві Бушакова тих самих доісторичних часів, себто ще до появи писемності. Материкова Україна ним послідовно нехтувалася, проте наполегливо проводилася паралель між Таврійським півостровом та Туреччиною, де, на думку вченого, відбувалися абсолютно ідентичні етнолінгвістичні процеси¹¹.

Такий підхід важко назвати науковим. Тим паче, що в більшості випадків, як от у справі перепису 1897 року, слід було говорити не про “росіян”¹², а про росіян та українців, адже в офіційній термінології Російської імперії етнонім “русский” поглинав собою власне росіян (“великоросов”), білорусів (“белорусов”) та українців (“малороссов”). Українські поселенці в Криму, що теж зазнали депортації 1944 року¹³, Бушаковим послідовно ігнорувалися. Це створювало ілюзію суто російської належності Кримського півострова. Виразно негативно оцінювалося автором переселення до Криму греків, які воювали на боці Росії проти Туреччини, а також представників слов’янських народів¹⁴. У його розумінні Крим мусив бути лише татарським і виключно мусульманським. Книга

⁸ Д.Е. Еремеев, *Этногенез турок (Происхождение и основные этапы этнической истории)*, Москва 1971, с. 21–23, 26–32, 42.

⁹ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 57.

¹⁰ *Ibid.*, с. 46.

¹¹ *Ibid.*, с. 57.

¹² *Ibid.*, с. 54.

¹³ Ярослав Дашкевич, “Учи неложними устами сказати правду...”. *Історична есеїстика (1989–2008)*, К. 2011, с. 610–625; Раїса Іванченко, *Український Крим*, *Українська культура* 6 (1997) 12–14; О.К. Міндюк, *Українці – корінний народ Криму*, Л. 2000, с. 26, 28; В. Сергійчук, *Український Крим*, К. 2001, 304 с.; С. Машенко, *Українці в Криму: етнодемографічні аспекти (VII–XX століття)*, *Етнічна історія народів Європи* 1 (1999) 41–44; С. Машенко, *Українська етнокультурна традиція в Криму*, *Етнічна історія народів Європи* 9 (2001) 116–118.

¹⁴ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 53–54.

була перенасиченою емоційними пасажами й аґавістичною заполітизованою лексикою, що мала створювати враження спільної долі Криму з Російською Федерацією, наприклад, “Крим пережив Жовтневу революцію та Громадянську війну”¹⁵, хоча під час більшовицького перевороту в Петрограді Таврійська губернія вже входила до складу Української Народної Республіки, потім Української держави гетьмана Павла Скоропадського¹⁶ й другу революцію пережити аж ніяк не могла, а в Україні, всупереч Бушакову, по тому відбувалося не громадянське протистояння, але Визвольні Змагання з боротьбою проти російської білогвардійської та більшовицької навали.

З мовними даними Валерій Бушаков поведився дуже вільно. Наприклад, у своїй кандидатській дисертації він стверджував про побутування в башкирів роду “карачай-кипчак” і зіставляв його з назвою ногайського селища Карачой у Дніпровському повіті Таврійської губернії, підрозділом каржау казахського роду адай, самою назвою карачаївців к̑арачай(ль)¹⁷. Тим часом насправді цей башкирський рід називався не “карачай-”, а “карагай-кипчак”¹⁸. У кубанських ногайців існувала, на додачу, родина Каракай, представники якої відносили себе до кипчаків. Топонімічною відповідністю їм обом були сибірсько-татарські села Карагай, Великий Карагай, Малий Карагай, Кошкарагай, а також давнє селище Каракай (Каракай-Кипчак) у бештаукумських ногайців. Назва башкирського роду була також близькою до етноніму “герей-кипчак” і, разом із останнім, а також зі спадковим родовим іменем кримсько-татарської династії Гіреїв, сягала монгольського племені керейтів¹⁹.

¹⁵ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 56.

¹⁶ Я. Дашкевич, *Op. cit.*, с. 621–23; В. Сергійчук, *Op. cit.*, с. 63–123.

¹⁷ В.А. Бушаков, *Тюркская этноонимия Крыма. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.06*, Москва 1991, с. 45.

¹⁸ Р.Г. Кузеев, *Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения*, Москва 1974, с. 63, 69, 114, 116, 117, 180, 185, 192.

¹⁹ Х.Ч. Алишина, *Этнический состав татар по данным топонимии*, Сибирские татары, Казань 2002, с. 197; Н.А. Томилев, *Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв.*, Новосибирск 1992, с. 44; Р.Х. Керейтов, *Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры*, Ставрополь 2009, с. 49; Р.Х. Керейтов, *К вопросу о близости родоплеменного состава ногайцев и родственных им народов*, *Этнографическое обозрение* 6 (1999) 44.

Фахівці, зокрема чільний російський дослідник топонімії Криму, доктор філологічних наук, член-кореспондент АН СРСР, академік РАН Олег Трубачов, не раз ловили цього самонадійного дослідника на нерозумінні процесів історичної трансформації фонем, на елементарному незнанні фонетики пізньоантичної й середньовічної грецької мови тощо²⁰. Стриманий, коректний і водночас максимально суворий відгук на докторську дисертацію Валерія Бушакова дав провідний український спеціаліст із ономастики, професор, член-кореспондент НАН України Юрій Карпенко:

“Найвищий і найважчий ступінь топонімічного дослідження – етимологізування. І там, де географічні назви етимологізуються легко, В. Бушаков, який знає матеріал і потрібні для етимологізації мови, робить це досить вправно. У важких випадках етимології дисертанта вже не переконують. Так, для древнього ойконіма Керч пропонується досить дика генуезька етимологія *Cherch* (Черк) “круг, коло”, що татари сприйняли з метатезою ч – к: Керч. Назва датується “не раніше XIII ст.”, бо раніше генуезців у Криму не було. Етимологія підкріплюється списком західноєвропейських ойконімів, у складі яких є корені з сенсом “круг, коло”, хоча саме в ойконімічній функції ці корені переважно не мали значення “коло, круг”.

Карпенко звернув увагу на вкрай важливу й неприємну обставину, далеку від науковості:

“Для підкріплення цієї карколомної гіпотези В. Бушаков усі згадки Керчі до XIII ст. оголошує фальсифікатами: і київський лист хозарських євреїв, який спеціально вивчав, визнавши його ідентичність, такий висококваліфікований фахівець, як Омелян Пріцак, і Тмутороканський камінь 1068 р., що містить фразу “от тмутороканя до кърчева”. Докази фальсифікації Тмутороканського каменя несерйозні до наївності: 1) фальсифікація каменя зацікавила Катерину, яка збиралася використати його як доказ давньої присутності Русі в Криму; доказ заперечується тим, що Катерина була така метка, що якби збиралася, то використала б; 2) літери каменя збігаються з літерами Остромирового Євангелія, що для висічення на камені незручно; заперечення: придивіться до Розетського каменя II ст. до н.е., до його грецького тексту (внизу) – ви-

²⁰ О.Н. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье: Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь*, Москва 1999, с. 237–238, 282.

січені на камені, твердішому за Тмутороканський (базальт, а не мрамур), грецькі літери тут дуже подібні до грецької писемної графіки того ж часу; для письма, що не має усталених традицій кам'яного закріплення, інакше бути й не могло! 3) фальсифікаторів надихнув Геродот, що описав замерзання Керченської протоки й зимові мандри тут по льоду; проте князеві Глібу в Тмуторокані й без Геродота було видно те замерзання та його практичне використання. Інакше кажучи, теза про фальсифікацію Тмутороканського каменя не витримує ніякої критики. Це – жертва, принесена заради генуезької інтерпретації ойконіма Керч, яка є безпомічною й сама по собі. З таким же успіхом можна твердити, що й “Слово о полку Ігоревім” – теж фальсифікат”²¹.

Проте за час, який минув від захисту кандидатської дисертації до захисту докторської, Валерій Бушаков дійсно спромігся таки цілком “успішно”, на підставі власних копирсань в одному-єдиному слові, причому гапаксі, що має кілька тлумачень, проголосити неприємне для нього через антиполовецьку налаштованість і згадки про кримських готів “Слово о полку Ігоревім” фальсифікатом²². Крім того, Бушаков так і не відмовився від голослівного визнання підробками ні хозарського листування, ні Тмутороканського каменя, що суперечили його фантастичним етимологіям²³. Ці його переконання не сприяли розвиткові української науки.

“Приблизно таким же, – з гіркотою констатував Юрій Карпенко, – є рівень доказовості і дискусії В. Бушакова з О. Трубачовим щодо індоарійців у Криму. О. Трубачов на доказ своєї концепції опублікував монографію (якої В. Бушаков, за його ж словами, сказаними мені, навіть не тримав у руках) й більше десятка статей, де глибоко проаналізував багато конкретного матеріалу. У вступі В. Бушаков гордовито пише: “доведено відсутність у кримській історичній топонімії індоарійських реліктів, постульованих О. Трубачовим”. А де доведено, ким – не говориться, бо в дисертації нічого такого не доведено. Упродовж 503 сторінок дослідження автор

²¹ Ю.О. Карпенко, *Ономастичні міркування*, Записки з ономастики 9 (Одеса 2005) 14–15.

²² В.А. Бушаков, *Прикметник харалужный в “Слові о полку Ігоревім” і “Задонщині” (До питання щодо автентичності “Слова”)*, Східний світ 2 (2001) 152–157.

²³ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 10–13; В. Бушаков, *Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа*, Хазарский альманах 4 (К.; Х. 2005) 118–128.

тільки 5–6 разів звертається до конкретних етимологій О. Трубацова, і жодного разу не можна сказати, що таке звернення є переможним. Це стосується і тої ж Керчі, і “ведмежої” етимології назви Артек, яка з огляду на фонетику й топонімічний контекст ліпша за “перепелину” у В. Бушакова, тим паче – за виведення назви з епітета Артеміди Ортигія, що взагалі є фантастикою, і назви найбільшої кримської ріки Салгир: у О. Трубацова це “падаюча з гір”, у В. Бушакова – “велика гірська дорога”, з киргизьким відповідником – іншого не знайшлося – й припущенням, що “вздовж ріки тягнувся великий шлях”. До списку деяких індоарійських інтерпретацій О. Трубацова (дуже незначної їх частини) вчений подає власні контрінтерпретації – тюркські, грецькі (румейські), італійські, які надто схожі на народноетимологічні переосмислення. В роботі В. Бушакова міститься цікава інформація, що в Криму близько 40 гідронімів Карасу. Але ж деякі з них у російських поселенців одержали форму Карасиха, орієнтовану на назву риби карась. Чи не плавають такі ж “карасі” у тюркських адаптаціях давніших топонімів? Взагалі, типологічна особливість саме тюркської топонімії в тому, що там панівна більшість назв абсолютно прозора, а меншість – абсолютно непрозора: Крим, Таврія тощо. У цій ситуації непрозорість означає, що назва генетично не є тюркською, а прозорість – що вона таки тюркська або добре адаптована тюрками”²⁴.

На цьому критичні спостереження професійних філологів стосовно “дикой” праці Бушакова не скінчилися. Відомий польський орієнталіст, фахівець із кримськотатарської та караїмської мов, професор, член Польської Академії Наук Генрик Янковський мусив делікатно визнати, що “монографія Бушакова..., яка мала резюмувати його дослідження, є доволі невтішною”, й відмовився брати її до уваги у своєму історико-етимологічному словникові російських топонімів Криму²⁵. Прозірливий знавець української й, зокрема, кримської топонімії, доктор філологічних наук, професор Костянтин Тищенко спостеріг, що, всупереч Бушакову, назва Мангуп не раз уживається в джерелах задовго до облоги міста турками 1475 року, тож, напевно, дійсно є доосманською й, можливо, до-

²⁴ Ю.О. Карпенко, *Op. cit.*, с. 15–16.

²⁵ H. Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Leiden; Boston 2006, p. 8.

тюркською²⁶. Лишається відкритим питання, Бушаков умисно ігнорував ці джерела чи просто не знав їх?

Зовсім непереконливою виглядає й заява Бушакова, що назва гірського масиву Бойка є спотвореним тюркським оронімом Біюк-Кая²⁷. По-перше, незрозуміло, через що і як відбулося таке спотворення, причому лише в одному окремому випадку, по-друге, оронім той має цілком аргументовану індоарійську²⁸ й деякі інші етимології, фіксуючись ще в другій половині XIV століття у місцевій епіграфіці як Поїка²⁹, отже, вже точно його не було спотворено. Сумлінний дослідник історії Криму мав би відати й цей факт. Не менш фантастичною була його етимологія топоніма Солхат з італійської мови як ‘Рову’³⁰. Назва цього міста добре пояснюється з іранських мов як ‘Червона фортеця’ й має свого двійника поза межами Таврики – Сурхкат у Согді. Подібну структуру мали наймення аланського міста Онкат і одного з давніх міст племені оногурів Багат. Пропонувалася й індоарійська етимологія³¹, яку просто було зігноровано. Проте ще більш курйозним виглядає випадок, коли Валерій Бушаков употужнився проти знаного археолога, кандидата історичних наук Юрія Шилова, з посиланням на енциклопедичний словник самовпевнено декларувавши, що назва півострова Чонгар у Присивашші не може походити від індоарійської етнічної групи чонгар, бо такої начебто ніколи не існувало³². Однак у вірменському географічному трактаті VII століття “Аш-

²⁶ К. Тищенко, *Етномовна історія прадавньої України*, К. 2008, с. 365.

²⁷ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 130, 189; В. Бушаков, *Проблематика перебування індоарійців у Північному Причорномор’ї (за топонімічними даними)*, Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць 354–355. Слов’янська філологія (2007) 19.

²⁸ О.Н. Трубацев, *Op. cit.*, с. 51, 120, 262–263.

²⁹ Н.В. Малицкий, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, Ленинград 1933, с. 9–10.

³⁰ В.А. Бушаков, *Солхат, Таврика, или Крым*, Русская речь 5 (1992) 95–96; В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 55, 237.

³¹ А.К. Шапошников, *Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья*, Этимология 2003–2005, Москва 2007, с. 273, 315; О.Н. Трубацев, *Op. cit.*, с. 267.

³² В. Бушаков, *Що означає кримський хоронім Чонгар?*, *Marra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя, Л.; К.; Нью-Йорк 1996, с. 290–291.

харацуїц” чунгари присутні среди племен так званої Сарматії³³. Історики з опертям на вірменські джерела говорять і про місто Чунгар у Хозарії³⁴, до складу якої входив на той час і Крим. Індорійський народ чонгари реально існує та дійсно мешкає в Пенджабі (Північна Індія), відомий він також в Афганістані й Центральній Азії, на що звертають увагу професійні індологи³⁵. Етнонім *čangaq*, *čangağ* вживається, наприклад, у Таджикистані стосовно хліборобської групи пар'я Гіссарської долини – мандрівних вихідців із Індії, що наймалися провіювати зерно³⁶. Тому, судячи з усього, правий Шилов, а не Бушаков.

Очевидно, індорії – таври й сінди – не повинні були псувати автохтонну тюркську чистоту Криму “з доісторичних часів”. Бушаков-Різе наполегливо видаляв з історії півострова індоріїв, іранців, германців і слов'ян. Право на існування він залишив лише тим етносам, які мешкали у Кримському ханстві на період приєднання його до Російської імперії. Дослідник також цілеспрямовано ретушував вірогідний первісний зв'язок із іраномовними народностями таких кримських етнонімів, як тат і буйтен (мойтен)³⁷. Одначе справжньою ганьбою для науки вільної України стало те, що Валерій Бушаков шляхом різних маніпуляцій повністю заперечив існування в минулому кримських готів і їхню асиміляцію татарським населенням³⁸. Солідаризувавшись для цього з точкою зору тенденційних науковців доби протистояння Радянського Союзу з Третім Рейхом і післявоєнних часів³⁹, він вдався до “класово правильного” підручника готської мови Мірри Гухман (1958), де стверджувалося, що в

³³ А.П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва 1990, с. 82.

³⁴ М.И. Артамонов, *История хазар*, Ленинград 1962, с. 126.

³⁵ С. Наливайко, *Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ*, К. 2008, с. 314–315; С. Наливайко, *Таємниці розкриває санскрит*, К. 2001, с. 217.

³⁶ И.М. Оранский, *Фольклор и язык гиссарских парья (Средняя Азия): введение, тексты, словарь*, Москва 1977, с. 31–33, 272.

³⁷ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 38–39, 46–47, 130.

³⁸ *Ibid.*, с. 33–35.

³⁹ И.С. Пиоро, *Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье)*, К. 1990, с. 6; М.Б. Кизилов, *Крымская Готия: История и судьба*, Симферополь 2015, с. 22–234, 259–264.

списку Ож'є Гіслена де Бюсбека форми слів радше не готські, а західнонімецькі⁴⁰. Цим Бушаков, слідом за антинімецьки налаштованими вченими сталінського періоду, натякав, що зафіксована Бюсбеком германська мова насправді є їдиш, говіркою німецьких євреїв. І навіть не задумувався, чому це кримські євреї мали розмовляти діалектом німецької в чужомовному оточенні.

Попри те, що під тиском обставин Валерій Бушаков був змушений визнати неприємну для пантюркістів іраномовність скіфів, сарматів, аланів і буртасів, його праця мало чим різнилася від науковоподібних топонімічних трактатів по-пантюркістському налаштованих ревізіоністів – азербайджанця Гіяседдіна Гейбуллаєва⁴¹, карачаївця Ахмата Байрамкулова⁴², татарина Мірфатиха Закієва⁴³, сповнених “патріотичних” фальсифікацій. Виникає враження, що науковець мав намір проголосити Крим заледве не прабадьківщиною тюрків.

“Додамо, – пише професор Юрій Карпенко, – що В. Бушаков так само скептично ставиться до праць Олександри Суперанської з кримської топонімії: “несистемний підхід” (це у О. Суперанської, яка є одним з творців самого поняття “топонімічна система”!), “велика кількість необґрунтованих зіставлень кримських топонімів із родоплемінними іменами тюркських народів”. При цьому сам Бушаков акцентує думку, що імена племен і родів збереглися в топонімії Криму, тобто стає в позицію Юпітера, а для О. Суперанської відводить позицію бика”⁴⁴. Так само вчинив він і з Юрієм Шиловим, як бачимо. Насправді спочатку треба було подумати про те, що в передгірному і гірському Криму більшість населених пунктів існує впродовж багатьох сотень років. Їхні назви часто склалися задовго до формування тюркських етносів взагалі як таких. Варіанти з родовими іменами населених пунктів були б прийнятними тільки за наявності документальних свідчень про перебування тут саме цих

⁴⁰ М.М. Гухман, *Готский язык*, Москва 1958, с. 13.

⁴¹ Г.А. Гейбуллаев, *Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование)*, Баку 1986, 116 с.

⁴² А.М. Байрамкулов, *К истории аланской ономастики и топонимики*, Черкесск 1995, 221, [2] с.

⁴³ М.З. Закіев, *Татары: проблемы истории и языка*, Казань 1995, 464 с.

⁴⁴ Ю.О. Карпенко, *Ор. сіт.*, с. 16.

тюркських родів. Особливо сумнівними є родоплемінні назви на південному березі, в Байдарській долині, у долинах передгір'я.

Наполягання на тюркськості більшості топонімів і наявності серед них великої кількості назв тюркських родів і племен, а також постійні апеляції до лексики давньотюркської мови, що чомусь не зазнала змін із плином часу, мусили максимально удревнити перебування татар на півострові. Доведення власної автохтонності, як і в тюркомовних народів Північного Кавказу, що теж стали жертвами страхітливої депортації, було засобом стати у власних і чужих очах “справжніми” аборигенами краю, “корінними” його мешканцями, на відміну від когось “нового” та “прийшлого”, й цим утвердити існування адміністративно-політичного утворення відповідно до його глибокої давнини, убезпечивши себе від нових виселень і територіальних претензій. Аргумент першопоселення був ключовим для відстоювання земельних прав. Крім того, предки мусили бути причетними до стародавньої державності, щоб надати своїм нащадкам можливість відстоювати свої політичні права. Подвійна ідентичність не віталася, бо важливим моментом тут була цілковита мовна спадковість між предками й нащадками, які нізащо не могли втратити предківську мову. Мова, отже, мусила бути тюркською, але при цьому дуже давньою й містити самотутню архаїчну лексику. Натомість перебування сусідніх народів у минулому на цій же території розглядалося як історична підстава для легітимізації підступної передачі їм земель, тому його слід було уникати⁴⁵. Звісно ж, утвердження ідей регіонального патріотизму задля територіальної цілісності й суверенітету розбіглося з пантюркським обґрунтуванням претензій на створення певного союзного, якщо взагалі не державного, утворення всіх тюрків під проводом турецького “старшого брата”. Але політичні мудрування й високий ступінь економічної зацікавленості в пошуку етнічно чи конфесійно близької держави-спонсора породжували, здавалося б, немислиму ситуацію ідеологічного симбіозу, в якому були суміщені й пропагандистські задіяні, хоча й різною мірою, обидві позиції⁴⁶. Також при утвердженні автохтонного статусу ставилося надзавдання

⁴⁵ В.А. Шнирельман, *Быть аланами: интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в XX веке*, Москва 2006, с. 20, 439–440, 442–466, 525–526.

⁴⁶ С.Г. Кляшторный, *Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии*, Санкт-Петербург 2006, с. 13.

будь-що дистанціюватися від тих народів, які прийшли звідкілясь здалеку та мали переважно негативну репутацію в історичній літературі, у даному разі від монголів, субетноси яких – кереїти, аргини, наймани, меркіти, сіджиути, адаргіни, баарини, бесути, ойрати, чжарчжиути й інші – взяли найактивнішу участь в етногенезі кримської гілки татар. Тюркомовні племена й народи розглядалися ніби самі по собі, поза широким етноісторичним контекстом, або, точніше, вони виступали як єдино значущі агенти історії, що визначали долі народів на велетенських теренах і діяли у відносно пасивному середовищі, маніпулюючи цим середовищем й етнічно його перетворюючи. Середовище було ніби “приписаним” до даного етносу від його родоплемінного “віку” й аж до “входження у світову цивілізацію”⁴⁷. Тому вирішальною для формування національної пам’яті визнавалася топонімічна політика. “Щоби знищити навіть згадку про те, що в Криму жили споконвіку греки, татари, вірмени та інші депортовані народи, в далекому Кремлі вирішують стерти з карти півострова його історичні топоніми, для чого приймають низку указів”, – писав Бушаков⁴⁸. Оскільки вчений сприймав дозаселення й освоєння Кримського півострова українцями та представниками інших слов’янських народів як окупацію, то він відкидав навіть думку про те, що привнесення ними власних топонімів та гідронімів, перейменування населених пунктів, важливих географічних об’єктів є закономірним процесом, виявом перебігу закорінення українців у Таврійську землю, що почався задовго до 1944 року. Насправді повсякчас і всюди, в усьому світі переселенці, приходячи на нові місця, називають їх по-своєму, нерідко на згадку про батьківщину або відзначаючи якісь характерні особливості природи, рельєфу, що їх вразили, перекладають або ж переінакшують місцеві назви, які нічого для них не означають, є незручними для вимови, негарно в їхньому сприйнятті звучать. Не завжди це цілеспрямоване зловільне стирання пам’яті про колишніх насельників. Проте вчений гадав, що українські люди мали б і далі звати села, в яких вони мешкають, – Карасубазар, Таракташ, Дуванкой чи Озенбаш⁴⁹. Читачам він пропо-

⁴⁷ С.Г. Кляшторный, *Op. cit.*, с. 14.

⁴⁸ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 57.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 80.

нував повірити, що такі назви, як Баштанівка, Журавлівка, Підгірне, Прохолодне, Рибачке, Селезнівка, Сонячногірське, Сінокісне, Тополі, Хмельове, Шафранне виникли під впливом... ідей комунізму⁵⁰! До числа “осіб минулого, котрі були канонізовані партійною ідеологією”, та “абстрактних символів партійної ідеології”⁵¹ потрапив навіть Тарас Шевченко⁵², мабуть, тому, що описував боротьбу запорозьких козаків проти татар і турків.

Незаангажовані дослідники вказують, що не комуністичний режим, але насамперед всебічні стосунки Криму з материковою Україною та постійне мешкання на території півострова сотень тисяч українців спричинилися до утвердження в топонімії Криму значної кількості українізмів, наприклад, Балки, Білоглинка, Богданівка, Великий Кут, Великий Яр, Виселки, Вишняківка, Вінницьке, Глибокий Яр, Горлиця, Дніпровка, Дорошенкове, Запорізьке, Затишне, Зелений Гай, Зелений Яр, Зоря, Калачі, Карпова Балка, Козаче, Козачий Яр, Колоски, Копані, Кринички, Криничне, Лебединка, Левадки, Лепетиха, Малий Яр, Мазанка, Ніжинське, Отари, Покоси, Полтавка, Полтавське, Сумське, Українка, Українське, Хмельницьке, Чоботарка, Чумакове, Шевченкове, Шепетівка й інші⁵³. А моторошне нав'язування ідеологічних назв відбувалося в ті ж часи й тими ж темпами і на теренах материкової України.

Наукоподібність опусу Бушакова, наявність у ньому “етимологічного” словника кримських топонімів і водночас довірливо-доступний стиль пояснення призвів до того, що його книга стала дуже популярною в різноманітних любителів історичних і мовознавчих спекуляцій. Ревізіоністські тези Бушакова, наприклад, про те, що ніяких кримських готів не існувало взагалі, проникли й у наукові публікації неприскіпливих і невибагливих авторів, особливо тюркологів⁵⁴, попри ту обставину, що належність слів зі

⁵⁰ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 79–82.

⁵¹ *Ibid.*, с. 81–82.

⁵² *Ibid.*, с. 80.

⁵³ Е.С. Регушевський, *Українські топоніми в Криму*, Культура народів Причорномор'я 1 (1997) 131; С. Машенко, *Українська етнокультурна традиція...*, с. 118.

⁵⁴ О.І. Галенко, *Іудейські громади Османської Кефи середини XVI ст.*, Сходознавство 3–4 (1998) 56–58.

списку Бюсбека до їдиш і решти західногерманських мов давно й надійно спростована⁵⁵. З почину Бушакова надмірно проливають сльози за перейменуванням таврійських топонімів окремі історики, неприязно налаштовані до українців⁵⁶. Сумно, але деякі його фантазії стосовно тюрксько-українського культурного обміну, ще й перекручені, потрапили й до серйозних праць із української етнології⁵⁷. Не без впливу праць Бушакова з'явилися й помірковано автохтоністські версії походження кримських татар, де останні проголошуються нащадками, серед іншого, далеких гунів, болгар, аварів і хозар, але в жодному разі не лиховісних монголів⁵⁸. Спонукуваний своїми специфічними переконаннями, Валерій Бушаков не зупинявся перед тим, аби консультувати, поряд із поважними вченими, різноманітних, часто не зовсім адекватних і позбавлених елементарних наукових знань провінційних краєзнавців, які, відкинувши офіційну науку, прагнули без особливих складностей витлумачити з тюркських мов геть усі українські антропоніми й топоніми свого краю. Вочевидь, йому була потрібна не стільки історична правда, скільки напівхудожня версія, здатна сконструювати етногенетичний міф і пом'якшити національні травми. Та гадається, що з часом українській науці вдасться подолати всі ці перекося й вийти на якісно новий рівень орієнталістики взагалі й кримиознавства зокрема.

⁵⁵ Ханс-Файт Байер, *История крымских готтов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*, Екатеринбург 2001, с. 265–266; Н.А. Ганина, *Крымско-готский язык*, Санкт-Петербург 2011, 288 с.

⁵⁶ Н. Яковенко, *Вступ до історії*, К. 2007, с. 261.

⁵⁷ В.Г. Балушок, *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*, Біла Церква 2008, с. 233–234.

⁵⁸ Л.В. Войтович, *Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу*, Біла Церква 2009, 218 с.

Володимир Потульницький

ДО ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ ГІПОТЕЗИ,
АБО ЯКИМ ЧИНОМ КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ
ПОСТАЛО В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ МОНАРХІСТІВ
У НІМЕЧЧИНІ У 1943 РОЦІ?

Наприкінці лютого – на початку березня 1943 р. Павло Скоропадський, як він зазначив у своєму щоденнику, вперше свідомо переконався в тому, що у разі постання в майбутньому української гетьманської держави необхідним є створення Української національної армії¹. Відразу за цим записом був зроблений і наступний – про доконечну потребу розробити стратегію економічних і політичних стосунків у Чорноморській політиці. Щодо цього гетьман записав у щоденник про необхідність приділити особливо пильну увагу Криму і кримським татарам². Судячи зі щоденника, який гетьман вів в еміграції доволі ретельно, в 1920–1930 рр. за Крим і кримських татар він жодного разу не згадував. Беручи цю обставину до уваги, ми зацікавлені спробувати тут дати відповідь на такі питання:

1. Які фактори сприяли постановці гетьманом на порядок денний кримського питання взагалі і кримських татар, зокрема, саме у 1943 році?

2. Які конкретні заходи здійснив Павло Скоропадський для розробки кримського питання?

3. Які наслідки могла би мати кримська політика гетьмана у випадку, якби хід історії пішов би інакшим шляхом?

1. Фактори

Знаходити відповідь на це питання слід, на нашу думку, взявши до уваги, насамперед, точку відліку постання проблеми перед гетьманом. Це – відрізок у чотири місяці від березня до початку липня 1943 р. Протягом зазначених чотирьох місяців 1943 р.

¹ *Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського у місті Кюснахт, Швейцарія*, Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, рукопис, Т. III-В, с. 146–147; 152.

² *Ibid.*, с. 155.

відбулася низка подій, які вплинули на активізацію цієї проблеми. Якщо гетьман проводив у міжнародному контексті інтенсивні переговори з представниками військових кіл і МЗС Японської імперії,³ тими самими місяцями 1943 р., в зв'язку з тим, що кампанії 1941 та 1942 років не дали остаточного визначеного результату, у Німеччині була проведена тотальна мобілізація і кількість війська була доведена до 9,5 млн. чоловік. Вирішальною битвою мала стати операція “Цитадель”, що планувалась до реалізації у битві під Курськом. Тому, готуючись до Курської битви, Німеччина, як кожен стратег, вибудовувала мету, яку слід зреалізувати після перемоги, де на першому місці стояло завдання всіляко протидіяти планам союзників завдати удар по її партнерах по коаліції – Японії та Італії, відповідно, у Тихому океані і з висадкою у Сицилії влітку 1943 р.⁴

Сторони, що воювали у Тихоокеанській війні – японці, з одного боку, і США та Велика Британія, з другого, так само готувались до вирішальних бойових дій. Крим, який перебував тоді в руках німців, цікавив і японську сторону, з огляду на долю спадщини Чингізидів, установаження буддистської теократії над світом і внутрішньополітичні японські проблеми⁵. Тоді ж були розплановані і всі заходи щодо спадщини Чингізидів у Маньчжурії та Радянському Далекому Сході⁶.

³ Див. детальніше: V. Potulnytskyj, *Political Relations of Hetman Pavlo Skoropads'kyj with Japanese Military Imperial Authorities in 1928–1943 (on the Materials of the Personal Diary of Hetman)*, Наукові записки. Інститут української археографії НАН України 19, кн. 2, ч. 1 (2009) 371–376; В. Потульницький, *Японія і українська гетьманська еміграція: основні етапи налагодження взаємостосунків (1928–1943 pp.)*, Бібліотека Інституту філології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Мовні і концептуальні картини світу 40 (2012) 318–322; В. Потульницький, *Започаткування взаємовідносин гетьмана України Павла Скоропадського з Японською імперією як результат діяльності владного тандему з прем'єр-міністра барона Г. Танаки і міністра іноземних справ К. Шідехару (1927–1929 pp.)*, Бібліотека Інституту філології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Мовні і концептуальні картини світу 45 (2013) 284–287; В. Потульницький, *Дипломатія Павла Скоропадського. Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 pp.*, X. 2014, 312 с.

⁴ Див.: A. Craig Gordon, *Geschichte Europas 1815–1980. Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart*, München 1995, S. 542–548; G. Mann, *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1992, S. 942–946.

⁵ K. Haushofer, *Japans Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meiji – Ara bis heute*, Berlin; Leipzig 1930, S. 40–45.

⁶ *Japanese History. Eleven Experts Reflect on the Past*, (Ed. in chief Gen. Itasaka), Tokyo 2003, p. 148–149.

Японці підкріпляли українським фактором свої плани щодо Маньчжурії і радянського Далекого Сходу та вживали на цій основі практичних заходів для розгортання такого напрямку (видання українсько-японського словника, перепис населення, складання карт, тощо). Водночас вони розуміли, як свідчать їхні перемовини з гетьманом, імператив можливих змін щодо політичного становища східноєвропейських держав (Польща, Румунія, Чехословаччина), та колишніх національних держав, які увійшли до складу СРСР (Україна, Білорусь), які можуть здобути змінний статус, інші кордони, та ін.⁷

Тобто теоретична робота з японського боку у випадку переможного для німців завершення Курської битви і реставрації влади гетьмана, як це останній собі уявляв, була завершена, і проблема Криму і Чорного моря у контексті розгортання вже не лише німецької чорноморської перспективи, а й гетьмансько-японських стосунків не мала бути занедбаною. Незабаром 8 квітня 1943 р. у гетьмана вперше з'явилися з метою безпосередніх конструктивних взаємних дій два офіцери – японець майор Наказава й колишній російський гвардієць полковник Ушин, який виконував при Наказаві ще і функції перекладача в розмовах з Павлом Скоропадським⁸.

Щодо зустрічі у нього 8 квітня 1943 р. з обома офіцерами Павло Скоропадський робить у щоденнику такий запис:

“Наказава цікавиться нашим рухом. Ми йому подали відомості загальні. Я маю намір з ним вряди-годи бачитися”⁹.

Разом з тим ми бачимо з появою і фігури російського гвардійського полковника, що і німці, і японці розраховували на активізацію в Криму і російського чинника, а не лише українського, тобто Крим, імовірно, планували поділити на сфери впливу між колишніми російськими й українськими монархічними колами під загальною німецькою домінацією.

⁷ В. Потульницький, *Дипломатія Павла Скоропадського*, с. 148–149; В. Потульницький, *Японія і українська гетьманська еміграція: основні етапи налагодження взаємостосунків (1928–1943 рр.)*, с. 321.

⁸ *Щоденник гетьмана Павла Скоропадського*, рукопис, Т. III-В., с. 158–159, 160.

⁹ *Ibid.*, с. 158.

Важко стверджувати, чи сам гетьман Павло Скоропадський у стосунках з обома сторонами (Німеччина та Японія) мав у планах обов'язкове синхронне проведення політики і з українцями на Далекому Сході, і з кримськими татарами – в Криму. Міркування щодо першої перспективи – далекосхідної, Скоропадський, плануючи власну політику стосовно цілей і завдань осередку Українського Союзу Хліборобів-Державників (УСХД) в Харбіні, брав до уваги у стосунках з Японією¹⁰. Як свідчить його запис у щоденнику, зроблений навесні 1943 р., обставини великої політики змусили його зважити й на другий вектор – кримський.

Якщо союзники розпланували після перемоги СРСР у Курській битві розправитися, насамперед, з основними союзниками Гітлера (завдати удару по Японії, висадитися у Сицилії), німці, протидіючи цим планам, і так само розраховуючи на перемогу у Курській битві, як прийнято у дипломатії і великій політиці, розпочали з короткого апробування у пресі проблем, які їх на цьому новому етапі війни (після Сталінграда і до Курська) найдужче цікавили і мали бути незабаром реалізовані практично.

31 березня 1943 р. відповідно до традицій попереднього зондування державної стратегії у пресі, у столичному Берлінському щотижневику “Koralle” була надрукована стаття під назвою “Дух степу” професором Берлінського університету ім. Фрідріха-Вільгельма, одним з найвизначніших німецьких орієнталістів, іраністом, тюркологом і семітологом Гансом Шедером (1896–1957)¹¹. Статтю відкривали портрети Чингіз-хана (1206–1227) і його сина та спадкоємця хана Удегея (1229–1241), та малюнок кінного вершника-монгола, написаний невідомим китайським митцем у період з X по XIII століття.

За змістом стаття торкалася надзвичайно широкого, але науково синтезованого узагальнення історико-політичних проблем Німеччини, Монголії, Китаю та Японії на основі тюркської та китайсько-монгольської династичної історії. Ця історія вибудовувалась у контексті відповіді вченого на сенсаційну розшифровку

¹⁰ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, с. 319.

¹¹ Н.Н. Schaader, *Die Stimme der Steppe*, in.: Koralle-Berlin, 31.03.1943, Heft 12, S. 436–437.

давньотюркського рунічного письма монгольського кагана Більче від 735 р. н.е., здійсненого 25 листопада 1893 р. данським науковцем Вільгельмом Томсеном.

Зміст статті, як це завжди бувало у таких випадках, мав стати науковою підставою для проведення політики на завойованих територіях, і відповідно до трактування знаного вченого, авторитетність і доказовість висновків якого у науковому світі ні в кого не викликала сумніву. Відведення чільного місця цій статті у столичному часописі, який читала вся націонал-соціалістична та військова еліта Рейху також свідчила, що проблеми розподілу всієї спадщини Чингізидів – Сибірської, Кримської, Казанської й Астраханської, а також суспільних стосунків на основі її актуалізації перебували у полі зору Німеччини.

Вагомим було й міркування про те, що Крим, який на той час належав німцям, може стати важливим і мало не єдиним найближчим форпостом у німецькому проникненні на Близький Схід. За статистичним переписом 1939 р. Кримська АРСР мала 1 126 824 населення. Татари в ньому склали меншість, приблизно одну чверть, проте мешкали не роз'єднано, а суцільною етнічною масою¹².

Обидві сторони – і японці, і гетьман – не кидали слів на вітер щодо подальших зустрічей. 16 квітня 1943 р. до гетьмана знову прибули Наказова й Ушин і відбулася зустріч у розширеному складі, на якій з українського боку вже були присутні не тільки гетьман з дружиною, але й Шемет, Гомзин та інші члени гетьманського руху. На цій зустрічі, зазначив Павло Скоропадський, гетьманці виклали японцям та росіянам усе в загальних рисах (щодо планів гетьманського руху)¹³.

Через місяць, 12 травня 1943 р. гетьман знову зустрівся з Наказовою. Довго сидячи, як писав Павло Скоропадський, вони обговорювали комплекс проблем, які виринали в зв'язку з попередніми зустрічами та подіями, що відбувались у світі¹⁴. Про російського гвардійського полковника Ушина на цей раз у записках не згадано,

¹² В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець, упорядник Ю.М. Кочубей, К. 2011, с. 257.

¹³ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, Т. III-В, с. 160.

¹⁴ *Ibid.*, с. 163.

а це могло свідчити про те, що японці, ознайомившись глибше з перспективами гетьманської України, зрозуміли, що у своєму баченні завважених проблем можуть обійтись і без російського чинника.

2. Заходи

Тут слід зазначити, що на час появи навесні 1943 р. у баченні гетьмана проблем Криму і кримських татар, гетьманський еміграційний рух переживав не найкращі часи. По-перше, повністю згорнулися перемовини з Англією, США та Канадою, де протягом міжвоєнної доби існували потужні осередки гетьманського руху. По-друге, гетьман завжди відчував брак коштів на підтримку і розвиток очолюваного ним руху. В часи війни ця проблема постала особливо гостро. По-третє, гетьман, який був суто військовою людиною, не мав у своєму середовищі, на відміну від усіх втягнених у війну сторін, науковця на взірць Шедера, який міг би обґрунтувати його дії з ученого погляду і підвести під них відповідну наукову концептуалізацію, яка б відповідала реальному станові речей, з одного боку, і українським гетьманським потребам у сфері політики, з іншого.

Саме тоді – в першій половині 1943 р. – в середовищі гетьмана опиняється молодий галицький греко-католик гетьманського спрямування, філолог, історик та орієнталіст Омелян Пріцак (1919–2006). Стосовно його першого візиту до будинку родини Скоропадських, розташованому у містечку Ваннзее під Берліном, гетьман записав у щоденник:

“21 липня 1943 р. Був Пріцак. Справив гарне враження. Їде в галицьку дивізію (дивізія СС Галичина – *В.П.*). Спочатку на навчання в Брно, в школу”¹⁵.

Тут варто вказати, що Омелян Пріцак листувався з Павлом Скоропадським з приводу видання брошури “Родовід Скоропадських” іще 1938 р. Після листа О. Пріцака до гетьмана з цього приводу від 11 березня 1938 р. Павло Скоропадський відіслав Осипові Назаруку до Львова 28 березня цього самого року копію листа Пріцака з проханням узяти довідки і надати йому інформацію щодо персони молодого гетьманця. Гетьман написав тут наступне:

¹⁵ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, Т. III-В, с. 172.

“Відносно генеалогічних відомостей і праці, що її Вам надіслала Єлизавета (донька гетьмана (1899–1976) та його особистий секретар – *В.П.*), вони зроблені моєю жінкою (Олександрою Дурново-Скоропадською (1878–1951) – *В.П.*). Копію листа до мене від 11.03.1938 р. пана Пріцака зі Львова з проханням прислати знімки в зв’язку з написанням (ним – *В.П.*) дослідження при цьому долучаю. Я йому ще не відповів, зроблю це, коли Ви мені остаточно скажете Ваш погляд щодо його персони”¹⁶.

Вже 14 квітня 1938 р. гетьман знов пише Назарукові з приводу О. Пріцака:

“Молодому Пріцаку я вже написав, що радий йому допомогти в справі розробки родоводу Скоропадських”¹⁷.

Окрім того, Омелян Пріцак іще 1939 р. відзначився у Львові такою своєю ранньою працею, як “Майбутність України на Сході”, у якій торкнувся проблем Криму, Чорного моря, столиці хозарів Ітилю (теперішньої Астрахані), Персії, Багдада і Тегерана в широкому синтезі, тобто торкався проблем, які науково обґрунтував у згаданих статтях Шедер¹⁸. Посприявши через військові кола Німеччини О. Пріцакові у його подальшому вишколу в провідних орієнталістів Берліна, Павло Скоропадський, найбільш імовірно, покладав на молодого гетьманця надії, що вчений-початківець роз’яснить йому проблеми кримських татар, уже не кажучи про ширші орієнтальні проблеми, які перебували у річищі окреслених зацікавлень німців і японців. Саме в цьому контексті гетьман помістив у щоденнику таку інформацію про О. Пріцака:

“Був Пріцак. Його звільнено від військової служби, і він повертається до наукової роботи”¹⁸.

Програма, яку молодий гетьманець, звільнившись від планованого німцями навчання на вояка дивізії СС “Галичина”, почав

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 37, 42. Лист П. Скоропадського до О. Назарука від 9 листопада 1938 р.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 43.

¹⁸ О. Пріцак, *Майбутність України на Сході*, Українське юнацтво, Л. 1939, число 2, с. 37–39. Випуск часопису вшановував папу Римського Пія XI (1857–1939).

¹⁹ *Щоденник гетьмана Павла Скоропадського*, Т. III-В, с. 189.

з притаманною йому німецькою пунктуальністю реалізовувати з половини 1943 р., і яку він спланував з німецькими орієнталістами для власного вишколу на філософському факультеті Берлінського університету з фаху “сходознавство” (1943–1945 рр.) була наступною: тюркологія (Аннамарі фон Габайн, A. von Gabian); османська дипломатика (Гельмут Шеель, H. Scheel); тюркська історіографія, турецька народна література (Рихард Гартман, R. Hartmann); османська філологія (Ян Рипка, J. Rypka)²⁰. Як, щоправда, повідомляє сам Омелян Пріцак: “Через кілька місяців Гартман захворів і передав мене під опіку своєму колезі Гансу Гейнріху Шедеру”²¹. Завдяки цьому О. Пріцак спромігся вийти на самого Шедера, що мало б якнайкраще влаштувати і гетьмана, і його німецьких колег з військового відомства, а японців – і поготів.

3. Наслідки.

Конкретно, хто з провідних держав осі Берлін-Рим-Токіо де і як володарюватиме, найбільш імовірно, мали визначити після перемоги німців під Курськом і повалення ними СРСР, а також подальших, остаточних перемог японців на Тихоокеанському фронті бойових дій проти США. Також, у разі перемоги, Шедер з колегами-орієнталістами мав здійснити ширше аналітичне дослідження, що його було деталізовано згідно з їхніми науковими розвідками, котрі ішли в руслі запитів політики. Як видно з наступних публікацій Шедера, деталізація, котра вже була готова, так і залишилась незапитаною Третім Рейхом після 1943 р.²²

Скоропадський і далі зустрічався з японськими офіцерами (Йомадою та Наказавою) включно до 2 листопада 1943 р.²³ Однак

²⁰ Т.М. Сидорчук, *Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О. Пріцака в Національному університеті “Кієво-Могилянська Академія”*, XVI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (Київ, 11 жовтня 2012 р.), К. 2012, с. 63.

²¹ О. Пріцак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*, К.; Кембрідж 1991, с. 72.

²² За останнє твердження свідчить наукова стаття Шедера, надрукована ним вже по війні у Базелі, де він далі розвиває свої думки, викладені ним у 1943 р. у згаданій статті “Дух степу”. Див.: Н.Н. Schaeder, *Ernst Hersfeld und die iranische Altertumskunde*, *Sonntagsblatt der Basler Nachrichten*, Basel 1948, 42 Jahrg. Nr. 6, S. 23–24.

²³ *Щоденник гетьмана Павла Скоропадського*, Т. III-В, с. 158, 159, 160.

події, що розгорталися на радянсько-німецькому й американсько-японському фронтах бойових дій змусили усі сторони (гетьмана, німців та японців) згорнути цю програму і зосередитися радше на внутрішніх проблемах.

На радянсько-німецькому фронті 6 липня 1943 р. відбулася переломна Курська битва, а тим часом японці переймалися проблемами організації дієвого тотального опору імперії флотам союзників у Тихому океані, з паралельним виходом на мирні переговори, і, втомившись від війни, почали міркувати про можливість підписання миру зі США²⁴. У середині 1943 р. мрія японців про утворення Тихоокеанської імперії швидко була зруйнована: союзники назад відвоювали південно-західні території Тихого океану і невдовзі відновили кордон через острови²⁵.

Проте злам у війні не на користь японців наступив щойно після 1943 р. Оточення імператора інтенсивно взялося готувати мирні переговори, керуючись думкою, що коли Японія не годна перемогти своїх ворогів, їй, аби вистояти, слід досягти миру, поки ще не все втрачено. Песимізм стосовно переможного закінчення війни посилювали страхи, що радикали в армії запровадять “імперський комунізм”, тобто диктатуру, якщо становище Японії все погіршуватиметься²⁶. Відповідно, доконечна потреба зосередитися на життєво необхідних, першочергових завданнях уже власного виживання як держави, змусила японців припинити стосунки з гетьманом на території Німеччини.

Гетьман, своєю чергою, зосередився на проблемах проекту створення власного українського війська, працював над написанням меморандумів Альфредові Розенбергу, генерал-фельдмаршалу фон Кейтелю, та іншими проблемами²⁷. У зовнішньополітичній діяльності він цікавився проблемами данського посольства, а також Туреччини (де за розгортання гетьманського руху відповідав сотник М. Забіла), та Швейцарії (де аналогічну місію виконував П. Ковалів);

²⁴ J. Fairbank, E. Reischauer, A. Craig, *East Asia. Tradition and Transformation*, Boston 1973, p. 816.

²⁵ A.G. Craig, *Geschichte Europas 1815–1980*, S. 541.

²⁶ J. Fairbank, E. Reischauer, A. Craig, *East Asia*, p. 816.

²⁷ *Щоденник гетьмана Павла Скоропадського*, Т. III-В, с. 220, 222, 264.

у внутрішньополітичній – працював над розробкою проблеми регентства на випадок його загибелі, створював звернення до гетьманців уніатського віросповідання, писав пісню для гетьманського руху, та з Омеляном Пріцаком оздоровлював студентське середовище від ідей інтегрального націоналіста Дмитра Донцова²⁸.

Омелян Пріцак до кінця війни займався наукою в Берліні у професора Шедера. Як свідчить листування молодого вченого зі своїм науковим опікуном, 1944 р. він, у контексті наукових зацікавлень Третього Рейху ще шукав публікації про Тамерлана і Заратустру, готував свою докторську дисертацію, їздив у наукові кількомісячні відрядження до Праги, щоб працювати в архівах і бесідувати з чеськими орієнталістами²⁹. Для цього Шедер надав рекомендацію Омеляну Пріцаку до відомого чеського орієнталіста, професора Карлового університету Яна Рипки (1886–1968)³⁰. Цей вчений, як знаний ісламіст, ще у 1920–1930-х рр. присвятив низку наукових статей взаємовідносинам та листуванню Богдана Хмельницького з урядовими чинниками Оттоманської Порти та Кримського Ханату³¹.

Водночас із липня 1943 р. по січень 1945 р. Омелян Пріцак регулярно працював з гетьманом Скоропадським, допомагаючи йому розв'язувати різноманітні проблеми гетьманського руху³². Останній запис про Омеляна Пріцака з'явився у гетьмана вже на останньому році війни – 16 січня 1945 р. Саме тоді гетьман особисто задокументував гетьманську політичну належність Омеляна Пріцака, якої він дотримувався. У цей день гетьман записав:

“Приходили студенти. Між ними наш гетьманець Пріцак. Як змінюються часи. Донцов, котрий раніше був їхніх богом, тепер студентами різко критикується. Це оздоровлення”³³.

²⁸ Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, Т. III-В, с. 177, 224, 270, 189, 242, 259, 261.

²⁹ Науковий архів НАУКМА, ф. 10, оп. 1, спр. 1812, арк. 1–5. Лист професора Г. Шедера до О. Пріцака від 23.09.1944 р.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Див.: J. Rypka, *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnickij*, *Z Dejin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo), Praha 1928, S. 482–498; Ders.: *Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickij*, *Archiv Orientalni*, Praha 1930, vol. 2, n. 2, s. 262–283.

³² Щоденник гетьмана Павла Скоропадського, Т. III-В, с. 189, 258.

³³ *Ibid.*, с. 261.

Заразом проблема Криму і кримських татар у баченні гетьмана внаслідок поразки німців повністю згорнулася, як і всі орієнтальні проблеми в цілому. Це, втім, не завадило О. Прицакові продовжити своє навчання в останніх з могікан німецької орієнталістики кайзерівського вишколу, яке згодом прислужилося й українській орієнталістиці, вже не кажучи про світову. Як ми бачимо, П. Скоропадський готував О. Прицака не лише на вченого, а й на тлумача орієнтальних планів майбутніх противників і союзників українського гетьманату в разі його відновлення, серед яких чільні місця мали посісти і проблема Маньчжурії та Далекого Сходу, і проблема Криму та кримських татар.

Висновки

Таким чином, у своїй стратегії на 1943 р., усупереч планам союзників їх роз'єднати, держави осі Берлін-Рим-Токіо, насамперед німці, прагнули, натомість, ще більш скріпити свій союз і консолідуватись. Для цього в контексті консолідації визрівав ініційований німецькою стороною проект нового переділу завойованого світу шляхом об'єднання японських та німецьких потуг у розподілі спадщини Чингізидів на Далекому Сході (Японія), та в Криму (Німеччина).

Проте всі ці плани трьох сторін (Токіо, Берлін, гетьманський рух) залишились лише у розробленій теорії і не були втілені на практиці, оскільки в обох війнах шалька терезів дедалі більше стала хилитися на бік майбутніх переможців. Японці повністю зосередились на питаннях про організацію протидії союзникам, згорнувши в листопаді 1943 р. остаточні стосунки з українською монархічною еміграцією в Європі, уособленою колишнім гетьманом України Павлом Скоропадським. Німці програли війну, поховавши тим самим і надії українських монархістів на постановня під німецьким протекторатом українського державного утворення на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, і Крим, як його можливий майбутній стратегічний форпост у чорноморській політиці переможців.

Досліджені у цій статті фактори, заходи і наслідки щодо інкорпорації гетьманом до своїх політичних планів кримського питання носили політичний і науковий характер. Фактори були зумовлені

становищем на фронтах і реалізацією військової стратегії, з одного боку, і науковою розробкою проблем, дотичних осмисленню ролі Криму в історії і, відповідно, у можливому розвитку подій, з іншого боку. Конкретні заходи, здійснені Павлом Скоропадським, так само були політичними (зустрічі і обговорення проблем і планів з японськими та німецькими політичними та військовими чинниками), і науковими (всіляке сприяння зі сторони гетьмана вивченню проблем Криму та Туреччини його помічником у наукових питаннях Омеляном Пріцаком). Наслідки передбачались у політичному плані стосовно можливої реалізації планів Павла Скоропадського, пов'язаних з утворенням на українській етнічній території васального Третьому рейхові гетьманського державного утворення, яке мало би тісні стосунки з лояльними до Рейху кримськими татарами. В науковому плані і Шедер, і його учень Пріцак не полишили своїх студій у контексті дослідження проблем спадщини Чингізидів, історії Порти і Криму і після 1945 року, продемонструвавши своїми післявоєнними працями, які проблеми були запитувані керівництвом Рейху у 1943 році, і частково знайшли своє наукове вирішення у післявоєнні роки.

Руслана Демчук

“ЛЕГЕНДАРНИЙ СЕВАСТОПОЛЬ”: МІФОПОЕТИКА ПОСТТРАВМАТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Кримський інтертекст завжди був різножанровим та полілінійним, представлений дискурсами: “Крим як сакральний топос” (за часів князя Володимира), “Крим як загроза” (період кримсько-татарських набігів на терени України). “Кримський міф” став складовою імперської парадигми Росії, що засвідчують дискурси: “Крим як шлях до Візантії” (період кримсько-турецьких війн Московського царства та ранньо-імперської доби), “Крим як метонімія Візантії” (за часів Катерини II у річищі “грецького проекту”), “Крим як парадиз” (у Російській імперії XIX – поч. XX ст.), “Крим як втрачений рай” (після розпаду СРСР у 1991 р.), “Кримнаш” (період анексії Криму весною 2014 р.) та “Крим як Храмова гора” (період інкорпорації Криму до квазіімперії РФ з другої половини 2014 р.), про що вже йшлося, зокрема на Першій конференції “Крим в історії України”, відповідно й у першому випуску часопису “Наш Крим”¹. Наразі варто зупинитися на особливостях радянського періоду.

Кримську АРСР у складі РСФР було створено 18 жовтня 1921 р. Попереднім прагненням Курултая, що об’явив себе Тимчасовим кримським парламентом (грудень 1917 р.) до скликання Законодавчих зборів чинили опір як німецькі війська під проводом генерала фон Коша, так і денікінці, що значно полегшило приєднання півострова до більшовицької Росії. Кримськотатарська національна автономія проіснувала до 1945 р., далі була переформатована у Кримську область у зв’язку із примусовою депортацією корінного народу.

Радянський період кримського півострова представлений військово-меморіальним дискурсом “*Легендарний Севастополь*”, активованим загарбницькими діями нацистської Німеччини (1942–

¹ Р. Демчук, “Кримський міф” у контексті імперської парадигми Росії, Наш Крим, вип. I: Зб. статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяч. 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека у Старому Криму, за ред. Д.С. Гордієнка та В.В. Корнієнка, К. 2015, с. 19–33.

1944 рр.), проте започаткованим ще у Російській імперії від Кримської війни (1854–1855 рр. – перша оборона Севастополя). Війна проти Османської Порти та коаліції європейських держав, до речі, спровокована самою Росією 1853 р., була нею програна – у березні 1856 р. граф О. Орлов підписав акт капітуляції у Парижі. Здача Севастополя, яка вирішила долю війни, обернулася шоком для імператора Ніколая I, що прискорило його смерть (за конспірологічною версією – самогубство). Після Севастопольської кампанії з'являються перші зразки прозаїчного – “Севастопольские рассказы” та поетичного – “Как восьмого сентября...” кримського тексту Л. Толстого (1855 р.). Проте найбільш проникливо героїко-трагічну атмосферу передала “Солдатская песня о Севастополе”:

*Не веселую, братцы, вам песню спою,
Не могучую песню победы,
Что певали отцы в Бородинском бою,
Что певали в Очакове деды.
Я спою вам о том, как от южных полей
Поднималось облако пыли,
Как сходили враги без числа с кораблей
И пришли к нам, и нас победили.*

(О. Аптухін “Солдатская песня о Севастополе”, 1869 р.)

Поняття “колективна травма” було запропоновано дослідником катастроф К. Еріксоном 1977 р. За ним, лиха, що стосуються великої кількості людей, трансформують картину світу не лише на індивідуальному рівні сприйняття, а й по завершенні негативного впливу обумовлюють ментальну матрицю наступних поколінь².

Ментальність як картина світу є праформою його інтелектуального освоєння, коли йдеться не про осмислену систему поглядів, а про певне відчуття світу, що забарвлює його уявлення та програмує сприйняття. Зрозуміло, що віддаляючись у часі, колективна травма, породжена широкомасштабною катастрофою, набуває історичного значення зі стійкою фіксацією у ментальних структурах соціуму, чому у випадку Росії сприяла “потрійна” поразка по чергово у Кримській, Японській та Першій світовій війні.

² К.Т. Erikson, *Everything in Its Path*, Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood, New York 1978, 228 p.

Не ставлячи за мету психоаналітичний аналіз проблеми (З. Фройд "Скорбота і меланхолія", 1917 р.), варто відмітити, що у дореволюційній російській літературі таку травму було описано й передано Л. Андрєєвим через метафору "червоного сміху". Розповідь "Красный смех" була створена автором на історичному матеріалі російсько-японської війни 1904–1905 рр. Поразка у російсько-турецькій війні, яка включала відмову від Чорноморського флоту та руйнацію прибережних фортець у Криму, стала тією історичною травмою, що породила компенсаторний "севастопольський" дискурс та комплекс "загибелі ескадри", підживлений Цусимською катастрофою у травні 1905 р. й затопленням флоту у Новоросійську за прямим наказом Леніна від 18 червня 1918 р.

Травматична подія нав'язливо обертає народ до минулого, до "першопричини", у цьому випадку – Криму. "Сакральним місцем" Кримської війни став Малахів курган, де головний бастион боронив контр-адмірал В. І. Істомін. Згодом, у грудні 1917 р. на Малаховому кургані, який відтоді символізував військову звитягу імперської Росії, "революційні" матроси есмінців "Фідонісі" і "Гаджибжеї", що заперечували таку Росію, розстріляли своїх офіцерів кількістю 32 особи³.

За часів СРСР "легендарно-севастопольський" дискурс започаткував С. Сергєєв-Ценський історичним романом "Севастопольская страда" (1937–1939 рр.), присвяченим першій обороні Севастополя, що здобув сталінську премію у 1941 р. Термін "страда" обумовлений, ймовірно, метафорою "смертельних жнив". Перша "кримська" пісня Великої Вітчизняної війни "Девиз черноморцев – Победа!" (музика К. Листова, текст А. Стіврацького, В. Крахта), що народилася під час оборони Севастополя у 1942 р., активувала історичну пам'ять подій Кримської війни: "Герой Севастополь... Малахов курган... Волинский редут... Бастионы... над ними опять загремел ураган, и вновь они стали заслоном". Історичну спадковість подвигу моряків задекларовано через образ "чорного бушлату", за яким б'ється героїчне серце, символічного "каменю",

³ А.В. Панова, *Расправа матросов Черноморского флота над офицерским составом*, Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, Санкт-Петербург 2010, т. 126, с. 59–63. (История. Исторические науки).

забраного останнім матросом, що покинув Севастополь, зокрема у піснях “Раскинулось море широкое”, “Заветный камень” (у виконанні Л. Утьосова). Камінь, за дослідженням М. Еліаде⁴, стає священним тому, що освячений або жертвоприношенням (“он кровью омыт”), або клятвою (“кто камень возьмет, тот пуская поклянется...”), у цьому випадку обітницею збереження й повернення.

Крим став місцем народження вітчизняного кінематографу. Прем’єра першого повнометражного фільму “Оборона Севастополя” відбулася у Лівадійському палаці 1911 р.⁵ Кінотекст героїчної оборони Севастополя не випадково започатковано фільмом “Малахів курган” (режисерів О. Зархі та Й. Хейфіца) у 1944 р. Адже саме цей курган, залитий кров’ю, але, на відміну від людини – незнищений, вічний, став уособленням ієрофанії.

Після відвоювання Севастополя у пісні П. Успенського “Песня севастопольцев” (1944 р.) змальовано образ міста-бійця, а у пісні С. Алімова “Родной Севастополь” (1947 р.) – образ міста-героя через характерні картини буремного моря, кораблів, батарей, героїчних матросів. Прояв “сакральної константи” засвідчують рядки: “здесь кров’ю святою омыты утесы” як алюзія героїчного пафосу Кримської війни. Щоправда, у наступній пісні “Дозорная” (1950 р.) історична пам’ять від подій Вітчизняної війни дісталася лише Громадянській, “героїв-піхотинців” Фрунзе та боїв за Перекоп. Проте, з огляду на криваву вакханалію, що більшовики здійснили у Севастополі, події Громадянської війни радше замовчувалися, бо не вкладалися у задану ідеологічну схему. Як зазначив Г. Почепцов⁶, у тоталітарних суспільствах вербальна модель світу важливіша за реальний світ, тому Громадянська війна фактично відсутня у міфопоетиці Севастополя.

Як відомо, предмет або дія стає реальною тією мірою, якою вона імітує або повторює архетип (М. Еліаде). До архетипів тоталітарних суспільств належить міф про “Землю обітвану” (М. Еліаде).

⁴ М. Еліаде, *Космос и история*, Москва 1987, с. 32–33. (Избранные работы).

⁵ А.П. Люсьїй, *Грудь нерейды, ноги Лолиты: крымский кинотекст как гламур и жесть*, Наука про культуру: культурологія, kulturoznawstwo, культуроведение, Cultural Studies, culturology, колективна монографія, упор О.О. Кирилова, К. 2015, с. 210.

⁶ Г. Почепцов, *Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии*, К. 1994, 152 с.

літарної свідомості належить "прачас", що відтворюється зануренням у обставини "сакральної події", зокрема історичними реконструкціями. Таким "прачасом" радянського Криму, за нашим переконанням, стала саме російсько-турецька війна (1853–1856 рр.) з її імперською риторикою. Адже фактична поразка у тій війні, з огляду на міфопоетичні інтерпретації, обернулася перемогою "руського духу": "... за каждый клочок нашей русской земли нам платили враги своей кровью" ("Солдатская песня о Севастополе", 1869 р.).

Якщо Малахів курган став "сакральною горою" героїчної оборони, то "сакральною горою" перемоги стала Сапун-гора, де розгорнулися бої за відвоювання Севастополя у травні 1944 р. і був відкритий однойменний меморіальний комплекс (1959 р.). У знаковій пісні "Сапун-гора" (Б. Боголепова) немає прив'язки до конкретних подій, ця позачасова вершина стала новим символом спротиву Севастополя будь-якому ворогу. Вперше пісня "Сапун гора" прозвучала у 1954 р., як і найвідоміша пісня "Легендарный Севастополь" П. Градова, що стала гімном Севастополя.

У квітні 26 числа 1954 р. Верховна Рада СРСР передала УРСР Кримську область (формально на честь 300-річчя "воз'єднання братських народів", фактично як плату імперії за лояльність колонії), майже спустошену, після депортації кримськотатарського народу й занедбану, яка потерпала від нестачі води та без газогону. Показово, що обидві пісні з'явилися одразу після перепорядкування Криму, на нашу думку, як латентна негативна реакція російських митців, шовіністично налаштованих щодо України.

Пісня Градова вже не містить згадок про будь-які окупації Севастополя, проте остаточно формує міфічний образ "непрístupного" міста-фортеці, де "на крымских берегах воевали наши деды" (місцеві витоки мему "діди воювали", що є означником трансформованого архаїчного культу предків). Разом із апеляцією до героїв Кримської війни у пісні вперше звучить пересторога майбутнім ворогам, як то: "встретим мы гостей незванных истребительным огнем". У тексті особливо наголошується на тому, що Севастополь – "гордость русских моряков", хоча, приміром, легендарний матрос Кримської кампанії Петро Кішка був кріпаком з Вінниччини. Проте, як з'ясувалося, Севастополь *a priori* не вкладається у профанні межі (що, зокрема, унеможливує його належність Україні), адже він є

топосом “сакральної російської/радянської географії”. Севастополь – екстериторіальна “моряцька” батьківщина, як це, зокрема, засвідчує “Севастопольський вальс” Г. Рубльова (1955 р.), що, за визначенням, “помнят все моряки”, які “вернулись домой, в край советский родной”. Таке позиціонування вивищувало статус Севастополя над рештою рядових міст Криму (хіба-що за винятком міста-героя Керчі). У 1961 р. композитор К. Листов написав однойменну оперету з лейтмотивом “Севастопольського вальсу”.

У 1960–1970-ті роки з’являються чергові пісні про Севастополь, як професійні, приурочені до річниць героїчних подій з впізнаними образами Малахова кургану, моря, маяка, так і аматорські, проте, всі з обов’язковим військовим сюжетом. Зокрема, А. Новічков написав “Севастополь – мой город родной” (1975 р.), де “гордость флота, земля непокорная” співіснувала з “славной улицей Ленина”, зловісна постать якого хоч і проглядається за кривавими подіями “смутного часу” Криму, проте, у підсумку обертається на символ “всенародної любові”. Метаморфози тоталітарної свідомості призводять, врешті-решт, до знищення або підміни негативної інформації.

Деякі “севастопольські” пісні вперше прозвучали у відповідних фільмах, приміром, “На дорогах войны” (1958 р.), “Море в огне” (1970 р.), “Подвиг Севастополя” (1971 р.). Топос війни завжди ідентифікує тоталітарні режими, які актуалізують риторіку перемоги та міфологізують військові звитяги. У радянському “червоному” календарі свято Перемоги 9 травня стає центральним, щоправда поступово втрачає пам’ять про жахливе повсякдення війни, трансформуючись у “парадний” міф із центральною постаттю генсека на урочистостях у телеєфірі. Образ військового – солдата, матроса, ветерана, зануреного у “прачас” шляхом залучення відповідних атрибутів: гімнастйорок, пілоток, бушлатів, безкозирок, червоних бантів (пізніше георгіївських стрічок), відігравав провідну роль, обертаючи церемоніал на ритуал як парад всіх знакових систем (В. Топоров). Поряд з провідними святами секулярної теології соціалізму, існували “пам’ятні дати”, де домінували військові – дні армії, флоту, танкіста, льотчика, артилериста, ракетника тощо. Радянська ідеологія, що була санкціонованою політичною міфологією, широко використовувала семантичну опозицію “мир/війна”. Передусім ідеологією обумовлювалася семантика масової пісенної культури. Радянська пісня виступала зброєю у боротьбі з ідейним ворогом:

*Песня колет, песня рубит,
Песня с нами ходит в бой.
Ох, не любит враг, не любит,
Нашей песни боевой*

(В. І. Лебедев-Кумач, "Боевая" 1940 р.)

У 1980 р. композитор Б. Чайковський написав "Севастопольську" симфонію № 3, а у 1983 р. урочисто, з імперським присмаком, відсвяткували 200-ліття заснування Севастополя. Ювілей призначили, абстрагуючись не тільки від татарського Ахтіяру (з 1239 р. півострів належав Кримському ханству, якому Московія триста років виплачувала данину), а й середньовічного Херсона-Корсуня (столиці візантійської феми Готські Клімати від 539 р. – доби Юстиніана до 1204 р. – загарбання Константинополя хрестоносцями) та древнього Херсонеса (античної колонії з VI ст. до н.е.). Тоталітарна ідеологія схильна обнуляти попередній час, починаючи свій відлік з чистого аркуша "нової ери". Знаменну подію народження імперського Севастополя супроводжував шквал нових пісенних творів, до написання яких долучилися провідні композитори, поети, виконавці СРСР, приміром, "Песню о Севастополе" композитора Є. Крилатова на слова поета І. Резніка виконав Ю. Багатіков. У "ювілейних" піснях поряд із військовим минулим, з'являються мирні атрибути міста – білі чайки, Графська пристань, квітучі акації, кораблі на рейді, проте незмінно наголошується, що Севастополь є "російським" містом: "И над Россиею, над всей Россиею плывет наш город белым кораблем" (І. Резнік). Міфологема "плавання" позиціонує екстериторіальність Севастополя, а метафора "небесності" сприймається як аллюзія сакральності. У соціалістичному уявному Севастополь обертався на біло-синє (незмінна асоціація з моряцькою тільняшкою) місто-мрію. У такий спосіб формувався потужний шар радянської міфопоетики. "Севастополь – песня моя" співали дзвінкоголосі дитячі колективи під музику Б. Мирнова, керівника хору хлопчиків. Така нечувана "оспіваність" Севастополя (понад 200 відомих пісень)⁷, що не поступалася навіть

⁷ И.В. Сибиряков, *Образы Севастополя в музыкальных произведениях советских авторов*, Вестник ЮУрГУ, т. 15, Челябинск 2015, № 3, с. 25–30. (Серия "Социально-гуманитарные науки").

Москві – столиці СРСР, компенсувала історичну травму, роз'ятрену кількарічною втратою Севастополя, а за ним і всього Криму у останній війні, на відміну від Москви і Ленінграда, яких боронили героїчними зусиллями всієї країни. Ця подія так і залишилась незагоєною раною на державному тілі, підсилена нібито “здачею” Севастополя Україні 1954 р. Пісні про Севастополь мають мілітаристське та реваншистське підґрунтя, явне або приховане за ліричним фасадом. Мікст “імперськості” та “совковості” позначав посттравматичну ментальність, що обумовлювала виразно міську ідентичність Севастополя, яка суттєво відрізнялася від загальнокримської – територіальної, або “острівної” (із переконанням, що “за Перекопом землі немає”).

На референдумі 20 січня 1991 р. було відтворено Кримську територіальну автономію у складі України. Відбулася, як гадалося, чергова “здача” Севастополя вже іншій країні – 8 грудня 1991 р. угодою про створення СНД визнавалася територіальна цілісність та недоторканність кордонів між Росією та Україною, підтверджена Будапештським меморандумом (1994 р.) та Угодою про дружбу, співробітництво та партнерство (1997 р.) відповідно до Статуту ООН.

Посттравматичний “севастопольський” дискурс тривав у період незалежної України, стимульований наявністю російського флоту, який символічно обумовлював “двохсотлітню присутність” Росії у Севастополі. Ця обставина нівелювала українську державну ідентичність півострова й стала міною уповільненої дії, закладеною під українську державність. Справжня функція ЧМФ як прихованого окупаційного контингенту була очевидним, що правда ігнорованим з боку України фактом.

Помаранчева революція (2004 р.), яка стала заявкою на відстоювання дійсної, а не формальної незалежності України, активувала пісенний мейнстрім Севастополя у раніше задекларованому напрямку, зокрема з'явилася пісня О. Городницького “Севастополь останется русским” (2007 р.). Російська група “Іван Царевич”, що виступає у стилі “епік-фолк-метал”, гастролювала 2007 р. по кораблях ЧМФ та Севастополю з реквієм-піснею “Севастопольская страда” (як алюзія епопеї С. Сергєєва-Ценського). Текст пісні та

характерна манера виконання репрезентували колективну "стражденицьку" травму, завдяки реанімації образів "братської могили кримського рейду", "Руського моря – цвинтаря кораблів", "кривавих вод Балаклави" й Малахова кургану та Сапун-гори, що обернулися на жертівники, над якими лунає "вічний скорботний стогін". З висоти "сакральних вершин" Криму Україна якось непривабливо виглядала – лише профанною годувальницею, "все-союзною житницею", як це було визначено ще за часів СРСР.

Нажаль, Україна і Крим, були топосами, що не перетиналися, бо Україна таки не спромоглася представити власну візію Криму, навпаки, офіційна влада підігрувала великодержавним амбіціям Росії. Таке "невтручання" України у проросійську політику Криму, перетворювало її, відповідно до закону ненавмисних наслідків, із суб'єкта на об'єкт політичних інтеракцій з боку тих, хто цього прагнув понад усе.

Саме севастопольський дискурс обумовив та трансформувався у наступний – "Кримнаш". Зазначений вираз став мемом т. зв. "Руської весни" як реакції на Революцію Гідності (2014 р.), коли макроетнічна/слов'янська ідентифікація українців очікувано поступилася континентальній/європейській. Проте набагато раніше у медіа-простір були запущені шовіністичні "хіти", зокрема Віки Циганової "Крым – это Россия" (2006 р. – майбутній гімн "Руської весни"). О. Міньков (Маршал), натхнений, як він сам це зазначав у численних інтерв'ю, "Харківськими угодами" 2010 р., (що стали початком остаточної здачі режимом Януковича державних інтересів України), виступив на концерті у Севастополі, присвяченому річниці Конституції України з однойменною піснею "Севастополь". Стоячи на сцені, співак відчував "за спиною великий русский город Севастополь". Незважаючи на нехитрий військовий сюжет його пісні з незмінними "дзотами", "затиснутими у зубах стрічками безкозирок", "фашистською нечестю", останній куплет виявився спрямованим у майбутнє:

*И знаем мы, что смерти больше нет,
Что с нами Бог, и в правде наша сила,
А на Востоке плавится рассвет,
Встает с колен великая Россия.*

(О. Маршал "Севастополь", 2010 р.)

Зрозуміло, у тексті, присвяченому подіям війни 1941–1945 рр., є недоречними як звертання до Бога, а не до Сталіна, так і впізнавана метафора “вставання Росії з колін”. Проте, це вже були ідеологічні меседжі, покликані кодувати вербальний простір. Отже, архетипова ситуація ідеологічного “привласнення” простору Криму тривала, доки не обернулася реальним загарбанням його території. Нарешті Імперія здобула омріяний реванш, що й задекларувала пісню І. Ісаєва “Крым Победа. Песня о Севастополе”, написаною спеціально під референдум у березні 2014 р.

Проте, нині існує проблема, що наразі усвідомлюється Росією як глобальна – наявність на півострові кримськотатарського народу, що має право на самовизначення згідно з Декларацією ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 р. (стаття № 3). Депортований 1944 р. корінний народ протягом десятиліть перебування на чужині виробив національну ідею – повернутися до втраченого Криму. У кримських татар, де б вони не жили, немає іншої батьківщини, ніж Крим; це мешканці Севастополя на питання про батьківщину переважно відповідають: “Росія”, навіть народжені у Криму. У цих протилежних пріоритетах криється кардинальне розмежування картини світу, бо ментальний образ Росії не перекриває Крим, як би не бажали імперці трансформувати півострів у ментальний Севастополь. Ментальність та ідентичність є взаємозалежними феноменами. Ментальність стосується самоусвідомлення (менталітет – самовираження), а ідентичність – переконання, що ґрунтується на співвіднесенні з раніше усвідомленими образами/моделями.

Сьогодні у Криму має місце конфлікт ідентичностей: етнонаціональної/кримськотатарської та неоімперської/великоруської, яка ґрунтується на міфологічному сприйнятті реальності. Маніпулятивна віртуальність, підсилена мас-медіа, нав’язується російському суспільству як історична достовірність, формуючи новітній дискурс, артикульований особисто В. Путіним – “Крим як Храмова гора”, тим самим вводячи у політичне поле явно міфологічний конструкт “сакральний простір”.

Проте міф не потребує жодних логічних доведень, він є досконалим у власній монолітності і домінує над раціональністю. Імпер-

ські режими, зазвичай, ґрунтуються на міфологічному хронотопі, де час може стискуватися до "сакрального", приміром, часу знаменної промови лідера, коли на міських площах встановлюють телекрани, перетворюючи індивідуальний час людини на публічний. Міфологічний час може бути еластичним та викривленим, йому не складно долучити лише запроєктовану Москву до візантійської "сакральної Корсуні" (В. Путін), минаючи Київ. Так само імперський простір може стискуватися до "сакральної точки" – Святої гори, де все суще наявне у згорнутому стані, так і нескінченно розширюватися, як простір Всесвіту, приміром, завдяки ракетам, випущеним по території Сирії з кораблів ескадри Каспійського флоту за вказівкою Путіна. "Політик – це знак, і як наслідок породжує метафори", – слушно стверджує Г. Почепцов⁸. Метафора сили держави реалізується через метафору сили її лідера. Отже, не варто реалістично сприймати вихваляння ядерною зброєю, це лише метафора статевої міці підстаркуватого політика, що, у свою чергу, демонструється через метафору ракети як фалічного символу, відповідно до ритуальної дії архаїчного вождя.

Після анексії Криму на мітингу 18 березня 2014 р. у Москві на Червоній площі Путін виступив із промовою: "Після довгого виснажливого плавання Крим і Севастополь повертаються до рідної гавані, до Росії, до рідних берегів, у порт постійної приписки"⁹. Якщо скористатися застосованою метафорою "корабля", то варто зазначити, що реально півострів був радше якорем, який міцно тримав Україну на рейді біля російського берегу. Адже геополітичний шантаж незалежної України з боку Росії завжди здійснювався за допомогою Криму (нині така місія уготована ОРДЛО). Натомість Україна розпочала мандрівку власним курсом до нових берегів, а обірваний якір допоки залишається у "рідній гавані", на дні.

⁸ Г. Почепцов, *Op. cit.*, с. 107.

⁹ "Крым возвращается в родную гавань" [Електронний ресурс], режим доступу: <http://likenews.com.ua/politics/2408726/>.

Лідія Дворніцька

НАЦІОНАЛЬНА ЕТНОСИМВОЛІКА В КРИМСЬКИХ СПОГАДАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

Значну роль у становленні суспільства й самоідентифікації народу як нації відіграють звичаї, традиції та культурні явища минулого, що акумулюють у собі світосприйняття наших пращурів, почасти закодоване в міфологемах та архетипах. При цьому ідеї, що містяться в певних образах і етносимволах, мають яскраво виражений національний характер (навіть архетипні символи на тій чи іншій території набувають певних рис та особливостей, характерних для окремої спільноти). Як зазначає В. Кононенко, “категорія символу виявляє свій зміст і наповнення завдяки активній дії багатьох власне мовних і головне – позамовних (національних, культурних, соціальних, релігійних та інших) чинників, що визначають його розуміння всіма членами соціуму”¹.

Також і характерна для художньої творчості система образів досить тісно пов’язана з національною етносимволікою. При цьому слід зауважити, що письменник-українець, навіть потрапивши на територію, де мешкають представники інших національностей, а рослинність і ландшафт мало чим нагадують звичні простори степів та лісистих гір, знаходить і виділяє у своїх творах рідні та близькі його душі й серцю образи, символи, гаму кольорів і тощо. Таку нерозривну єдність з рідною землею й багатостраждальним народом виявляло чимало письменників, зокрема Леся Українка та Олександр Кониський. І саме зараз, коли українська нація особливо потребує консолідації на максимально глибокому рівні, найбільш актуальним, на нашу думку, є дослідження і співставлення художньої спадщини митців, які чимало мандрували, при цьому повсякчас тримаючи в серці рідну Україну і помічаючи найдрібніші деталі й символи, що нагадували про Батьківщину.

Життєвий шлях і творчий доробок Лесі Українки досліджували ще її сучасники. Наприклад, І. Франко зазначав: “Вона помалу

¹ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія: навч. посібн.*, К. (Вища школа) 2008, с. 15.

доходить до того, що може виспівувати найтяжчі, розпучливі ридання і тим співом не будити в серцях розпуки та зневіри, бо у самої в душі горить могуче полум'я любові до людей, до рідного краю і широких людських ідеалів, ясніє сильна віра в кращу будучину...”².

І в радянську добу, і в наші дні життєвий та творчий шлях поетеси вивчали літературознавці, письменники, літературні критики, мовознавці та філософи, як-от: Г. Аврахов, В. Агєєва, О. Бабиш, І. Денисюк, І. Дзюба, М. Драй-Хмара, І. Журавська, О. Забужко, М. Зеров, Л. Костенко, Л. Кулінська, Г. Шевченко, А. Музичка, Є. Сверстюк та ін. Досить багато уваги приділяли дослідники (М. Антонович, М. Грушевський, В. Жадько, С. Іваницька, С. Протасова, В. Смілянська та ін.) й вивченню біографії та творчості О. Кониського.

Особливу цікавість, на наш погляд, викликає взаємна спорідненість творчого доробку Лесі Українки та Олександра Кониського, зв'язок їхніх прозових та поетичних творів з українським фольклором, а також трансформація семантичного поля міфологем та етносимволів, використовуваних для досягнення того чи іншого авторського задуму.

Процес самоідентифікації кожного члена сучасного українського суспільства, на думку В. Шевчука, неможливий без прилучення до невичерпних скарбів досвіду предків, бо ж саме таке об'єднання з “деревом нації” дає можливість відчутти себе “не лозиною на найвищій гілці, а коренем”. У такий момент людина “...відчуває нагальну потребу погнати сік зі своєї життєдайної сили таки по цьому тисячолітньому дереві, а коли так, пізнає, що вона не комаха-одноденка на цій землі, бо відчуває не тільки кровну спорідненість з усім нині сушим, але і з тими, котрі відійшли у небуття: що вона, зрештою, корінь тих, хто відійшов, носій їхнього добра, і що без неї ті, хто відійшли, по-справжньому вмерли б”³. Нині, як слушно зазначають упорядники “Словника символів”, “ми вступаємо у вік Людини, пізнання свого Родоводу, сили Творчого Духу, Мудрості Лагідного Серця. – Пізнай себе – і ти пізнаєш Всесвіт, – каже із сивини століть Віщий Голос. – Пізнай утаємни-

² Лєся Українка, *Зібрання творів у 50-ти томах*, К. 1981, т. 31, с. 254–255.

³ Л.О. Донченко, *Художні моделі національної ідентичності: Монографія*, К. 2014, с. 3.

чену Красу і Розум Символу – і ти досягнеш Світову Мудрість, – перефразовуємо ми”⁴.

Тож саме зараз найбільш актуальною, на нашу думку, є поставлена проблема: які функції виконували міфологічні архетипи та етносимволи у творах Лесі Українки й Олександра Кониського, написаних під час перебування митців у Криму. У своїй роботі ми ставимо за мету дослідити і зіставити форми втілення й функції міфологічних архетипів та етносимволів української культури у “кримських спогадах” Лесі Українки й Олександра Кониського.

Чимало письменників XIX – початку XX ст. відвідували Крим і відображали свої враження від споглядання краєвидів півострова у прозових, поетичних творах та епістолярній спадщині. Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), українська письменниця, перекладач та літературний діяч, вперше потрапила на територію Криму влітку 1890 року, коли побувала в Саках, Євпаторії (де створила поезію “Тиша морська”), Севастополі (під час морської подорожі з Євпаторії до Севастополя поетеса написала вірш “Трай, моя пісню!”) та Бахчисарая (враження, викликані спогляданням цього міста й навколишніх краєвидів, пізніше були втілені нею у трьох сонетах циклу “Кримські спогади”: “Бахчисарайський палац”, “Бахчисарайська гробниця” та “Бахчисарай”).

Вдруге письменниця повернулася до Криму в червні 1891 р. Перебуваючи в Євпаторії, завершила цикл віршів “Кримські спогади” (до якого, крім вищезгаданих, увійшли поезії “Безсонна ніч”, “На човні”, “Негода” та ін.).

Приїхавши до Криму втретє у 1897 році, Леся Українка мешкала в Ялті й створила цикл “Кримські відгуки”, що складається з віршів “Імпровізація”, “Уривки з листа”, “Східна мелодія”, “Мрії”, “Зимова ніч на чужині”, “Іфігенія в Тавриді” та “Весна зимова”, а також займалася перекладацькою діяльністю.

Востаннє поетеса відвідала Крим у 1907–1908 рр. Подорожуючи різними містами півострова (Алупка, Ялта, Севастополь, Балаклава, Євпаторія, Ялта), Леся досить активно займалася літературною діяльністю (переробила й завершила драму “У пущі”,

⁴ *Словник символів*, [О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко та ін.]; за заг. ред. О.І. Потапенка та М.К. Дмитренка, К. 1997, с. 3.

працювала над драматичною поемою “Руфін і Прісцілла”, драматичним етюдом “Йоганна, жінка Хусова”, створила поезії “За горою блискавиці...”, “Народ пророкові”, “Полярна ніч”, “Хвиля” та оповідання “Розмова”, надсилала листи до журналів і газет).

На думку багатьох дослідників, Леся Українка є одним з найяскравіших співців первозданної краси кримської природи, мариністкою, що неперевершено відобразила у своїх поетичних творах не лише багатогранність і мінливість краєвидів півострова, а й самотню історію волелюбного народу Криму, при цьому ні на мить не забуваючи про рідні українські степи та важку долю своїх співвітчизників.

Відвідував Крим досить часто й відомий український письменник, перекладач, лексикограф, педагог, адвокат, журналіст, видавець і громадський діяч О. Кониський (літературні псевдоніми – В. Буркун, Перебендя, О. Хуторянин, О. Верниволя, Ф. Горовенко та ін.). Чимало творів (зокрема відомий життєпис Кобзаря “Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя”, а також низка поезій (цикл “Скорботні пісні”) і частину прозового доробку (наприклад, оповідання “Ранком в Алупці”) митець створив, перебуваючи на лікуванні в Алупці, Ялті, Симеїзі (де у 1900 р. побачив світ 2-й том його творів під назвою “О. Кониський-Перебендя. Твори”). На думку деяких дослідників, запросив Кониського до Алупки Коцюбинський, про що свідчать рядки одного з листів, адресованого Михайлом Михайловичем у 1896 році В. Лукичу: “У нас, у Криму, як вам певно звісно, проживає О. Кониський. Здоров’я його покращилося. Сумно тільки йому в Ялті, от він і наважився переїхати сими днями в Алупку, до нас, чому і я радію вельми, бо так важко на чужині без своїх людей, що й не сказати”⁵.

І Леся Українка, і Олександр Кониський у своїх творах, написаних у Криму, оспівують не лише дивовижні пейзажі півострова, а й торкаються соціальних тем, досить часто при цьому використовуючи певні етносимволи, смислове наповнення яких або співпадає з характерним для народнопісенної творчості, або

⁵ С.О. Кочерга, *Південний берег Криму в житті і творчості українських письменників XIX століття*, Ялта 2004, [електронний ресурс], режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/kochergas/metod.html>.

дещо трансформується, а почасти й змінюється на діаметрально протилежне відповідно до авторського задуму.

Люди, живучи на землі, перебувають у тісному зв'язку з природою, і особливості ландшафту, флори та фауни, характерні для певної місцевості, зумовлюють існування кожного народу, що пристосовується до тих чи інших умов зовнішнього середовища. У фольклорних творах докладно змальовано природу країв, де жив певний народ, і яскраво відображено взаємини представників певної нації з оточуючим світом. Досить часто певні рослини і тварини у фольклорі виділяються як тотемні, набувають провісницьких, захисних чи, навпаки, зловорожих функцій.

У творчості письменників-українців рослинні символи використовуються по-різному. В деяких випадках смислове наповнення певного етносимволу співпадає з фольклорним, а іноді дещо видозмінюється відповідно до авторського задуму.

У творах Лесі Українки, написаних у Криму або ж присвячених подорожам на півострів, знаходимо чимало рослинних символів. Ось перед нами опис типової кримської флори, де кипариси – “охоронці”, а лаври – уособлення сумовитості й печалі:

З бору соснового шум тут іде /.../
Стали в саду кипариси стіною
Оберігати в оселі спокою,
Лаври – неначе зсушила журба...⁶

І раптом серед лаврів та кипарисів з'являється типовий для української народної творчості образ плакучої верби, що є символом суму, співчуття:

Тихо, журливо кива головою,
Віттям плакучим верба⁷.

У вірші “Уривки з листа” після досить докладного опису флори Кримського півострова, також зустрічаємо чимало рослинних символів, характерних для українського фольклору з дещо розширеним смисловим навантаженням. Вони не лише є уособленням певних якостей, а й являють собою своєрідне тло, на якому відбу-

⁶ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, К. 1975, т. 1, с. 108.

⁷ *Ibid.*, с. 108.

васться рух ліричного героя через часопростір (що й сам є уособленням соціуму, крізь який “проростає” поет, як крізь каміння пробивається квітка ломикамінь):

Тільки стрічалися нам земляки наші, білі берези,
Явори й темні дуби, до негоди та борвію звиклі,
Але й вони вже zostались далеко за нами,
Тільки терни, будяки та полин товаришили нам у дорозі,
Потім не стало і їх. /.../
Квітка велика, хороша, свіжі пелюстки розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробилла вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби, і терни непокірні⁸.

У вірші “Бахчисарай”, на тлі типово кримської природи з тими ж таки кипарисами-охоронцями (“Скрізь мінарети й дерева сріблесті || Мов стережуть сей тихий сонний рай; || У темряві та в винограднім листі...”) раптом з’являється одне з тотемних дерев українців – тополя, що у фольклорі уособлює жіночу долю, а у поетеси виступає хранителькою певної інформації:

І верхівіттям тонкії тополі
Кивають стиха, шепотять поволі,
Про давні часи згадують вони...⁹.

Слід зазначити, що смислове наповнення одних і тих же символів може змінюватися відповідно до авторського задуму. Наприклад, символ кипариса, що в циклі “Кримські спогади” найчастіше був уособленням охоронця, у вірші “Уривки з листа” (цикл “Кримські відгуки”) зазнає певної семантичної трансформації. На початку твору ще виявляється охоронна функція:

Як гори темніють, повиті у білі серпанки,
Вони так спокійно стоять,
Бо їх стереже колонада сумних кипарисів,
Поважних, високих...¹

Далі ж спостерігаємо зміни семантики образу: разом з іншими типово кримськими рослинами (виноград, лавр, магнолії,

⁸ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 158.

⁹ *Ibid.*, с. 107.

¹⁰ *Ibid.*, с. 157.

плющ, платани) кипарис слугує лише частиною фону, однією з “барв”, що дозволяє поетесі змалювати картину буяння південної природи і, водночас, замилування нею:

Вже поминули сади-виногради рясні, кучеряві,
Що покривають підніжжя гори, наче килим розкішний,
Ось уже й лаврів, поетами люблених,
Пишних магнолій не видко,
Ані струнких кипарисів, густо повитих плющем,
Ані платанів розкішних наметів¹¹.

У творах Олександра Кониського також зустрічаємо чимало рослинних символів, смислове наповнення яких у деяких випадках співпадає з фольклорним або вищезгаданим. Наприклад, лавр, як і у Лесі Українки, в творі Кониського – символ журливих думок:

Дрімає море, вітер спить,
суворі гори сном повиті;
німує пишний кедр; мовчить
і лавр, немов журбою битий...¹².

Але почасти значення однакових рослин-символів митці інтерпретують по-різному. Скажімо, якщо у поетеси кипариси найчастіше – дерева-охоронці спокою, то у Кониського – уособлення сонної байдужості (“Тонкі кипариси байдужії сплять”¹³).

Також можна прослідкувати трансформацію семантики одного й того ж образу в межах певного твору. Скажімо, в О. Кониського: символ кедра у вірші “Біля моря в Криму” має різне смислове навантаження. Спочатку це – уособлення суму за батьківщиною (бо ж кедри ліванські, а не кримські), причому звернімо увагу – рослини наділяються здатністю до спілкування:

Лиш кедри з Ливану в далекій чужині
журливу, скорботну розмову зняли
про край незабутній, про любов родину...
Я бачив, що з жалю тремтіли вони...¹⁴

¹¹ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 158.

¹² О. Кониський, *Вибрані твори*, [електронний ресурс], режим доступу: http://ukrlife.org/main/uacrim/love_crimeaUA1.html.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

Далі ж, як тільки в колі уваги автора з'являється береза (що в українській міфології – символ чистоти, світла, родючості, дівочої ніжності¹⁵), “балакучі” кедри разом з іншими місцевими рослинами відходять на другий план і виконують уже роль фону, втративши “здатність до спілкування”. Натомість уособленням суму за далеким рідним краєм тепер стає самотня берізка:

Одна-одинокa берізка стоїть,
на гору Ай-Петрі журливо глядить;
ні велетні кедри – сусіди німі,
ні мірти пахучі не ваблять її, /.../
Вона споминає далекі гаї,
де сестри зростають на рідній землі.
Коли б її воля, коли б її сила –
з розкішного парку туди б полетіла...¹⁶

Нерідко з'являється у творах українських митців, написаних у Криму, солярно-місячна символіка, пов'язана з язичницькими уявленнями наших предків про світобудову. Космогонічні слова-символи, введені в тексти віршів, виконують функцію ментальних кодів, що впливають на підсвідомість читача, активізуючи, акумулюючи і сприяючи збереженню історичного досвіду народу.

У творчості Лесі Українки етносимволи світлil зустрічаються досить часто. Як зазначає Г. Левченко, “...образи взаємодії світла і темряви зумовлювалися соціокультурними обставинами, у яких протікало життя Лесі Українки. Алегоричні образи ночі й поборення її силами світла – загалом типовий для світовідчуття інтелігенції межі ХІХ–ХХ віків сюжет. /.../ Візії найрізноманітніших світлil – проміння, зір, сонця, вогнів, полум'я, іскор, багаття та ін. – дуже часто зустрічаються в творчості Лесі Українки. Ці своєрідні еманції світла у її текстах, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу, оскільки належать до тих образів, якими авторка стало концептуалізує світ”¹⁷.

¹⁵ В. Войтович, *Українська міфологія*, К. 2002, с. 57.

¹⁶ О. Кониський, *Op. cit.*

¹⁷ Г. Левченко, *Леся Українка – Люміната: семантика світлових образів в ліриці поетеси*, Волинь філологічна: текст і контекст. Леся Українка та зарубіжні письменники: зб. наук. пр., упоряд. Т.П. Левчук, № 8 (Луцьк 2009) 286, [електронний ресурс], режим доступу: <http://esnuir.eunu.edu.ua/handle/123456789/7373>.

Смислове наповнення символів сонця, місяця, зірок у творах поетеси досить різноманітне, іноді один і той же образ набуває в різних віршах (а в деяких випадках – і у межах окремого твору) діаметрально протилежних значень.

Скажімо, сонце – головне джерело світла й тепла, добре й караюче, що символізує знання, справедливість, милосердя, переможця неправди і всілякого зла¹⁸ в поезіях Лесі Українки може бути:

частиною яскравого пейзажу:

В час гарячий полудневий
Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце¹⁹.

уособленням ворожості й загрози:

Палкого сонця промені ворожі
На кладовище сиплються, мов стріли²⁰.

символом правди і просвіти:

Як зійде сонце правди та згоди,
Я тоді вічним сном буду спати²¹.
У темних темницях нема ні віконця,
Не видко з них світла ні ясного сонця!²²

Схід сонця для поетеси також набуває певного символічного значення – це і уособлення надії на зміни в суспільстві (“Ох, коли б мені доля судила || Хоч побачити ранню зорю!”²³), і місце знаходження недосяжної країни вічного щастя, куди в хвилини відчаю хотіла б потрапити поетеса (“...І далеко на схід сонця || Золотим шляхом поплисти!”²⁴).

Образи нічних світил (місяця й зірок) мають місце в багатьох творах Лесі Українки. Не стали винятком і написані в Криму вірші, де етносимвол місяць, відповідно до авторського задуму, змінює не лише колір випромінюваного світла (срібне, золоте, ро-

¹⁸ В. Завадська, Я. Музиченко та інші, *100 найвідоміших образів української міфології*, К. 2002, [електронний ресурс], режим доступу: <https://ru.scribd.com/doc/44641840/>.

¹⁹ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 99.

²⁰ *Ibid.*, с. 107.

²¹ *Ibid.*, с. 101.

²² *Ibid.*, с. 96.

²³ *Ibid.*, с. 101.

²⁴ *Ibid.*, с. 99.

жеве), а й зазнає трансформації семантичного поля. У вірші “Кінець подорожі” положення і яскравість нічних світил слугує вказівкою на місце перебування індивіда у часово-просторовому континуумі:

Кінець подорожі, –
Вже зіроньки гожі
Сіяють на небі ясному,
І вже височенько
Ясний місяченько, –
Вже хутко прибудем додому!²⁵

У вірші “Бахчисарай” нічне світило осяйним золотим промінням м’яко доповнює змальовану поетесою чарівну картину нічного міста:

Мов зачарований, стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба промені злотисті...²⁶

У деяких інших віршах світло місяця й зірок набуває вогняної сили, здатності розганяти темряву, туман і хмари (у народній міфології темрява, ніч, туман є своєрідними синонімами зла, неправди²⁷):

Білії хмаринки, лебедині крила
Угорі гуляють,
Довгою стягою, що зорю покрила,
Місяця сягають.
Місяченько світло і рожеве, й срібне
Кида-розсипає,
І ряхтить, і сяє світло тее дрібне,
Як вогонь палає²⁸.
Нехай же тепер тумани непрозорі
Вкривають і небо, і серце моє, –
В піснях наших завжди сіятимуть зорі,
Вони нам лишили проміння своє²⁹.

В одному з автографів поезії “Великеє місто. Будинки високі” символ безодні зоряного неба й моря слугує уособленням відірваності від життя суспільства, самозаглибленості:

²⁵ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 98.

²⁶ *Ibid.*, с. 107.

²⁷ В. Завадська, Я. Музиченко та інші, *Op. cit.*

²⁸ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 102.

²⁹ *Ibid.*, с. 163.

Ні, думко! даремне в світовім просторі
Притулку шукати,
В безодню дарма поринати;
Любов і надія не в зорях, не в морі,
Між людьми поради питати!³⁰

Символи небесних світил присутні й у творчості О. Кониського, зокрема зорі у вірші “Біля моря в Криму” не лише є частиною морського пейзажу, а й набувають певної “вогняності” (“мов свічки по небі, ті зірки горять”³¹). Але сил побороти темряву й туман у нічних світил не вистачає (вочевидь автор у процесі написання твору не мав твердого сподівання на перемогу революційних ідей і швидкого покращення долі рідного народу):

Осіння хмура ніч панує,
листок ніде не шолохне,
в пустім тумані все німує...
Отак густа неволі сила
своєю тяжкою рукою
мене покрила, сповила,
немов сповивачем, нудьгою³².

Образ туману досить часто зустрічається у творах, написаних О. Кониським у Криму, і може бути й уособленням поневолення, як у вищезгаданому прикладі, і символом ілюзорності часопросторового континууму: “...На тому місці, де я звик бачити, де ще за одну, чи дві хвилини бачив море, тепер стояла довжезна висока гора ясно-сивого, ніби молочного, клоччя з розскубаної бавовни. /.../ я стояв в густому, наче бавовняному або пуховому тумані. Вперше на своєму віку я бачив морський туман. Стоячи в тумані, я нічого не бачив округ себе ні стіни, ні вікон, ні дверей”³³.

Чимало уваги приділяє автор змалюванню емоційного стану головного героя, викликаного потраплянням в ілюзорний світ морського туману і, як результат, – втратою можливості орієнтуватися у просторі: “Я стояв нерухомо, здивований. Почував, що на тварі

³⁰ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 94.

³¹ О. Кониський, *Op. cit.*

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

у мене вогкість, що треба її втерти, але я боявся відвести руки з бильця. Нарешті, не тямлю з якої речі, я зробив ступінь назад, стиснув лице долонями, заплющив очі і силкувався міцніше притиснути свої підошви до підлоги, аби впевнитися, що я дійсно стою і стою на твердому ґрунті. Я почував, наче в голові у мене гуде, наче виски мені щось стискає, чую, що кров по жилах тече швидше, серце б'ється скоріше: не бачу, а відчуваю що біля мене чиясь постать!"³⁴. І лише денне світило, яскраве сонце має силу, здатну розігнати туман ілюзій: "...сонячне проміння снопом сиплеться в воду, туману ані сліду; тільки по листві дерев проти сонця горить різнобарвними іскрами маса дрібних самоцвітів: то краплиночки, що туман лишив по листі..."³⁵.

На нашу думку, заслуговує уваги й смислове наповнення символіки кольорів, використовуване митцями у творах, написаних у Криму. Адже сприйняття кольору та сукупності кольорів, що виділена в основний спектр, у кожного народу має певні специфічні риси і викликає у представника тієї чи іншої нації певні сталі асоціації. Використовуючи у творах колористичні символи (та етносимволи взагалі), письменники впливають на підсвідомість реципієнта, викликаючи емоційні реакції, акцентуючи увагу на тому чи іншому аспекті дійсності чи прихованому змісті твору. Як зазначає з цього приводу Л. Пустовіт, "...сполучуваність назв кольорів з різними поняттями відбиває і закономірності використання традиційних образів, які стали певною мірою поетичними символами, і новаторське вживання назв із семантикою кольору для створення емоційно-оцінних метафоричних означень"³⁶.

Характеризуючи змістове наповнення кольорових символів в українській міфології, В. Войтович наголошує: "Центр світу предки уявляли жовтим або золотим: це символ вічного вогню, в який все повертається і з якого все походить. /.../ Основні кольори, які використовували в обрядових одягах – зелений, золотий, білий, червоний, чорний"³⁷.

³⁴ О. Кониський, *Op. cit.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Культура української мови: Довідник*, за ред. В.М. Русанівського, К. (Либідь) 1990, с. 257.

³⁷ В. Войтович, *Op. cit.*, с. 57.

У поезіях Лесі Українки, написаних у Криму, найчастіше зустрічаються саме вищезгадані кольори (білий, золотий, срібний, зелений, червоний, чорний), доповнювані відтінками (рожевий, блакитний, перлисті) та подеколи поєднувані (золотисто-блакитний, блакитно-перлисті).

Як і в українській міфології, золотий колір (іноді разом з блакитним) у творах поетеси є символом щастя, радості, міфічної країни вічного світла, свободи й рівності, до якої веде золота ж дорога (причому шлях стелеться або по морю, або ж по небу):

Певне, се країна світла
Та злотистої блакиті,
Певне, тут не чули зроду,
Що бува негода в світі!.../
Править хтось малим човенцем, –
В'ється стежечка злотиста./.../
І здається, що з весельця
Щире золото спадає.
Як би я тепер хотіла
У мале човенце сісти
І далеко на схід сонця
Золотим шляхом поплисти!³⁸
Здалека море хвилі золотії
Шле, наче провість волі і надії...³⁹

А от жовтий колір (який у фольклорних творах найчастіше виступає уособленням сонця), на відміну від золотого, може мати зовсім інше смислове наповнення – скажімо, використовується для створення образу прибережного піску, на якому, як у безплідній пустелі, гинуть сподівання й надії:

...Як розбитий човен безталанний
Серед жовтих пісків погибає...⁴⁰

Білий колір у віршах Лесі Українки виконує найрізноманітніші функції. Наприклад, у вірші “Далі, далі від душного міста” спочатку, в поєднанні з синім, слугує засобом передачі вражень поетеси від споглядання морського пейзажу:

³⁸ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 99–100.

³⁹ *Ibid.*, с. 106.

⁴⁰ *Ibid.*, с. 104.

Що біліє отам на роздоллі?
Чи хмариночка легкая, біла
Геть по небі гуляє по волі?
Чи на човні то білі вітрила?
В морі хвиля за хвилею рине,
Море наче здіймається вгору,
А склепіння небеснеє сине
Край свій ясний купає у морю⁴¹.

Далі гама кольорів стає світлішою, набуває прозорості й легкості, певної ілюзорності і вже є уособленням примарної дороги-переходу до щасливої країни забуття:

Світло там простяглося від сходу, –
Очі вабить стяга та іскриста;
Корабель наш розрізує воду –
І дорога блакитно-перлиста/.../
Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті!..⁴²

Якщо ж спектр поєднаних кольорів розширюється (додається зелений, червоний та рожевий), доповнюючись ознаками “вогняності”, семантика кольорів-символів зазнає змін, підпорядковуючись авторському задуму, і викликає у реципієнта емоційне напруження й передчуття буремних подій, вправно приховане авторкою в описі морського пейзажу:

Прозора, глибока вода,
Немов оксамит, зеленіє.
На хвилях зелених тремтять
Червоні іскри блискучі
І ясным огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.
А де корабель ваш пробіг,
Дорога там довга й широка
Біліє, як мармур, як сніг,
І ледве примітно для ока
Рожевіє пінистий край;
То іскра заблісне, то згасне...⁴³

⁴¹ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 95.

⁴² *Ibid.*, с. 96.

⁴³ *Ibid.*, с. 97–98.

Білий колір у поєднанні з рожевим – уособлення шляху до кращої долі України, що неможливий без жертв та кривавої боротьби (провісниками якої є іскри в рожевій піні). У наступному ж вірші, доповнюваний червонястим і сірим, той же білий колір – ознака дороги, але вже не до кращого життя, а в країну смерті:

Крейда, пісок, червонясте та сіре каміння /.../
Наче довічна тюрма.
Сонце палке сипле стріли на білу крейду,/.../
се наче дорога в Нірвану,
Країну всесильної смерті...

Але далі наявний перехід від сіро-червоно-білого спектру до вогняного блиску квітки-надії:

На гострому, сірому камені блиснуло щось, наче плам'я.
Квітка велика, хороша, свіжі пелюстки розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні⁴⁴.

У системі поетичної символіки О. Кониського також має місце перехід від кольору “невмитості” Чорного моря через певну іскристу монохромність відтінків (“...здається, то не вода, а сизо-блакитне скло: ген-ген далеко-предалеко, скільки око сягає, горить безкрає море срібними іскорками дрібними /.../ На тому місці, де я звук бачити, де ще за одну, чи дві хвилини бачив море, тепер стояла довжезна висока гора ясно-сивого, ніби молочного, клоччя”⁴⁵) до буяння кольорів під сонячним промінням (“...небо голубе, аж пашить, сонячне проміння снопом сиплеться в воду, туману ані сліду; тільки по листві дерев проти сонця горить різнобарвними іскрами маса дрібних самоцвітів: то краплиночки, що туман лишив по листі...”⁴⁶).

Символ моря, що для наших предків мав досить широкий спектр значень (місце дії легенд, казок та замовлянь, центр зародження життя, кордон між світом і антисвітом тощо), у поезіях Лесі Українки також може змінювати смислове наповнення, виступаючи як провісником надії й свободи:

⁴⁴ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 158.

⁴⁵ О. Кониський, *Op. cit.*

⁴⁶ *Ibid.*

Здалека море хвилі золотії
Шле, наче провість волі і надії...⁴⁷,
так і уособленням горя й страждань:
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квиління пташині,
Б'ється хвиля, як в лютому горі...⁴⁸
або суворою караючою силою:
Вдарить вал і гукне, мов з гармати,
Скрізь по березі гук залунає;
Хоче море човна розламати,
Трощить, ломить, піском засипає.
Як розбитий човен безталанный
Серед жовтих пісків погибає,
Так чудовий сей край богоданний
У неволі в чужих пропадає
Сильне море! зберися на силі!
Ти потужне, нема тобі впину, –
Розжени свої буйнії хвилі,
Затопи сю нещасну країну!⁴⁹

В інших творах поетеси море – уособлення краси та привабливості, ідеальний об'єкт для споглядання:

Вабить хвиля на море податись,
Кличе промінь ясної зорі.⁵⁰/.../
І моря красу споглядали
Не раз ми при тихій годині.⁵¹
Море, море! Без краю просторе,
Руху повне і разом спокою!
Забуваю і щастя, і горе –
Все наземне, – з'єднатись з тобою
Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті!..⁵²

⁴⁷ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 105.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*, с. 102.

⁵¹ *Ibid.*, с. 94.

⁵² *Ibid.*, с. 96.

Ту ж багатогранність смислового наповнення етносимволу моря спостерігаємо й у творчості О. Кониського. У вірші “Біля моря в Криму” море – уособлення спокою й дрімотної байдужості:

Дрімає море, вітер спить,
суворі гори сном повіті...⁵³

А у творі “Ранок в Алуці” семантика вищезгаданого образу постійно зазнає змін. На початку твору море, відповідно до настрою ліричного героя, “суворе, непривітне”: “За скелею реве море суворе, непривітне, “невмите”, та, ревучи, хвилюючи, кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на бережан і без того смутних, зажурених”⁵⁴. Але далі смислове наповнення образу змінюється, і море вже не раниць зболеного тяжкими думками серця, а навпаки – заспокоює, зцілює: “Перед мене на півдні було не те море, що цілу ніч томило мене; ні! Перед мене безкраім килимом розіслалося Чорне море, неосяжне, широке, невимовно принадливе, чарівне. Нерухоме воно; здається, то не вода, а сизо-блакитне скло: ген-ген далеко-предалеко, скільки око сягає, горить безкрає море срібними іскорками дрібними”⁵⁵.

В одному з віршів циклу “З скорботних пісень” позитивний вплив образу моря на стан душі ліричного героя значно посилюється й поглиблюється:

Під впливом моря чарів могутніх
росте бажання жить і жить
і під погоду і негоду
робить на Україну, робить!⁵⁶

Також у творах Кониського, написаних у Криму, можна простежити притаманну багатьом українським письменникам кордоцентричність. Скажімо, у творі “Ранок в Алуці” досить часто зустрічається символ серця і у зв’язку з виконуваною ліричним героєм роботою (“Працював я і мозком, і серцем над перебуванням Шевченка на другому засланні в степу киргизькому”), і для характеристики його емоційного стану, спричиненого тяжкими розду-

⁵³ О. Кониський, *Op. cit.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ О. Кониський, *Оповідання. Повість. Поетичні твори*, К. 1990, с. 550.

мами над долею Кобзаря (“...почував, що душа не тільки томлена, а якась наче розбита, серце моє поранене”), і з метою передачі змін у душевному стані індивіда, що перебуває в ілюзорному часопросторі (“...чую, що кров по жилах тече швидше, серце б’ється скоріше”) та отримує можливість, хай навіть ілюзорного, спілкування з Шевченком (“Радісно затремтіло моє серце”⁵⁷).

Та ж кордоцентричність і тісний зв’язок образів моря й серця має місце у творчості Лесі Українки. Символ моря, взаємодіючи з міфологемою серця, в тексті вірша утворює певний нерозривний семантичний ряд, у якому море виступає як джерело забуття і спокою для зраненої чи збуреної душі ліричного героя:

Чим було тоді серце багате,
Поховала я в тихую воду /.../.
Думка спить, і серденько спочило;
Я дивлюсь на обличчя твоє;
Тихе море спокою навчило
Невгамовне серце моє...⁵⁸

Але в деяких випадках, відповідно до авторського задуму, вищезгадана пара етносимволів, не втрачаючи єдності й продовжуючи взаємодію, набуває зовсім інших смислових значень. Море вже не заспокоює збурене серце, а зливається з ним у єдиному ритмі, посилюючи певні емоції ліричного героя:

Цілу ніч до зорі я не спала,
Прислухалась, як море шуміло,
Як таємная хвиля зітхала –
І як серце моє стукотіло. /.../
Ох, непевні ті думи страшнії,
Наче хвилі у північ на морі!⁵⁹/.../
Серце прагне буяць на просторі!
Бачу здалека, – хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морі⁶⁰.

У деяких випадках міфологема моря доповнюється етносимволом білого коня:

⁵⁷ О. Кониський, *Вибрані твори...*

⁵⁸ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 103.

⁵⁹ *Ibid.*, с. 101.

⁶⁰ *Ibid.*, с. 95.

Море /.../ Геть далеко розкочує хвилі,
Що сердито трясуть гребенями,
Наче гривами огирі білі⁶¹.

У фольклорних творах кінь, на думку В. Кононенка, “...уособлює для українця вільне життя, нескорений дух, стрімкість дій та вчинків. Кінь невід’ємний від козака, отожд і від ідей волелюбства, свободи”⁶². Свій жаль з приводу поневолення рідного краю поетеса передає саме через образ конаючого коня у поєднанні з етносимволами чорного птаства (в українській міфології – уособлення світу мертвих):

Так чудовий сей край богоданий
У неволі в чужих пропадає.
Наче кінь степовий, вільний, дикий,
Що в пісках у пустині вмирає:
Захопив його вихор великий,
Кінь упав і в знесиллі конає.
В ньому серце живеє ще б’ється,
В ньому кров не застигла живая,
А над ним вже кружляє та в’ється
Птаства хижого чорная зграя⁶³.

Як бачимо, застосування міфологічних архетипів та етносимволів дає можливість митцям передати досить широкий спектр людських почуттів, паралельно ставлячи й вирішуючи, морально-етичні, суспільні та філософські питання.

Система використуваних образів має тісний зв’язок з національною етносимволікою, і широко застосовується митцями незалежно від того, в якому оточенні (природному середовищі чи соціумі) вони перебувають. Навіть на чужині письменник-українець, виокремлює серед оточуючих пейзажів, флори, фауни, гами кольорів тощо рідні та близькі його душі й серцю символи і змальовує у своїх творах, демонструючи нерозривну єдність з рідною землею й народом.

⁶¹ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 96.

⁶² В.І. Кононенко, *Рідне слово. Підручник для шкіл із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів*, К. 2001, с. 237.

⁶³ Леся Українка, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 1, с. 105.

Традиційні рослинні й тваринні символи (верба, тополя, береза, явір, дуб, терен, будяк; кінь, чорні птахи), символи кольору (золотий, жовтий, зелений, червоний, рожевий, чорний, перлистий тощо) міфологеми сонця, місяця, зірок, моря, неба, серця тощо у творах митців можуть зберігати смислове наповнення, характерне для народнопісенної творчості, але в деяких випадках зазнають модифікації відповідно до авторського задуму. Слід також зазначити, що окремі етносимволи у Лесі Українки та Олександра Кониського тотожні за значенням (наприклад, лавр – уособлення жури), але, в основному, семантичне поле одного й того самого образу у творах письменників може вельми відрізнятись. Та й у кожного з авторів смислове наповнення етносимволу може еволюціонувати (іноді навіть у межах одного й того самого твору) й зазнавати трансформацій, звуження або ж розширення поля значень (згадаймо образ кедрів та моря у Кониського, трансформацію семантики кольорів у обох митців тощо).

Використовуючи різновекторне смислове навантаження міфологем письменники створюють певний часопросторовий континуум, на тлі якого змальовують емоційний стан ліричного героя, відтворюють самотутню історію Кримського півострова та отримують можливість через посередництво етносимволів висловити власні надії й сподівання щодо майбутнього народу України взагалі й населення Криму зокрема. Слід зазначити, що саме міфологічні архетипи є основними засобами впливу на підсвідомість реципієнта, рушійними важелями пробудження національної свідомості читача, відновлення втрачених зв'язків з досвідом предків.

Ольга Максименко

РЕАЛІЇ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ В КНИЗИ СПОГАДІВ
РЕПРЕСОВАНОГО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО
ПОЕТА І ТЮРКОЛОГА ШЕВКІЯ БЕКТОРЕ (ŞEVQIY BEKTÖRE)
“ВОЛГИ ЧЕРВОНА ТЕЧІЯ” (“VOLGA QIZIL AQAQARKEN”)

Коли багато хто спав глибоким сном,
вважаючи день нічною,
я крикнув: “Маю право!”
Вітер і гори заглушили мій голос.
Але це не зупинило мене.
“Маю право, маю право, маю право!” –
кричав я, повторюючи ці слова,
як учень, що готується до іспиту.
...Коли багато хто з остраху замовк,
я крикнув: “Маю право!”
(Шевкій Бекторе, “Заради мого права”)

Перші твори, що викривали реалії сталінського тоталітарного режиму, стали доступними українському читачеві ще в кінці 1980-х – на початку 1990-х, в епоху горбачовської “перебудови” та на зорі незалежності. Це, зокрема, романи Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”, Уласа Самчука “Марія”, Василя Барки “Жовтий князь”, Володимира Винниченка “Слово за тобою, Сталіне!” Крім того, про скалічені долі людей та їх поневіряння в концтаборах ГУЛАГу писало багато російських, білоруських, єврейських, литовських, азербайджанських авторів (Олександр Солженіцин, Анатолій Рибаків, Варлам Шаламов, Лев Копелєв, Віталій Полозов, Лев Разгон, Євгенія Гінзбург, Ірина Ратушинська, Ольга Адамова-Сліозберг, Василь Биков, Лариса Геніюш, Павло Прудников, Мамартас Індрілюнас, Бронюс Кривіцкас, Ельдар Ісмаїлов та ін.) – адже жорна сталінізму нищили людей незалежно від їхньої національної приналежності. Серед цих творів, безперечно, заслуговує на увагу *“Волги червона течія”* – книга спогадів кримськотатарського письменника Шевкія Бекторе (1888–1961), якому довелося стати жертвою більшовицько-комуністичних репресій і провести двадцять чотири роки свого життя в таборах та

на заслання, незважаючи на те, що він був громадянином іншої держави – Туреччини¹.

Літературна спадщина Шевкія Бекторе українському читачеві поки що маловідома. Український переклад “Волги...” (виконаний Валерієм Басировим) побачив світ лише в 2003 році² (тобто майже через 40 років після першого видання в Туреччині)³, тоді ж у збірці “Окрушина сонця” було опубліковано п’ять віршів поета (у перекладі Петра Осадчука)⁴. У 2011 році книгу спогадів письменника було видано кримськотатарською мовою⁵.

За походженням Шевкій Бекторе кримський татарин, хоча й народився у Румунії (село Каваклар Добруджинського округу), землі якої тоді були вже незалежними від Османської імперії⁶. Його батьки виїхали з Криму після Кримської війни 1853–1856 років. Відомо, що кримські татари пережили кілька хвиль міграції, починаючи з анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 році. Проте найбільш масштабною і драматичною за своїми наслідками стала еміграція кримських татар у середині XIX століття: за офіційними даними, тоді з Криму виїхало близько 193 тисяч людей⁷, які були корінними жителями півострова.

¹ Ю.М. Кочубей, *Страдницький шлях і диво*, Всесвіт 1–2 (2006), [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/136/41/>.

² Ш. Бекторе, *Волга червона течія* [худ. переклад з турецької Валерія Басирова], Сімферополь 2003, 183 с.

³ Şevki Bektöre'nin Natıratı: *Volga Kızıl Akarken*, hazırlayan Saadet Bektöre. Ankara 1965, 240 s.

⁴ Кунештен бир парча – Окрушина сонця, *Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX ст.*, упорядники: М. Мірошниченко, Ю. Кандим; вступна стаття М. Мірошниченка, К. 2003, с. 230–241.

⁵ Ш. Бекторе, *Волга кызыл акъаркен*, тертип эткен ве неширге азырлагъан У. Едемова, Сімферополь 2011.

⁶ Створена у 1859 році у результаті об’єднання двох князівств – Молдавії та Волощини (які були васалами Османської імперії), Румунія проголосила незалежність у травні 1877 року після початку російсько-турецької війни. Взявши участь у війні на боці Росії, згідно з умовами Берлінського трактату (1878) отримала землі північної Добруджі. Сан-Стефанський мирний договір (1878) визнав Румунію незалежним князівством.

⁷ Г.Т. Бекирова, “*История любит повторяются*”. *Крымские татары и эмиграция*, “Главком”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://glavcom.ua/columns/beckirova/129118-%C2%ABistorija-ljubit-povtorjatsja-%C2%BB.-krymskie-tatary-i-emigratsija.html>.

Мал 1. Шевкій Бекторе (перший зліва) з друзями. Стамбул, 1912 рік.
Світлинку взято з сайту “International Committee for Crimea”:
<http://www.iccrimea.org/historical/bektore.htm>

У 1894 році родина Бекторе переїхала до Туреччини. Їхнім новим місцем мешкання стало невеличке селище Каракая, неподалік від міста Полатли (за 50 кілометрів від Анкари). Тут Шевкій отримав початкову і середню освіту. У 17-річному віці вступив на факультет богослов'я Стамбульського університету⁸, де познайомився з кримськими татарами, які також там навчалися, і приєднався до Товариства кримських студентів. Серед них були, зокрема, майбутній автор національного гімну кримських татар і перший голова уряду Кримської Народної Республіки (1917–1918) Номан Челебіджихан та майбутній поет, тюрколог і літературознавець Бекір Чобан-заде⁹. У 1909 році Шевкій вперше потрапив на свою історичну батьківщину – Крим, де вивчав усну народну творчість кримських татар та здійснював інші народознавчі роз-

⁸ A. Bektöre, *Shevki Bektöre (1888–1961)*, web site “International Committee for Crimea, Inc.”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.iccrimea.org/historical/bektore.html>.

⁹ Обидва вони були знищені сталінсько-більшовицькою репресивною машиною: Номан Челебіджихан у 1918 році, Бекір Чобан-заде – у 1937-му.

відки. У 1914 році, коли почалася Перша світова війна, Шевкій Бекторе виїхав з Криму до Туреччини, щоб приєднатися до лав османської армії як турецький громадянин. Варто зазначити, що він також воював добровольцем у Першій Балканській війні у 1912 році (яку країни Балканської Ліги вели проти Османської імперії).

У березні 1918 року, після Жовтневого перевороту, Шевкій Бекторе знову приїздить до Криму – спочатку на кілька днів, супроводжуючи зі Стамбула до Феодосії російських військовополонених. Ця коротка подорож дозволила письменникові побачити увесь жах тодішніх подій. “Крим перебуває в стані анархії, – згадує Шевкій Бекторе. – З одного боку більшовики під червоним прапором, з іншого – анархісти під чорним прапором заливали країну кров’ю. Лідер національно незалежного Криму муфтії Челебі Джихан був по-звірячому вбитий революційними матросами... Джафер Сейдамет, який обіймав посаду військового міністра, рятуючись від їх звірячих пазурів, утік на Кавказ. Становище населення Криму було вкрай важким. А через три дні і над нами почали згущуватися хмари. Нас попередили про намір замаху на нас з боку анархістів. Ми змушені були терміново відплисти до Стамбула”¹⁰. Однак побачене і пережите зовсім не налякало письменника, навпаки – ще більше зміцнило його прагнення працювати для свого народу. Перебуваючи в Туреччині, Шевкій Бекторе займається підготовкою вчителів для кримськотатарських шкіл, і через деякий час разом з ними та дружиною Аміде повертається на свою історичну батьківщину. Адже бути вчителем, нести людям світло знань – мрія, що окрилювала його життя. Шевкій Бекторе відкриває школу в селі Куру-Озен (нині – Сонячногірське), що неподалік від Алушти. Мешканці цього села були “бідними, відсталими і фанатичними”¹¹, збайдужілими до всього через злидні і розруху, в яких їм довелося опинитися. З 125 обійсть села не було жодної людини, яка могла б читати або писати. Тож спершу письменник розпочав боротьбу з неграмотністю, а згодом читав і пропонував дітям вивчати свої вірші, сповнені любові до рідного

¹⁰ Ш. Бекторе, *Волги червона течія*, с. 3, веб-сайт “Ана Урт”, [електронний ресурс], режим доступу: <https://anaurt.com/qrt/content/volgi-chervona-techiya>.

¹¹ *Ibid.*

народу і вітчизни. Разом з дружиною він випустив і розповсюдив десять примірників рукописного журналу “*Şarşur*” (“Водоспад”).

У 1920 році Шевкій Бекторе видає свою першу збірку віршів – “*Ергенекон*” (згідно з легендою, так називалася праатьківщина всіх тюрків. Розташовувалася в Алтайських горах, на території сучасної Бурятії). Двадцять років минулого століття знаменували собою новий етап в історії кримськотатарської літератури, пов’язаний, передусім, зі зростанням національної свідомості кримських татар. Саме в цей бурхливий період Шевкію Бекторе вдалося збагатити кримськотатарську поезію прекрасними зразками пейзажної, філософсько-романтичної та патріотичної лірики, до яких належать вірші “*Aqqım içün*” (“Заради мого права”), “*Vatan özlemi*” (“Туга за батьківщиною”), “*Qırım cağaları*” (“Простори Криму”), “*Ayt, Çatırtav*” (“Кажі, Чатирдагу”), “*Bir күn geldi*” (“Настав день”), “*Qızıl bayraq*” (“Червоний прапор”), “*Milletniñ Kâbesi*” (“Кааба нації”)¹². І, звичайно ж, “*Tatarlığım*” (що дослівно можна перекласти як “Моя татарськість”) і “*Tatar bolsañ*” (“Якщо ти – татарин”), які, мабуть, знав напам’ять кожен учень куруозенської школи:

Tatarlığım, tuvğan yerim

Balalıqtan süyemen.

Olar içün köp vaqıtlar

Cırlay-cana küyemen....

(“*Tatarlığım*”)

Мій татарський народ, мою рідну землю

З дитинства люблю.

Багато років за ними

Сумую, страждаю...¹³

(“*Моя татарськість*”)

Tatar bolsañ tiliñ qayda?

Öz qorantañ , iliñ qayda?

Öztirip de qoqyalaymay

¹² Кааба – храм у м. Мекка (Саудівська Аравія), місце хаджу (прощі) мусульман. У переносному значенні – святиня, вища мета прагнень.

¹³ Ш.Э. Юнусов, *Идейно-художественные особенности крымскотатарской поэзии 20-х годов XX века (на примере поэтического наследия Б. Чобан-заде, Ш. Бекторе, А. Гирайбая)*, веб-сайт “Тюркологические публикации”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://turkology.tk/library/492>.

Qorarlğan güliñ qayda?¹⁴

(“*Tatar bolsañ*”)

Якщо ти – татарин, де твоя мова?

Твоя сім’я, рідна земля де?

Квітка, яку ти виростив,

але не зміг відчути її пахощів, де?

(“*Якщо ти – татарин*”)

У 1921–1922 роках Шевкій Бекторе працював у Кримському татарському педагогічному технікумі в селі Тотайкой біля Сімферополя. Варто зазначити, що викладачами Тотайкойського педтехнікуму були найкращі представники кримськотатарської інтелігенції: публіцист та громадський діяч Амет Озенбашли, вже згаданий Бекір Чобан-заде, письменник і літературознавець Асан Сабрі Айвазов, письменник і видавець Абібулла Одабаш, поет та історик Осман Акчокракли та ін.¹⁵ Усі вони стали жертвами сталінського карального апарату.

Шевкій Бекторе був хорошим педагогом і методистом: у 1924 році він переміг у конкурсі на кращу абетку для кримськотатарських дітей (яка базувалася на арабській графіці) і його “Тоташ-Боташ” було рекомендовано для викладання в початковій школі¹⁶. Шевкій почувався щасливим від того, що має можливість займатися улюбленою справою. Але обстановка в Криму тим часом погіршується: більшовики розпочинають “полювання за душами завтрашніх учителів як майбутніх пропагандистів комуністичної ідеології”. Звісно, “за таких обставин у технікумі важко було боротися за науку, майбутнє народу”¹⁷. І Шевкій Бекторе разом з сімома колегами-одномумцями вирішує переїхати до Дагестану. Він

¹⁴ Y. Giray, *Şiir Günleri: Şevki Bektöre*. İnternet sitesi Kalecikkaya Köyü. Kültür Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.kalecikkaya.net/index.php?hayns=2&yazilim=makaleler&osmanli=yazar&id=8&gozum=>.

¹⁵ С.А. Усманова, *Неизвестные страницы деятельности Тотайкойского педтехникума 1922–1931 гг.*, веб-сайт “Тюркологические публикации”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://turkology.tk/library/589>.

¹⁶ Л. Юнусова, *Ш. Бекторе. Хронология верности*, веб-сайт “Карта мира: Крым”, [електронний ресурс], режим доступу: http://kartamirakrym.blogspot.com/2012/04/blog-post_05.html.

¹⁷ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 6.

влаштовується на роботу в педагогічний технікум у місті Темір-Хан-Шура (нині Буйнакськ), де навчає турецької мови “мусульманських дітей різних національностей”¹⁸.

Як мовознавець, Шевкій Бекторе брав участь у роботі Всесоюзного з’їзду тюркологів у Баку (26 лютого – 6 березня 1926 року), де обговорювалося питання переходу з арабської графіки на латинську для тюркомовних народів Радянського Союзу. Головою наукової ради Всесоюзного комітету нового тюркського алфавіту (“яналіф”) було призначено Бекіра Чобан-заде, який тоді викладав у Азербайджанському державному університеті. Як відомо, у 1928 році латиниця була офіційно впроваджена у всіх тюркомовних союзних та автономних республіках СРСР (того ж року мовна реформа стартувала і в Туреччині). Однак у 1938–1940 роках латиницю було замінено кириличним алфавітом.

Отримавши від членів туркменської делегації в дні роботи з’їзду запрошення працювати на педагогічній посаді, Шевкій Бекторе їде в Туркменістан і починає працювати в Ашхабадському педагогічному технікумі. Там він і залишається до моменту свого арешту (який навряд чи був для письменника повною несподіванкою, оскільки і за ним, і за його друзями та колегами весь час пильно стежили агенти ГПУ та влаштовували їм усілякі пастки). Одним із колег Бекторе був відомий туркменський мовознавець Мухаммед Гельдієв, який раптово помер у січні 1931 року (причину його смерті досі не встановлено)¹⁹.

Шевкій Бекторе залишив не тільки поетичну, а й мовознавчу спадщину. Окрім уже згаданої “Абетки...”, він був автором ще трьох книг: “*Tatarça Sarf Nahv*” (“Татарська грамати́ка та синтаксис”), виданої 1923 року²⁰, “Татарський алфавіт” (1925) і “Грама-

¹⁸ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 6.

¹⁹ М. Соєгов, *Туркменские соратники Бекира Чобан-заде: К. Бориев и М. Гельдыев занимались теми же вопросами, и их настигла та же участь, что и его (к 120-летию со дня рождения знаменитого крымскотатарского ученого)*, Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, серия “Филология. Социальные коммуникации”, т. 26 (65), № 1, ч. 1 (Симферополь 2013) 14–23.

²⁰ Z. Fozilova, *Şevqiy Bektöreniň “Tatarça sarf, nahv” grammatika kitabı: nazariy meseleler ve üslubi*, internet saytı “İlmiy Qırım” milliy mecmua, [електронний ресурс], режим доступу: <http://ilmiyqirim.blogspot.com/2015/12/sevqiy-bektorenin-tarca-sarf-nahv.html>.

тика туркменської мови” (1927). Перші дві книги було надруковано в Сімферополі, третю – в Ашхабаді²¹. На жаль, вона не збереглася.

Однією з відмітних рис “Татарської граматики...” була її орієнтованість на учнів середніх шкіл (оскільки підручники з граматики, що видавалися раніше, були розраховані лише на учнів початкових шкіл). Крім того, посібник був написаний простою і доступною мовою – замість арабських та персидських запозичень вживалися слова загальнотюркського походження. “ГраMATика...” починається зі вступної частини, де дається опис звуків і букв, наводиться визначення складу, пояснюється явище гармонії голосних (*ezgi ahenk*). Далі автор переходить до детального опису частин мови. У розділі “Синтаксис” розглядається просте речення та його різновиди, члени речення, типи складних речень, правила пунктуації. Заключна частина “*Ders örneği*” (“Зразок уроку”) містить методичні рекомендації – пропонується 25 планів уроків²². Цей посібник, безперечно, є цінним джерелом для дослідження історії кримськотатарського мовознавства.

Трагічні та необоротні зміни в житті Шевкія Бекторе сталися в березні 1932 року, коли його, разом з іншими представниками туркменської інтелігенції, заарештували за звинуваченням у “націоналізмі” та “контрреволюційній діяльності” і засудили до 10 років ув’язнення. Слідство тривало два роки, і весь цей час письменник провів у тюрмі, зазнаючи жахливих фізичних і моральних тортур. Він уперто відмовлявся визнати себе винним, оскільки знав, що жодного злочину не вчинив і не збирався здаватися “ГПУ, яке сплітало сіті з підлих інсинуацій для знищення невинних людей”. “Чим я завинив? Тим, що я люблю свою Батьківщину і свій народ?” – з розпачем запитує себе письменник. Знесилений страшним психологічним тиском, виснажений допитами, що могли тривати кілька днів поспіль, Шевкію не відчуває нічого, навіть страху: “Я вже не боявся ГПУ. Втомився”; “Я вже не обурювався. Втомився”; “Я вже втомився боятися”²³. Але перебу-

²¹ L. Emir, *Qırım Prometeyi*, internet saytı “Vetanimniň hoş aenki”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://leylaemir.org/eng/literary-gallery/shevki-bektore/shevki-bektore.php>.

²² З.Р. Фозилова, *Грамматика Ш. Бекторе “Татарча сахф, нахв”: теоретические и стилистические особенности*, Культура народов Причерноморья 252 (Симферополь 2013) 184–186.

²³ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 10, 11, 14.

вання в нелюдських умовах не зломило його дух і волю, не вбило в нього почуття власної гідності.

Згідно з віроком, Шевкія Бекторе було відправлено до Зангіатайського табору (Узбекистан) – однієї з багатьох ланок виправно-трудової системи СРСР. Країни, могутність якої “підносилась за рахунок дешевої робочої сили”, тобто в’язнів. Це вони “рили канали, прокладали шляхи, споруджували індустріальні центри, вирощували хліб... працювали на копальнях Уралу і Сибіру”. У таборах, які комуністи назвали “злочинним світом”, мільйони знедолених жили й працювали, “як раби”²⁴. Дружина письменника Амідє, щоб підтримати чоловіка, переїжджає разом з дітьми до Ташкента і влаштовується там працювати на швейну фабрику. Шевкій навіть зміг кілька разів побачитися з родиною, за якою так сумував. Однак через деякий час (у 1937 році) за його порадою, Амідє-ханім, як піддана Туреччини, залишає Радянський Союз, чим рятує життя і собі, і дітям. У 1944 році термін ув’язнення письменника добігає кінця, але його, як політичного в’язня, не можуть звільнити, поки в країні триває війна. Від одного з новоприбулих арештантів Шевкій випадково дізнається про депортацію своїх співвітчизників. За його словами, “ця наруга над цілим народом нагадувала день Страшного суду”. Почуте ще більше посилює відразу письменника до комуністичного режиму, побудованого “на крові мільйонів людей”, та до “облудної подітики Кремля”, яка настільки абсурдна, що позбувається навіть своїх віропідданих: “Їх використовували, коли вони були потрібні, а потім знищували”²⁵. Єдине, що не дає йому зламатися – віра в милосердя Всевишнього та надія на звільнення і повернення додому.

Шевкі Бекторе опинився на свободі лише в 1946 році. Два роки жив під наглядом НКВС у місті Янгіюль, неподалік від Ташкента (оскільки не мав права жити за межами Узбекистану). Щоб прогледуватися, працював чабаном. Постійно писав листи до посольства Туреччини в Москві з проханням отримати турецький паспорт, щоб нарешті виїхати з СРСР і повернутися на батьківщину. Звісно, жодного листа у відповідь не надійшло. До того ж, на Шев-

²⁴ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 21.

²⁵ *Ibid.*, с. 2, 27, 28, 34.

Мал 2. Шевкій Бекторе вдома. Стамбул, 1960 р.

Світлина взято з сайту “International Committee for Crimea”: <http://www.iccrimea.org/historical/bektore.html>

кія Бекторе чекало нове суворе випробування: у грудні 1948 року його знову заарештували і відправили на заслання в Сибір²⁶. Там, у селищі Велика Мурта Красноярського краю, письменникові довелося прожити майже десять років – аж до смерті Сталіна і “хрущовської відлиги”.

У жовтні 1956 року Шевкій Бекторе повернувся до Туреччини.

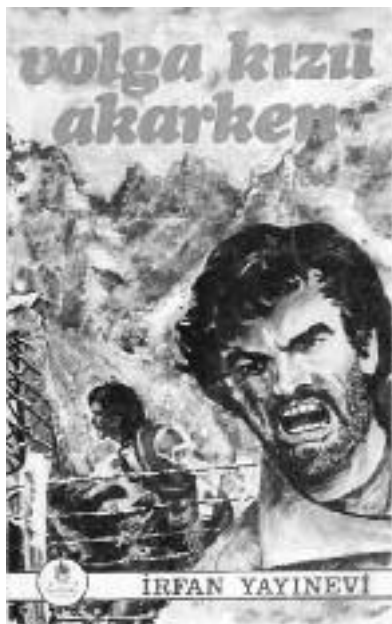
Нарешті він зміг побачити свою родину та вдихнути повітря своєї батьківщини. “Моя мрія збулася... Чим я можу віддячити Всевишньому за таку прихильність до мене?” – згадує письменник²⁷. Сповнений бажання приносити користь суспільству, Шевкій Бекторе погодився стати керівником “Центру звільнення кримських татар”: “Не знаю, скільки ще мені відпущено прожити, але кожную хвилину терміну, відміряного мені долею, я хочу присвятити служінню своєму народові”²⁸.

На жаль, рівно через рік письменник відійшов у вічність. “Волги червона течія” побачила світ у 1965 році, завдяки його сестрі Саадет, яка підготувала книгу до друку. Дружина Шевкія Аміде разом з дорослими дітьми виїхала до США, де й скінчила свій земний шлях у 1983 році. Старший син Атілла Бекторе написав автобіографічний роман під назвою “Подорож кочівника” (“*A Nomad's Journey*”) про життя своєї родини в трьох країнах – Радянському

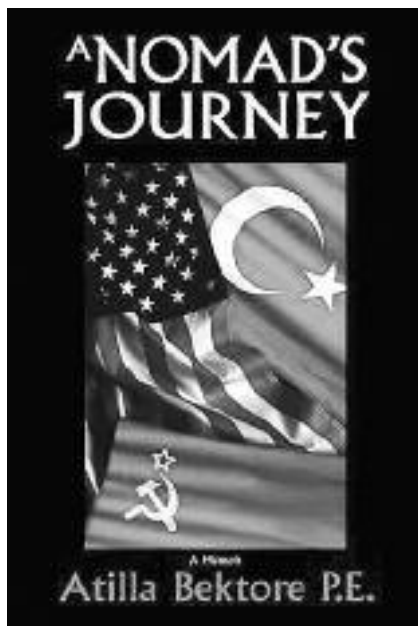
²⁶ Ю. Темиркья, *Шевкый Бекторе – буюк шаиримиз*, веб-сайт Ana Urt, [електронний ресурс], режим доступу: <https://anaurt.com/qrt/content/shevkiy-bektore-buyuk-shairimiz>.

²⁷ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 46.

²⁸ Л. Юнусова, *Op. cit.*

Мал 3. Обкладинка книги Шевкія Бекторе “Волги червона течія” (“Volga Kızıl Akarken”, турецькою мовою)
Світлину взято з сайту
www.nadirkitap.com

Мал 4. Обкладинка книги Атілли Бекторе “Подорож кочівника”.
Світлину взято з сайту eBay.com:
<http://www.ebay.com/itm/A-Nomads-Journey-by-Bektore-Atilla-/361494665861>

Союзи, Туреччині та США. Обкладинка цієї книги містить зображення прапорів усіх трьох держав.

Шевкій Бекторе ніколи не нарікав на свою долю, хоча йому довелося провести за колючим дротом таборів майже 25 років свого життя, за які він міг би “написати багато гарних книг, зробити багато корисного для свого народу”. Дивно, але він не відчував зла навіть до своїх мучителів – НКВСівців, розуміючи, що вони – лише гвинтики механізму під назвою “комуністичний терор”. Механізму, в якому, щоб “заарештувати, вислати людину і навіть винести їй смертний вирок – суд необов’язковий”, де “закон є іграшкою в руках ГПУ”, а міра покарання буде для людини такою, яка для неї “була визначена заздалегідь”. Механізму, який “друзів робив ворогами, вигадував змови, знаходив і знищував не-

вдоволених”, де “поняття рівності і соціальної справедливості носило вибіркового характер”, а в “найтяжчому стані знаходився робочий клас, той клас, який створював всі блага партійній еліті”, де “газети, фотографії і книги відбивають не внутрішню сутність, а прикрашену і брехливу зовнішню сторону запліснявілого суспільства”. “Якщо в царські часи Волга зрошувалася потом каторжників, то після встановлення комуністичної диктатури Волга від крові ув’язнених стала червоною. Я заплющую очі і бачу її червону течію...” – так закінчує письменник свою книгу спогадів, висловлюючи сподівання на те, що “час беззаконня мине і народ врешті-решт візьме-таки курс на демократію західного світу. Люди втомилися ненавидіти одне одного – вони жадають миру”²⁹.

Сторінки цієї книги – це сторінки історії країни³⁰, у якій ми ще жили зовсім недавно. Багато з нас навіть уявлення не мали про те, що довелося пережити авторові книги і ще мільйонам таких, як він, кого доля затиснула в лещата сталінської репресивної системи. “Волги червона течія” – це не просто спогади очевидця тих трагічних подій, а й нагадування про те, на що здатний політичний режим в “окремо взятій країні”. Було б дуже добре, якби її прочитали ті, хто чомусь продовжує сумувати за “встановленим вождем народів порядком”.

²⁹ Ш. Бекторе, *Op. cit.*, с. 2, 9, 29, 40, 46, 47.

³⁰ А. Велієв, *Життя поета Бекторе. Передмова до книги “Волги червона течія”*, веб-сайт “Kitaphane.info”, [електронний ресурс], режим доступу: <http://kk.con-vdocs.org/docs/index-145289.html>.

**Програма Міжнародної наукової конференції
“Крим в історії України”, присвяченої 700-річчю спорудження
мечеті хана Узбека в Старому Криму
(м. Київ, 2 грудня 2014 р.)**

[Голова оргкомітету: д. і. н. Г.В. Папакін, в. о. директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (ІУАД), заступник голови: к. і. н. О.О. Маврін, заступник директора ІУАД, секретар: к. і. н. Д.С. Гордієнко, старший науковий співробітник ІУАД, члени оргкомітету: к. і. н. Д.В. Бурім, вчений секретар ІУАД, к. і. н. І.О. Каневська, молодший науковий співробітник ІУАД, к. і. н. В.В. Корнієнко, старший науковий співробітник ІУАД]

Пленарне засідання

Ведучий: *д. іст. н. Георгій Володимирович Папакін*

Аліє Мустафаївна Ібрагімова – к. іст. н., науковий співробітник Інституту археології НАН України (м. Київ): “Мечеть хана Узбека у Старому Криму”.

о. Юрій Мицик – д. іст. н., професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “Огляд документації «татарського відділу» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД”.

Руслана Вікторівна Демчук – к. філос. н., доцент кафедри культурології Національного університету “Києво-Могилянська академія” (м. Київ): “Крим у імперській стратегії”.

Секція 1 “Джерелознавство та історіографія історії Криму”

Ведучий: *к. іст. н. Олександр Олександрович Маврін*

Антон Віталійович Костенко – молодший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Херсонського обласного краєзнавчого музею (м. Херсон): “Рунічний камінь з гори Опук як візуальне джерело з історії Східної Європи”.

Валерій Миколайович Саєнко – пошукач Херсонського державного університету (м. Херсон): “Лapidарний палімпсест із Кінсануса”.

Сергій Іванович Шевченко – к. іст. н., доцент, доцент кафедри все-світньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кіровоград): “Північне

- порубіжжя Золотої орди XIV ст. в Середньобужжі (історіографія виявлення викопних джерел)”.
Юлія Іванівна Головка – к. іст. н., доцент, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету (м. Запоріжжя): “**Феодосія в комерційних планах Варфоломія Галлери 80–90-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий аспект**”.
- Станіслав Віталійович Клопот – здобувач Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (м. Чернігів): “**Кримське ханство і Гетьманщина наприкінці XVII ст.: погляд історика М. Устрялова**”.
- Дмитро Сергійович Гордієнко – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “**Український Крим у дослідженнях Володимира Січинського**”.
- Вячеслав Васильович Корнієнко – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ); Олександр Олександрович Маврін – к. іст. н., заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “**Євген Загороський та його праця з історії генуезьких колоній у Північному Причорномор’ї**”.
- Оксана Олександрівна Тищенко-Монастирська – к. філол. н., молодший науковий співробітник відділу мов України Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (м. Київ): “**Кримчацька междума з колекції Сімферопольського етнографічного музею**”.
- Ольга Сергіївна Анісімова (Судак): “**Огляд джерел з історії кримських міських Дум першої половини XIX століття за матеріалами Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК)**”.
- Галина Сергіївна Левченко – старший викладач кафедри “Історія України” Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса): “**Газета «Одесский вестник» (1827–1894) як історичне джерело досліджень з історії Криму**”.
- Володимир Арнольдович Потульницький – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “**Крим в історіософії Омеляна Прицака (порівняльний аналіз бачень американського та пострадянського періодів)**”.
- Мартін-Олександр Кислий – випускник магістерської програми “Історія” Національного університету “Киево-Могилянська академія” (м. Київ): “**Усні свідчення як джерело для дослідження дитинства кримських татар в депортації**”.

Виктор Миколайович Філас – к. іст. н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): **“У пошуках «Новоросії»: місце регіону у ментальній географії європейських мандрівників”**.

Секція 2 “Історія та культура Криму”

Ведучий: к. іст. н. Іван Леонідович Сияк

Андрій Миколайович Домановський – к. іст. н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (історичний факультет), доцент кафедри українознавства (філософський факультет) Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Харків): **“«При-» чи «Від-»? Сутність візантійського Криму в контексті історії України: дослідження, викладання, філософські та політичні візії”**.
Дар’я Валеріївна Дудченко – студентка 5 курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків): **“Про проблему народної релігії в візантійському Херсоні в XII–XIV ст.”**.

Тетяна Володимирівна Олійник – магістр історії, магістр архітектури; пошукач кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків): **“Середземноморський прототип регулярного планування т. зв. “римської цитаделі” Херсонеса Таврійського: школа Гіпподама Мілетського чи римський військовий табір?”**.

Виктор Анатолійович Брехуненко – д. іст. н., завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): **“Кримський ханат і проблема визнання станових претензій українських козаків (перша половина XVII ст.)”**.

Ярослав Валентинович Пилипчук – к. іст. н., молодший науковий співробітник Відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України (м. Київ): **“До проблеми залежності Молдавії від Кримського ханства”**.

Олексій Олександрович Савченко – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ): **“До проблеми «іновірців» та полонених у Кримському ханстві у XVI–XVII ст.”**.

Оксана Валеріївна Господаренко – к. іст. н., доцент, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв): **“Золота Орда та італійські морські республіки: зони контактів та еволюція відносин”**.

- Іван Леонідович Синяк – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “Дипломатичні зносини Коша Війська Запорозького Низового з Кримським Ханством в добу Нової Січі (1734–1775 рр.)”.
- Маруна Kravets (Toronto, Canada): “From Nomad’s Tent to Garden Palace: Evolution of a Chinggisid in the Crimea”.
- Олександр Євгенович Музичко – к. іст. н., доцент, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова (м. Одеса): “Грузини в історії Криму”.
- Ельдар Серверович Ванісв – аспірант Львівського національного університету ім. Івана Франка (Львів): “Правові наслідки анексії Криму Російською імперією у 1783 р.”.
- Валерій Валерійович Левченко – к. іст. наук, доцент кафедри “Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни” Одеського національного морського університету (м. Одеса): “Наукові комунікації вчених істориків Одеси та Криму в XIX – на початку XXI ст.: історична ретроспектива”.
- Ярослав Васильович Березняк – аспірант кафедри історії, краєзнавства та правових дисциплін з методикою викладання Кримського гуманітарного університету (м. Ялта АРК): “Вплив земських повітових установ на розвиток садівництва в Криму на початку XX ст.”.
- Марина Михайлівна Будзар – к. іст. н., доцент, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ): “Дворянська садиба як засіб інкорпорації кримських земель до російського імперського простору: 1780-ті – 1910-ті роки”.
- Григорій Миколайович Кондратюк – к. іст. н., доцент, доцент кафедри історії Республіканського вищого навчального закладу “Кримській інженерно-педагогічний університет” (м. Сімферополь): “Етнічні процеси в Криму у 1920–1930-х роках”.
- Олена Володимирівна Соболева – к. іст. н., співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (м. Київ): “Моделі трансляції елементів етнічної культури кримських татар (за матеріалами експедиційних досліджень)”.
- Анастасія Леонідівна Кавунник – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ): “Регіональна політика Європейського Союзу щодо автономної республіки Крим у рамках “Східного партнерства”.
- Іван Миколайович Дивний – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): “Сюжет про зниклий Коран Девлет-Гірея з Ханської (П’ятничної) мечеті в Євпаторії”.

**Програма Другої Міжнародної наукової конференції
“Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці
капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр.
(м. Київ, 8 жовтня 2015 р.)**

[Співголови оргкомітету: д. і. н. Г.В. Папакін, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (ІУАД); Н.М. Куковальська, генеральний директор Національного заповідника “Софія Київська”; члени оргкомітету: к. і. н. В.В. Корнієнко, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”; к. і. н. Д.С. Гордієнко, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; старший науковий співробітник Відділу пам’яток заповідника Національного заповідника “Софія Київська”]

Вітальне слово генерального директора Національного заповідника “Софія Київська” **Нелі Михайлівни Куковальської**.

Вітальне слова директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, д. іст. н. **Георгія Володимировича Папакіна**.

Презентація першого випуску збірки “Наш Крим”: **Вячеслав Корнієнко, Дмитро Гордієнко**.

Робоче засідання

Головують: к. іст. н. *Дмитро Гордієнко*; к. іст. н. *Вячеслав Корнієнко*

Георгій Папакін – д. іст. н., директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: **“Джерела кримської історії: до концепції кримського дипломатарію”**.

Рафал Ковальчик – професор, професор Інституту історії Лодзького університету: **“Україна до і після Кримської війни”**.

Лукаш Бартосік – професор Інституту історії Лодзького університету: **“Поляки по відношенню Кримської війни, 1853–1856 рр.”**.

Володимир Потульницький – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: **“Представник польського консерватизму Міхал Чайковський як учасник Кримської війни”**.

Анатолій Скрипник – к. іст. н., доцент, докторант Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: **“Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфра-**

- структури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.)”.
- Тетяна Котенко – провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: **“Історична поема-хроніка Пилипа Морачевського “До чумака, або війна ягло-хранцuzо-гурецька у 1853 і 54 роках” про героїзм і мужність севастопольців підчас Кримської війни”**.
- Дмитро Гордієнко – докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; старший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”: **“Спогади учасника Кримської війни Прокопія Підпалова у записі В. Ляскоронського”**.
- Надія Нікітенко – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”: **“Образ св. Климента Римського в мозаїці Софії Київської”**.
- Ірина Марголіна – к. і. н., заступник завідувача відділу історії пам’яток заповідника Національного заповідника “Софія Київська”, заслужений працівник культури України: **“Ушанування папи Климента Римського у розписі Кирилівської церкви у Києві”**.
- Вячеслав Корнієнко – к. іст. н., заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”: **“Кримські святи в стінописі Софії Київської”**.
- Андрій Домановський – к. іст. н., доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: **“Соціальна специфіка торгівлі продовольством у візантійському Херсоні доби “темних віків” (на прикладі листів папи Мартина I)”**.
- Марія Пархоменко – аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: **“Варвари чи ромей? До питання про етнічний склад населення кримського Херсонеса-Херсона за доби раннього середньовіччя”**.
- Марія Тимошенко – молодший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”: **“Вироби з металу у складі комплексу корабельної аварії XIII ст. з бухти Судак-Лімен”**.
- Дмитро Гордієнко – докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; старший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”: **“Чорноморська політика Володимира Великого”**.
- Оксана Господаренко – к. іст. н., доцент Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: **“Торгово-економічні відносини Золотої Орди та італійських морських республік”**.
- Наталія Сінкевич – к. іст. н., докторант Тюбінгенського університету Карла Еберхарда: **“Домініканська місія у Криму в XIV–XVII ст.”**.

- Андрій Живачівський – магістр, докторант (аспірант) Інституту історії ім. Т. Мантойфля Польської Академії Наук: **“Бахчисарай і Кефе (кінець XVI – початок XVII століття): стосунки між ханом та губернатором Кефе”**.
- Олександр Джанов – науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”: **“Козацький фактор: вихід християнського населення з південного берега Криму в 1-й половині XVII ст.”**.
- Олександра Шутко – к. мистецтв., журналіст: **“Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гіреїв”**.
- Іван Синяк – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України: **“Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело”**.
- Ярослав Пилипчук – к. іст. н., молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України: **“Боротьба кримськотатарського народу за незалежність (1774–1783)”**.
- Світлана Потапенко – к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: **“Под образом дружбы и откровенности”: нові документи про “татарську комісію” Євдокима Щербініна 1770–1775 рр.”**.
- Марина Кравець – Університет Торонто: **“Використання кадійських респектрів Кримського ханату за часів Російської імперії, 1783–1905 рр.”**.
- Наталія Єржиківська – к. філол. н., науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка: **“Кримські сонети” Адама Міцкевича в українських перекладах М. Рильського, Б. Тена, Л. Степаненко й О. Криштальської”**.
- Віктор Філас – к. іст. н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України: **“Альбом графюр П. Сумарокова “Досуги кримского судьи или второе путешествие в Тавриду”: дискусійні питання атрибуції та інтерпретації”**.
- Ольга Гураль – к. іст. н., заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького: **“Гастролі трупи Михайла Старицького в Криму”**.
- Леся Генералюк – д. філол. н., старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка: **“Більшовизм і червоний терор у Криму (1918–1921 рр.) в рецепції Максиміліана Волошина”**.
- Олександр Маврін – к. іст. н., заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України: **“Археографія Кримської області в міжвоєнний період (1945–2014 рр.)”**.

**Програма Третьої Міжнародної наукової конференції
“Крим в історії України”, до 700-ліття проголошення Кафи го-
ловною генуезькою колонією в Криму
(м. Київ, 2 червня 2016 р.)**

[Співголови оргкомітету: д. і. н. Г.В. Папакін, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (ІУАД); Н.М. Куковальська, генеральний директор Національного заповідника “Софія Київська”; члени оргкомітету: д. і. н. В.В. Корнієнко, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”; к. і. н. Д.С. Гордієнко, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; старший науковий співробітник Відділу пам’яток заповідника Національного заповідника “Софія Київська”]

Вітальне слово генерального директора Національного заповідника “Софія Київська” **Нелі Михайлівни Куковальської**.

Вітальне слова директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, д. іст. н. **Георгія Володимировича Папакіна**.

Презентації:

О.В. Соболева, *Весілля кримських татар: традиційні форми та трансформації*, Біла Церква 2015, 360 с.: **Олена Соболева**;

О. Шутко, *Роксолана: міфи та реалії*, вид. 2-ге, переробл., доповн., Тернопіль 2016, 272 с.: **Олександра Шутко**;

Другий випуск збірки “Наш Крим”: **Вячеслав Корнієнко, Дмитро Гордієнко**.

Робоче засідання

Головують: д. іст. н. **Вячеслав Корнієнко**; к. іст. н. **Дмитро Гордієнко**

Оксана Господаренко – к. іст. н., доцент Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв): “Етноконфесійний склад населення Кафи (за даними археологічних та письмових джерел)”.

Анатолій Кузь – к. іст. н., асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці): “«Doctoris medicinae» на службі в генуезькій Кафі (XV ст.)”.

Вячеслав Корнієнко – д. іст. н., заступник директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська” (м. Київ): “Видання повного корпусу епіграфічних пам’яток Судака: до постановки проблеми”.

- Олександр Джанов – науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” (м. Київ): **“Просопографія пізньо-середньовічної Сугдеї за даними «Сугдейського синаксаря»”**.
- Ярослав Пилипчук – к. іст. н., молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України (м. Київ): **“Татари та Тевтонський орден (1241–1439)”**.
- Канат Жусупов (м. Костанай, Республіка Казахстан): **“«Кодекс Куманікус» – писемна пам’ятка кримськотатарської мови”**.
- Олександра Шутко – к. мистецтв., журналіст (м. Київ): **“Роксолана та Хатідже Турхан: шлях з полону кримського хана до гарему султана”**.
- Марія Арсенян – к. архіт., провідний архітектор Національного заповідника “Софія Київська” (м. Київ): **“Типологія вірменських храмів Криму”**.
- Руслан Підставка – заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи Національного заповідника “Замки Тернопілля” (м. Збараж); Зоряна Мазуранчик – молодший науковий співробітник науково-дослідницького відділу Національного заповідника “Замки Тернопілля” (м. Збараж): **“Кримські татари під Збаражем 1474 р.: до проблеми ідентифікації історичних осіб”**.
- Михайло Несін – незалежний дослідник (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація): **“Набіги Кримських татар на Литовські і Польські землі, вчинені з ініціативи московського князя Івана III, 1490–1504-х рр.”**.
- Рафал Ковальчик – доктор габ., професор Інституту історії Лодзького університету (м. Лодзь, Польща): **“Роль Кримського Ханату – гаранта рівноваги політичних сил у регіоні Чорного моря в XVII–XVIII віках”**.
- Олексій Савченко – науковий співробітник відділу історичних пам’яток Науково-дослідного інституту українознавства (м. Київ): **“Служиві татари Речі Посполитої в українській історії II пол. XVII ст.”**.
- Ольга Посунько – к. іст. н., доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро): **“«Кримські справи» у матеріалах Новоросійської палати суду і розправи останньої чверті XVIII ст.”**.
- Маргарита Араджіоні – к. іст. н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту Сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України (м. Київ): **“Соціокультурний профіль грецької спільноти Бахчисарая наприкінці XVIII–XIX ст. за архівними документами”**.
- Руслана Демчук – к. філос. н., доцент кафедри культурології Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (м. Київ): **“«Легендарний» Севастополь: міфопоетика посттравматичної ментальності”**.

- Лідія Дворницька – науковий співробітник відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства (м. Київ): **“Національна етносимволіка в кримських спогадах українських письменників XIX – поч. XX ст.”**.
- Григорій Кондратюк – д. іст. н., доцент, доцент Кримського інженерно-педагогічного університету м. Сімферополь (м. Сімферополь): **“Економічні процеси в Кримській АРСР за доби НЕПу (1920-ті роки)”**.
- Володимир Потульницький – д. іст. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ): **“До історії однієї гіпотези, або яким чином Кримське питання постало в середовищі українських монархістів у Німеччині у 1943 році”**.
- Олена Соболева – к. іст. н., старший науковий співробітник відділу Культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту Українознавства МОН України (м. Київ): **“Ландшафт, культура, ідентичність: субетнічні та етнотериторіальні групи кримських татар у XX столітті”**.
- Олена Газізова – к. іст. н., старший науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Науково-дослідного інституту українознавства (м. Київ): **“Україномовна освіта в Криму в 50–80-х рр. XX ст.”**.
- Дмитро Гордієнко – к. іст. н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; провідний науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” (м. Київ): **“Кримські сюжети в творчій спадщині Дмитра Дорошенка”**.
- Надія Гончаренко – викладач кафедри суспільних наук Міжнародного науково-технічного університету (м. Київ): **“Висвітлення депортації кримськотатарського народу в сучасних шкільних підручниках з історії України”**.
- Ольга Максименко – провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (м. Київ): **“Реалії сталінського режиму в книзі спогадів репресованого кримськотатарського поета і тюрколога Шевкія Бекторе (Şevqiy Bektöre) «Волги червона течія» (Volga qızıl aqarken)”**.
- Олександр Стрижак – д. тех. н., старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Національного центру “Мала Академія наук України” (м. Київ): **“Відображення історико-культурної спадщини Кримського регіону у цифровому просторі світової спільноти”**.

CONTENTS

*D. Hordiienko (Kyiv). De-occupation of the Crimea
and the Task of Ukrainian Historiography*5

The article analyzes the reasons for the occupation of the Crimea, created failures in the humanitarian and social Ukrainian science. Among them are: 1) in Ukrainian historiography, the Crimea, as a rule, was presented as an external factor, and not as an integral component; 2) a view of the Crimean Khanate as an antagonist of the Hetmanate; 3) the history of the Crimea, as a rule, begins at the end of the 18th century, since the first Russian occupation of the peninsula; 4) insufficient attention to the ancient and medieval period of the Crimea in the context of the history of Ukraine; 5) the absence of central Ukrainian magazines on the history of the Crimea. Thus, the solution of these problems should facilitate the liberation of Crimea from the occupation of Russia and the development of Ukrainian historiography in general.

TO THE 700th ANNIVERSARY OF KEFE PROCLAMATION THE MAIN GENOESE COLONY IN THE CRIMEA

*O. Dzhanov (Kyiv). Essay on the Mastering the Genoese
the Eastern Europe on the North of Crimea
and Tana. The Historical Information and
Material Remains of the 13–15th*10

Mastering the Genoese the south of Eastern Europe from the middle of the 13th had been occurred in several stages and different routes. Traditionally, this process is illustrated by Tana's example in the lower reaches of the Don and Kefe in the Crimea, from where the trade routes in Asia began across the entire territory of the Mongol Empire. The North-West of the Black Sea was a no less important direction for the economic expansion of the Genoese people. At first they founded their own factor in Wichin at the mouth of the Danube, and in Kilia-Likostomno, Moncastero-Akkermany at the mouth of the Dniester River, and in Iliche in the Dnipro-Bug estuary later. The main export items were grain crops and slaves. Mostly expensive European and Eastern textiles went in the opposite direction. This direction of economic ties has become very important later on. Exitants from Genoa settled in Poland and Galicia. However, the material remains of their presence on the territory of mainland Ukraine are represented mainly by archaeological objects, most of which have never been investigated.

ARTICLES. MATERIALS

- V. Kornienko (Kyiv). ‘Дѣдильце касожичъ тѣмutorоканьць’:
Some Questions of Medieval Biography Studies39*
- The article highlights the results of a modern study of the inscription-graffiti of Kassog Dedilets on a fresco with the image of St. Onuphry at St. Sophia Cathedral in Kyiv. Based on the analysis of the information contained in the text, it is established that Dedilets was originated from Tmutorokan from the family of resettled Kassogs by Prince Mstyslav Volodymyrovych to the Chernigiv principality.
- M. Nesin (Saint-Petersburg). Raids of Crimean Tatars
in the Lithuanian and Polish Lands, were Made
at the Initiative of the Moscow Prince Ivan III
at 1490–1500-ies51*
- This paper focuses on this unstudied problems as the influence of the great Moscow Prince Ivan III in the Crimean raids on Lithuania and Poland in 1490’s-early 1500-ies. In this paper, on the basis of materials of Russian-Crimean diplomatic correspondence and other sources is the role of Ivan III in these raids. In addition, it is suggested that the Crimean foray 1502 had some influence on the duration of the Moscow siege of Smolensk.
- R. Kowalczyk (Lodz, Poland). Crimean Khanate in the Battle
for the Golden Horde Dominions.
15–16th Centuries. The Defeat of Girays
in the Struggle with Moscow61*
- The article shows the course of the struggle for the legacy of the Golden Horde. The Crimean Khanate, the Astrakhan and Kazan Khanates, the Siberian Khanate, the Grand Duchy of Moscow, Poland and Lithuania had participated in this struggle from the beginning of the 15th century. The author shows how Moscow gradually occupied the Kazan and Astrakhan Khanates, later – the Siberian Khanate. The successes of Moscow were due to the short-sighted policy of the Crimean Khanate and the passive participation in the struggle of Poland and Lithuania. Gradually, Moscow became a militaristic leader in Eastern Europe. The Crimean Khanate, while retaining harsh positions in the Black Sea region, was increasingly turning into a secondary state, the vassal of the Ottoman Empire.

- p. Y. Mytsyk (Kyiv). Materials to the History of the Crimean Diplomacy of the End of the 16th – the Middle of the 18th79*
 The article is the publication of letters and regrets of letters from the leaders of the Crimean Khanate to the representatives of the Government of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which are located in the archives of Poland. Documents cover 1595–1696 years.
- O. Savchenko (Kyiv). Service Tatars of the Commonwealth in Ukrainian History of the 2nd Half of the 17th106*
 The role of the Polish-Lithuanian Tatars in the history of Ukraine the Second half of the 17th. Their participation in the Polish-Turkish war of 1672–1676 years, and create skirts in the territory of the Ottoman government “Bar bejlick”, which tried to settle the Tatar-modeling, accepted the supremacy of the Sultan. Attention is drawn to famous people from the environment “Western Tatars” living on the territory of Ukraine and took part in these events.
- O. Shutko (Kyiv). Roksolana and HaticeTurhan: the Way From Captivity of the Crimean Khan to the Sultan’s Harem116*
 In the article one discloses the details of two Ukrainians Roksolana and HaticeTurhan getting into the harem of sultans Suleyman the Magnificent and Ibrahim the Insane.
- Y. Pylypchuk (Kyiv). Relationships of Crimean Khanate with Austrian Empire126*
 This article focuses on the relations of the Crimean Khanate with Austrian Empire. Crimean Khanate acted as an ally of the Ottoman Empire For a long time in the 16th and take part in Ottoman campaigns on Habsburgs territory in Hungary and Austria. Diplomatic relations with the Crimean Khanate Austrian Empire was established during the reign of khan Gazi-Gheray II, when the result of the actions of Turkish officials strained relations Ottomans with the Gherays. 17th century was the peak time of the contact if Crimean Tatars with Austrians. Gherays had to more than 20 embassies on this century. However, this does not exclude the participation of Crimean Tatars on the side Ottomans in the Austro-Turkish wars

of 1593–1606, 1663–1664, 1683–1699. During these wars Crimean Tatars won several victories over the Austrians. Crimean Tatars were also among the best parts of Turkish troops. During the campaigns in Central Europe Tatars was caught in *yasyr* a significant number of peoples. Crimean Tatars were able to join to action with the Swedes against the Habsburgs in 30-ies of 17th. Gherays could not conduct separate negotiations with the Austrians in 18th century. Austrians fought against the Crimean Tatars in the wars of 1735–1739 and 1787–1791’s, but not entirely successful. The war against the Austrians was the subject of negotiations Crimean Khan Qirim-Giray with Prussian king Friedrich II.

- G. *Abdulayeva (Kyiv)*. The First Occupation
or Operation “Crimea”138
The article highlights the peculiarities of the preparation and implementation of the first occupation of the Crimean Khanate by the Russian Empire in 1783.

- K. *Rakhno (Opishnia)*. Crimean Toponyms as a Topic
of Scholar Falsifications152
The article is devoted to the analysis of the book by Valery Bushakov “Lexical composition of the toponyms of the Crimea”. On the basis of a wide range of sources and historiography, it is illegal to interpret the geographic names of the Crimean peninsula by Bushakov.

- V. *Potulnytskyi (Kyiv)*. Towards the History of one Hypothesis,
or How did the Crimean Issue Arise Among
the Ukrainian Monarchists in Germany in 1943?167
The author hypothesizes that in 1943 the Ukrainian monarchists in Germany, led by Hetman Pavlo Skoropadskyi, tackled the problems of developing the issues related to Crimea and Crimean Tatars in their foreign policy strategy. According to the author, the incentives for taking tangible steps in elaborating the above matter included political plans of the allies (Germany and Japan) regarding the revitalization of the Crimean and Siberian factors as territorial heritage of Genghisids. The Crimean issue in its broader context was given scientific coverage by the prominent German orientalist Hans Schaeder. Some specific steps, taken by Pavlo Skoropadskyi

to study this issue in terms of its incorporation to politics of the Ukrainian monarchists, consisted in conducting relevant negotiations with leading German and Japanese political and military agents on the one hand, and in engaging a young Galician orientalist Omelian Pritsak to the group of the Ukrainian Hetmanate followers in Germany on the other hand. Pritsak, among other assignments of political and scientific nature, was assigned to fully examine the problems of Turkey and Crimea in terms of hetman perspective of the Ukrainian history. Following 1943 and the change in the course of history to the advantage of future winners, the Crimea and Crimean Tatar question has never been politically raised by the Germans or the Japanese, although Hans Schaeder, and especially his disciple Omelian Pritsak, continued to explore scientific problems associated with certain aspects of the history of Crimea and the Sublime Porte after the war.

- R. Demchuk (Kyiv). Legendagy' Sevastopol:*
 Mythopoetics of Posttraumatic Mentality179
 Defeat in Crimean war of 1853–1854 as a historical trauma which influenced the further fate of Russian Empire is analyzed in the article. Posttraumatic mentality showed itself in 'Legendary Sevastopol' military memorial discourse activated in the Second World War time. In 'the socialist Imaginary' of Soviet times Sevastopol was positioned as extraterritorial part of the 'Russian peace' that is brightly reflected in song intertext. Summarily, mass culture mythopoetics is an ideological projection consisting of a row of archaic mental formations – archetypes, concepts, semantic oppositions. To reveal, to interpret and to decode them in the light of modern 'Crimean myth' is the goal of given research.
- L. Dvornitska (Kyiv). National Ethnic Symbolism
 in the Crimean Memories of Lesia Ukrainka
 and Oleksandr Konytsky190*
 The article notes that the writers of the Ukrainians, while in the Crimea, was isolated and displayed in his works relatives ethnosimbolies heart, colors, etc. Using the multi-vector meaning myths, writers formed a certain space-time continuum, against which recreate the original history of the Crimean peninsula and expressed hopes for a better future for the people of Ukraine and, in particular, the Crimean population.

- O. Maksymenko (Kyiv)*. Stalin's Regime as Depicted by One of its Victims, a Crimean Tatar Poet and Turkic Studies Scholar Shevki Bektore (Şevqiy Bektöre) in the Memoirs "When the Volga Flowed Red" ("Volga Qızıl Aqarken") ...210
- The paper analyses memoirs written by a renowned Crimean Tatar poet, educator and linguist Shevki Bektore (1888–1961). The title of the book, "When the Volga Flowed Red", symbolises a bloody communist dictatorship and Stalin's cult of personality in the former Soviet Union. Shevki Bektore was one of those who suffered from Stalin's purges: in 1932, the writer was arrested after being accused of "nationalism" and "counter-revolutionary activities". Then, he had to spend 25 years of his life in corrective labour camps and exile. The book describes in detail the life of political prisoners whose "blood was turning the Volga River red", as the writer aptly noted. Special attention is also paid to other dramatic events which took place in that period of the USSR's history, such as the October coup (1917) and the Red Terror led by the Bolsheviks, total devastation of the country and famine, forced collectivisation of agriculture, anti-religious campaigns, deportation of Crimean Tatars and other ethnic groups during World War II, etc.

CHRONICLE

- Program of the First International Scientific Conference "The Crimea in the History of Ukraine" devoted to the 700th anniversary of the construction of a Khan Uzbek Mosque in the Old Crimea (Kyiv, December 2, 2014)222
- Program of the Second International Scientific Conference "The Crimea in the History of Ukraine", dedicated to the 160th anniversary of Russia's capitulation in the Crimean War of 1853–1856 (Kyiv, October 8, 2015)226
- Program of the Third International Scientific Conference "The Crimea in the History of Ukraine", to the 700th anniversary of Kefe proclamation the main Genoese colony in the Crimea (Kyiv, June 2, 2016)229

ЗМІСТ

<i>Д. Гордієнко (Київ)</i> . Деокупація Криму й завдання української історіографії	5
--	---

ДО 700-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ КАФИ ГОЛОВНОЮ ГЕНУЕЗЬКОЮ КОЛОНІЄЮ В КРИМУ

<i>О. Джанов (Київ)</i> . Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII–XV ст.	10
---	----

СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

<i>В. Корнієнко (Київ)</i> . Дѣдильце касожичъ тьмutorоканьць: деякі питання середньовічної біографістики	39
<i>М. Несін (Санкт-Петербург)</i> . Набіги кримських татар на литовські та польські землі, здійснені з ініціативи московського князя Івана III (1490-х – 1500-х рр.)	51
<i>Р. Ковальчик (Лодзь)</i> . Кримський Ханат у боротьбі за володіння Золотої Орди. XV–XVI століття. Поразка Гіреїв у боротьбі з Москвою	61
<i>о. Ю. Мицик (Київ)</i> . Матеріали до історії кримського дипломатарію кінця XVI – середини XVIII ст.	79
<i>О. Савченко (Київ)</i> . Служиві татари Речі Посполитої в українській історії 2-ї половини XVII ст.	106
<i>О. Шутко (Київ)</i> . Роксолана та Хатідже Турхан: шлях з полону кримського хана до гарему султана	116
<i>Я. Пилипчук (Київ)</i> . Відносини Кримського ханства з Австрійською імперією	126
<i>Г. Абдулаєва (Київ)</i> . Перша окупація або операція “Крим”	138
<i>К. Рахно (Опішня)</i> . Топонімія Криму як об’єкт наукових фальсифікацій	152

<i>В. Потульницький (Київ)</i> . До історії однієї гіпотези, або яким чином кримське питання постало в середовищі українських монархістів у Німеччині у 1943 році?	167
<i>Р. Демчук (Київ)</i> . “Легендарний Севастополь”: міфопоетика посттравматичної ментальності	179
<i>Л. Дворницька (Київ)</i> . Національна етносимволіка в кримських спогадах Лесі Українки та Олександра Кониського	190
<i>О. Максименко (Київ)</i> . Реалії сталінського режиму в книзі спогадів репресованого кримськотатарського поета і тюрколога Шевкія Бекторе (Şevqiy Bektöre) “Волги червона течія” (“Volga qizil aqarken”)	210

ХРОНІКА

Програма Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму (м. Київ, 2 грудня 2014 р.)	222
Програма Другої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. (м. Київ, 8 жовтня 2015 р.)	226
Програма Третьої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, до 700-ліття проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму (м. Київ, 2 червня 2016 р.)	229
Contents	232

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАШ КРИМ
OUR CRIMEA
BİZİM QİRİMİMİZ**

випуск III

Оригінал-макет, верстка: *В. Корнієнко*

Редактор: *Д. Гордієнко*

Дизайн обкладинки: *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ,
01001

Підписано до друку 30.11.2017.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 13.95. Обл.-вид. арк. 14.14

Видрукувано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”
(свід. серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net